

Doktori dolgozat az egyháztörténet tárgyköréből

**ÉBREDÉSI MOZGALMAK A TISZÁNTÚLON ÉS
A DEBRECENI TANYAMISSZIÓ**

Tőkés Zoltán
református lelkész

DEBRECEN
2004

Csizmadia Zsigmond
emlékére

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	5
Bevezetés.....	6
1. A tanyai hívek gondozásának előzményei, gyökerei 1917-ig.....	10
1.1. A belmisszió szorgalmazásának korai időszaka	10
1.2. A szórványgondozás, mint a magyarság iránti felelősség	12
1.3. A tanya- és szórványgondozás eszközei	14
1.3.1. A házilátogatás, mint lelkipásztori eszköz.....	14
1.3.2. A gyermekek konfirmációja.....	15
1.3.3. Az iratmisszió ügye.....	17
1.4. Ágoston Sándor összefoglaló munkája	19
2. Tervek a nagy lélekszámú egyháztestek (gyülekezet, megye) problémáinak megoldására	22
2.1. A nagylélekszámú gyülekezetek felosztásának tervei	22
2.2. Tervek a békés-bánati egyházmegye felosztására.....	26
3. A délaföldi ébredési mozgalom.....	30
3.1. Somerville magyarországi látogatása.....	30
3.2. Hajnal Ábel és a bánati szórványgondozás kiépítése - mint a délaföldi ébredés szervezeti hátterének megteremtése	32
3.3. Szalay József lelkipásztor nagybecskereki működése	37
3.4. Szalay József gyakorlati munkái	42
3.4.1. Gyermekek közötti munka	42
3.4.2. Felnőttek közötti munka.....	44
3.5. Szerbek közötti munka.....	47
3.6. Nem lelkészi jellegű személyek alkalmazása a belmisszió érdekében	50
3.6.1. A házi bibliakörök kezdeményezése.....	51
3.6.2. A nem lelkészi jellegű személyek egyházi szolgálatba állítása	52
3.7. Szalay József viszonyulása a szabadegyházi közösségekhez	56
3.7.1. A szabadegyházi közösségek terjedése, mint a református egyház hiányosságainak bizonyítéka.....	57
3.7.2. Szalay elleni vádaskodások.....	59
4. A debreceni ébredési mozgalom.	63
4.1. Id. Révész Imre személye és a debreceni ébredés.....	63
4.1.1. Id. Révész teológiai szemlélete.....	63

4.1.2. Id. Révész és a Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező.....	67
4.1.3. Id. Révész hatása kortársaira.....	70
4.2. Balogh Ferenc és a debreceni ébredés	72
4.3. Balogh Ferenc és az Evangéliumi Protestáns Lap	76
4.4. A Hittanszaki Önképző Társulat és a debreceni ébredés	80
5. A református tanyamisszió Debrecenben.....	87
5.1. A debreceni tanyavilág.....	87
5.2. A tanyamisszió kezdetei, az első tanyai istentiszteletek	89
5.3. A tanyai lelkészi állások létrehozása.....	94
5.3.1. Korai évek, átmeneti megoldások (1923-1926).....	94
5.3.2. Az állandó tanyai lelkészi állások előkészítő munkálatai (1927-1935).....	96
5.3.3. A tanyai lelkészi állások és az egyházrész létrejötte (1936-1937).....	99
5.4. A tanyai konferenciák és második világháború évei (1938-1945).....	101
5.5. A lehetőségek fokozatos megszűnése a tanyavilágban (1946-1950).....	104
5.6. A Váradi Szabó Miklós-féle alapítvány	106
Befejezés	109
1. számú melléklet.....	110
Irodalomjegyzék.....	111
Rövidítések.....	117
Levéltári források jegyzéke.....	118
SUMMARY	119

Előszó

A dolgozat témája időben a 19. század második felétől a 20. század közepéig tart, földrajzi kiterjedés tekintetében pedig a délföldi területtől, egész Debrecenig terjed, jóllehet nem lépi túl, a Tiszántúli Egyházkerület néhai határait. Az összekötő kapocs e széles idői, és földrajzi kiterjedésben, a református egyházban végbement ébredés, és ennek következménye a belmisszió.

Az eredetileg kitűzött céltől - id. Révész Imre személyének vizsgálatától - a levéltári anyag megismerése által vezetett az út a jelen dolgozat címéig. Id. Révész Imre tudományos nagysága még számos területhez fog alapvető forrásul szolgálni, azonban az szintén világosan felismerhető levelezésének gazdag anyagából, hogy figyelmét nem kerület el korának számos egyházi, lelkipásztori, gyakorlati vonatkozása. Tudományos vizsgálataival megegyező alapos-sággal és szellemi, lelki nagyságának alázatával vizsgálta az egyház gyakorlati életét, a gyülekezetek nehézségeit, lehetőségeit. A jelen dolgozat hátterét id. Révész Imre eddig csak részleteiben kifejtett és kellő mértékig fel nem tárt gyakorlati munkássága képezi. Lelepipásztori felelőssége megmutatkozott mind a délföldi, mind a debreceni ébredés történetében, személyes kapcsolatain és elméleti alapvetésein keresztül. A rendelkezésre álló forrásokban rá lehet ismerni szellemi nagyságára, amely messze megelőzte korát és útmutatóvá vált több nemzedék számára. A címben foglalt téma fontosságát a dolgozatban ábrázolt személyek, lelkipásztorok küzdelmei, törekvései hitelesen igazolják.

A dolgozat elején szükséges megemlékezni Barcza József kutatóprofesszor úrról, aki a tudományos kutatómunka módszereivel megismertetett és megérezte a levéltári kutatás örömét és fontosságát.

Köszönettel tartozom Hörcsik Richárd tanszékvezető professzor úrnak, aki támogatta és segítette munkámat.

Hálás köszönet illeti a Debreceni Nagykönyvtár és az Egyházkerületi Levéltár dolgozóit, akik mindig türelemmel és nagy gondossággal segítették a dolgozat létrejöttét.

Debrecen, 2004. október 1.

Bevezetés

A dolgozat „Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió” igen nagy időszakot ölel át, mely a 19. század második felétől az 1940-es évek végéig terjed. A címben szereplő témának összekötő eleme az a földrajzi behatároltság, melyet a magyarországi legnagyobb református egyházkerület, a Tiszántúli biztosított. A magyarhoni református egyházban, a 19. században elinduló három ébredési mozgalom (budapesti, debreceni és délföldi) közül kettő ebbe az egyházkerületbe esett. A debreceni és délföldi ébredési mozgalmak legjelentősebb szellemi központja a Debreceni Kollégium volt, melyre kezdettől fogva jellemző volt a skót református szabadegyház (Free Church of Scotland) lelki hatása – közvetlenül a peregrinus diákok által, és közvetett módon irodalmi munkák közvetítésével.

A dolgozat bevezető fejezete (A tanyai hívek gondozásának korai időszaka 1917-ig) azt a célt szolgálja, hogy a belmissziói korai korszakának kezdeményezései között megmutassa, miként folyt egyfajta belső fejlődés, az általánostól, a konkrét célok megfogalmazásáig. Azaz, miként kerültek a belmisszió általános eszközei a tanyagondozás (és ekkor még szórványgondozás) igényeinek, sajátos szükségének szolgálatába. „A szórványgondozás, mint a magyarság iránti felelősség” című alfejezet pedig, igyekszik rámutat arra, hogyan gazdagodott az elsősorban külföldi példák hatására elinduló belmisszió magyar vonatkozásokkal egy soknemzetiségű országban.

A Debreceni Kollégium szellemi központként való értékelése elképzelhetetlenek volna id. Révész Imre személye nélkül, aki korának egyik legkiválóbb egyházi írója, lelkésze volt. Hazai és külföldi kiterjedt levelezése, a debreceni és a délföldi ébredési mozgalom kezdeteinek pótolhatatlan dokumentumai, melyek betekintést engednek mindkét ébredési irány történetének kezdeteibe. Jelentős szervező munkájának, közvetítő szerepének köszönhetően számos diák juthatott ki Edinburghba, továbbá a délföldi lelkészi állás megszervezésében is hathatós volt közbenjárása. Id. Révész Imre pótolhatatlan szerepét részletesen is kifejti Hörcsik Richárd 1989-ben készült tanulmánya, „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története.” (In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Debrecen, 1989. 161-182) Az 1841-ben Pestre érkező első skót misszionáriusok egyike volt John Duncan, akivel 1862-es debreceni látogatása után Révész Imre életre szóló barátságot kötött. Ennek a kapcsolatnak számos nyomát lehetett felfedezni a későbbi évek során az Edinburghban tanuló diákoknak Révészhez írt leveleiben.

A másik mértékadó személy akinek neve összeforrt a magyar belmissziói ébredés debreceni és délföldi ágával, akinek nevét szintén megtaláljuk az edinburghi peregrinusok leve-

lezésében Alexander Moody Stuart, a pesti skót misszió lelkésze. Pl.: Szalay József, aki 1879-80-ban tanult Edinburghban számos gyakorlati segítséget kért és kapott Moody-tól. Továbbá az ott tanult diákok Balogh Ferencsel kezdődően igyekeztek megvalósítani ösztöndíjas időszakban megismert új kezdeményezéseket. Balogh Ferenc 1869-ben az edinburghi New College-ban működő teológus egyesület mintájára megszervezi a Hittanszaki Önképző Társulatot, Szalay József 1894-ben megalapítja az Első Magyar Missziói Társulatot. Az 1862-ben alapított edinburghi magyar ösztöndíj hatása mindkét ébredési irány esetén fényesen igazolja ez ösztöndíj jelentőségét.

A délföldi ébredés történetét egyik legfontosabb személyén, Szalay Józsefen keresztül mutatja be a dolgozat. Szalay soknemzetiségű környezetben, Nagybecskerekén végezte lelkészi szolgálatát. Mint volt edinburghi ösztöndíjas igyekezett az ott megismert egyházi életből minél többet megvalósítani gyülekezetében. Sokoldalú tevékenysége folytán hamar ismertté vált: lapot indított, gyermekmunkát szervezett, házi bibliaköröket indított, nőegyletet szervezett. Igyekezett nem lelkészi jellegű személyeket is bevonni a szolgálatba, mint bibliaterjesztőket, akik számára bibliaiskola felállítását is kezdeményezte. Pavkov Mita személyében elindította a szerbek közötti missziót. Szalay munkája egybefolyt az ekkor, a délföldön kibontakozó baptista és nazarénus ébredési korszakkal. A velük való kapcsolatot a párbeszédre, az egymás mellett való munkálkodásra és nem a hatósági erőszakra építette, ezért kortársai részéről számos kritika érte. A délföldi ébredésre jellemző, hogy szélesebb népréteget, általában a szegényebb sorsúakat érintette meg. Ennek az érdeklődésnek is köszönhető, hogy Szalay gyakorlati munkái közt megtalálható a „Kék Kereszt Egyesület”, „Szeszmentes Melegedő”, vagy a cselédek számára fenntartott átmeneti szállás létrehozása is.

A délföldi ébredés különös jellemzője, hogy míg a debreceni ébredés egy nem túl nagy számú, magasan képzett személy érdeklődésére számíthatott, addig a délföldi magában hordozta a bibliás népi kegyesség jegyeit. Pl.: a Szalay által elindított nem egyházi személyek, Bibliaterjesztők, „laikus” prédikátorok olyan szint képviseltek az ébredési mozgalmak történetében, amely a debreceni irány esetében nem vált gyakorlattá.

A debreceni ébredési irány egyik jellemzője, hogy elsősorban a Kollégium köréhez tartozó intellektuálisabb irány volt és maradt. Hatása leginkább az itt képzett lelkészek személyén keresztül érvényesült. Módszerét tekintve az előzőhöz hasonlóan elsősorban skót példát követve diákegyesületén keresztül igyekezett befolyást szerezni (Hittanszaki Önképző Társulat), ennek elsődleges kezdeményezője Balogh Ferenc egyháztörténész professzor volt, későbbiekben Csiky Lajos. A debreceni ébredési irány nézeteit magasan képzett személyek fejtették ki és védték, mely leginkább irodalmi téren zajlott. Lelkiségre jellemző a csendes,

visszafogott kegyesség mély átélése. A debreceni ébredés gyakorlati munkái közül legfontosabb a város peremén megszülető új városrészek (kertségek) gyülekezetté formálása, lelki szükségének ellátása. A kollégiumi diákság által végzett áldozatos szolgálatok, rendszeres istentiszteletek megszervezése, hozzájárul ezeknek a gyülekezeteknek a kialakulásához. A kollégiumi diákság belmissziói szolgálata megerősítette azt a felismerést, hogy a nagy tömbgyülekezeteket át kell alakítani kisebb, önálló gyülekezetekké. Erre a folyamatra utal a 2. fejezet „Tervek a nagy lélekszámú egyháztestek (gyülekezet, megye) problémáinak megoldására”, amivel mindkét ébredési irány szembesült: délföldön a nagy békés-bánáti egyházmegye, Debrecenben a nagy, tömbgyülekezet esetén.

A délföldi és a debreceni ébredési mozgalomban is közös vonás, hogy a nagy egyházi központoktól elindítja az egyház vezetőinek figyelmét az egyházi élet peremvidékeire: a város peremén és a szétszórtságban, tanyákon élőkre. A debreceni tanyamisszió jelentőségét az adja, hogy ez a misszió nem állt meg a város peremvidékén, hanem felkereste a tanyán, szétszórtságban élőket. A debreceni egyház templomépítései híven tükrözik a belmissziói ébredés ezen szemléletét: a központból a város pereme, új városrészei felé forduló figyelmet. Amíg, 1920-ig mindössze hat templom épült (Kistemplom, Ispotály, Nagytemplom, Kossuth-utca, Alsó- és Felső-Józsa, Árpád tér), addig a két Világháború közt szinte ugyanannyi, mint az előző kétszáz évben (Nyilastelep, Kerekestelep, Homokkert, Csapóker, Mester utca, Egyetemi templom). Mindezek a templomépítések azt a célt szolgálták, melyet ifj. Révész Imre úgy fogalmazott: „kikristályosítani a tömbegyházból, a hitvalló egyházat.” A debreceni ébredést az is összeköti az 1920-ban induló tanyamisszióval, hogy annak kezdeményezője egy egyesület, egylet volt: Balogh Ferenc korában a Hittanszaki Önképző Társulat, 1920-ban pedig a Templomegyesület. A tanyamisszió kezdetben az ott lakók oktatásával egybekötött alkalom volt: mezőgazdasági előadásokkal kötötték egybe. Az önálló tanyamisszió kiterjesztéséhez a központoknak számító tanyai iskolákat használta fel az egyház, ahol gyakran református tanítók végeztek szolgálatot. A tanyamisszió lényeges korszaka volt, amikor önálló tanyai lelkészeket állított be a debreceni egyház. A tanyamisszióban megtalálható az ébredési mozgalmak új egyházszemlélete, mely szerint az egyház híveivel szembeni felelősége megnyilatkozik abban, hogy őket saját, különös élethelyzetükben keresi, és őket sajátos nyelvükön szólítja meg. Ebben jelentős szerepet vállaltak a debreceni egyház lelkészei, közöttük is különösen ifj. Révész Imre, aki később püspökként is szívén viselte ennek a missziói ágának a történéseit. Felismerte, amit püspöktársa Ravasz László első kecskeméti tanyai körútja után mondott: „Nekem a tanyavilág úgy tűnik fel olykor, mint egy halotthamvasztó, amelyben hatalmas

falvak, városok omlottak össze és lettek porrá, sokszor úgy tűnik az fel, mint egy nagy bölcső, amelyben ring a magyar feltámadás és a magyar jövő.”¹

A tanyamisszió jelentős állomásai voltak a tanyai konferenciák, jeles előadók vezetésével. A tanyamissziónak is véget vetett, az 1945 utáni politikai változás: elsősorban az egyház mozgásterének, lehetőségeinek erőszakos korlátozása, továbbá a Debrecen környéki tanyarendszer felszámolása.

---

¹ Gesztelyi Nagy László: A tanyai reformátusok lelki gondozása. In: Protestáns Szemle 1942, 166-175.

1. A tanyai hívek gondozásának előzményei, gyökerei 1917-ig

A fejezet célja, hogy bemutassa azt a folyamatot, amely a belmisszió - kezdeti általános - szorgalmazásától, a szórvány- és tanyamisszió lényegét tartalmazó Ágoston Sándor munkájáig (1917) terjed. A vázlatos rajzból felfedezhetőek a belmisszió általános ismérvei, és annak eszközei (házilátogatás, iratmisszió). A kezdetben külföldi hatásra elinduló belmisszióval szemben felmerült az igény, hogy mindez félreismerhetetlenül magyar és református is legyen. A fejezetben szereplő cikkek és tanulmányok töredékek, szétszórt adatok, amelyek a korai korszakot tükrözik. A forrásokból kiderül, hogy komoly elvi- és gyakorlati szándékkal foglalkoztak a gyülekezetek fellendülésének, a szétszórtságban élő tanyai- és szórvány reformátusságnak az ügyével. A forrásokat egyes témakörök szerint csoportosítva vizsgálja a dolgozat.

A tanya és szórványban élő református hívek gondozásának korai adatait a 19. század második felében lehet - egyre nagyobb számban - felfedezni. A témát érintő híradásokban megfigyelhető a fokozatos fogalmi tisztázódás. A korabeli határokon túl élő magyar reformátusok gondozásától jutottak el a határon belüli, tanyavilágban, szórványban élők gondozásáig. Ekkoriban még a tanyavilágban és szórványban lakók gondozása között nem tettek különbséget, előbbit „majorok, majorságok, uradalmak lakói”-ként, utóbbit általában „szétszórt csonatok”-ként említették.

1.1. A belmisszió szorgalmazásának korai időszaka

A tanya és szórványgondozás eszméje szerves részét képezte a belmisszió fogalmának. Elvi jelentőségű, részleteiben is értékes tárgyalása a belmisszió fogalmának fejtegetése során hangzott el. Ballagi Mór a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (továbbiakban PEIL) főszerkesztőjeként 1858-ban indította útnak a témát, amikor egyházi bajok orvosságaként említette a belmissziót: „itt rendkívüli eszközhöz kell nyúlni, s ezek közt első helyen látnám a belső missziót”². A kérdéssel mások is szívesen foglalkoztak³, azonban Filó Lajos tanulmányoso-

---

² In: PEIL 1858. 85

³ Misley Károly: Belső misszióra tartozók. In: PEIL 1858. 201-203; Czékus István: Győzzön a jobb! In: PEIL 1858. 229-232; U.ő A belső misszió áldásai In: PEIL 1858. 553-557; Nagy János: A bel misszió és a persely. In: PEIL 1858. 745-751

rozata kimagaslóan a legfontosabb.⁴ Filó Lajos a budapesti teológia gyakorlati tanszékének vezetője, összefogottságban megelőzte kortársait. A belmisszió célcsoportjai után (veszélyeztetett ifjúság, szegények, elesettek, erkölcsileg bűnbeesettek, gonosztevők), a munkaágakat ismertette, mint amellyek: vasárnapi iskolák, gyermekmenhelyek, ispotályok, végül a „vándorlelkészek, apostolkodók prédikálása.” A tanulmányosorozat III. fejezetét ennek a témának szentelte. „A vándorprédikálások az elszórva, lelkipásztor és gyülekezeti közösség nélkül élő diaszpórákban föltétlenül szükségesek. (...) A pusztákon, vagy más vallásfelekezeti nagyobb városokban és helységeken lakó, valamint a nyári évszakot többnyire a városon és helységeken kívül töltő napszámos hitsorsainkat, kik sokszor physikai okoknál fogva kénytelenek nélkülözni a vallásnak, a közistentiszteletekben ajánlkozó áldásait, mindenesetre föl kellene keresnünk, hogy azoknak is prédikáltatnék az evangélium.”

Lábjegyzetben fejtegette a tanyai iskolák jelentőségét, amelyek a tanyai lelkigondozás legfontosabb bázisát adták. Szorgalmazta, hogy ezeket a tanyai iskolákat istentiszteleti célokra is használja fel az egyház, addig, amíg tisztesebb templom, vagy imaház nem épül. A tanyai gondozás terén azt kívánta, hogy az ilyen iskolában tanítóként segédlelkészeket alkalmazzon az egyház. „Így egyházunk a tanyai népnek vallásos szükségéről is a legkönnyebb módon gondoskodhatnék.”

A vándorprédikátorok beállítását az egyházkerületekre bízta. Az ilyen lelkészek gondozására rendelt egy adott területet. Amit a tanulmány a vándorprédikátoroktól megkívánt, az nem szónoki tehetség, hanem lelkészi habitus: „...én sohasem szeretném a lelkészt szónoknak tekinteni, ő legyen prédikáló, igehirdető.” A gyülekezettől távol élők gondozását elsődleges belmissziói feladatnak tartotta, „mert keresztyéni élet, gyülekezeti közösség nélkül nem létezett soha, így ezután sem létezhetik és fejlődhetnek ki. (...) Az ilyen diaszpórákban sok ereje porladt és porlad el használatlanul egyházunknak, holott meglehet, hogy az ilyen helyeken sokszor a buzgóság szent tüzének tán nem is sejtett, nem remélt hathatós lángjai lobbannának fel.”

A dunamelléki Szankról származik egy korai tanyamissziói beszámoló.⁵ A beszámólóból kiderült, hogy az ott elszórtságban élt reformátusokat Szász Károly püspök két ízben is felkereste. Az egyházkerület 1861. évi tavaszi közgyűlésén eldöntötték, hogy egy állandó

---

⁴ Filó Lajos: A bel misszió feladata, a tudomány jelen állapota szerint följejtve. In: PEIL 1858. 779-784; A bel misszió alkalmazva hazai protestáns egyházunk viszonyaira. I. In: PEIL 1858. 1075-1080; II. 1099-1104

⁵ Tóth Pál: A pusztai templomozásról és a most keletkezett helvét hitvallású leányegyházról Szankon. In: PEIL 1862. 1441-1442

tanító-segédlelkészt küldenek Szankra. Az istentiszteleteket az iskolában tartották, adakozásukból megvették a keresztelési- és úrvacsorai eszközöket⁶.

1.2. A szórványgondozás, mint a magyarság iránti felelősség

A belmisszió külföldi (német és skót) példák nyomán honosodott meg hazánkban. Nagy kísértés volt, hogy a külhoni példákat a speciálisan magyar viszonyok figyelmen kívül hagyása mellett alkalmazzák. Néhány példán keresztül látható, hogyan kísérelték meg a belmissziói irányt a hazai reformátusság iránti elkötelezettségként értelmezni.

Láng Adolf, (a Gustav Adolf Werk magyarországi képviselője) 1879-ben irodalmi vitát folytatott Czinke István lelkésszel.⁷ Czinke István válaszában a külmisszió helyett a belmissziót sürgette: „Bizony, ha van a magyar református egyháznak missziói hivatása úgy itt van az, ha vannak még a könyörületnek fillérei úgy ide kellene azok.”⁸

Láng Adolf álláspontja: „Nálunk tágabb értelmű missziót lehet csak munkálni. Olyat, mely a hazai diaszpórákat, szórványokat s azon határos országokat, melyekben honfitársaink letelepedvén, vonja a missziói működés hálójába, és utóbb olyat, mely szárnypróbálgatásokat enged oly pogány területekre, hol osztrák-magyar consulaink léteznek. Én tehát első sorban a hazai diaszpórák, hazai szórványok, az elszórt csontok összeszedését és gondozását tűztem ki hazai misszióknak céljául. A haza mindennek előtt!”⁹

1887-ben Farkas József „A szórványok” címmel jelentette meg helyzetértékelő tanulmányát.¹⁰ A külföldi egyházak példáját vizsgálta, hogy míg külhoni protestánsok minden áldozatot meghoznak, hogy távoli országokban azt a néhány „idegent” Krisztushoz vezessék, addig a hazai református egyház évtizedekig elhanyagolta saját népét, fajtáját gondozási körébe vonni. „Nem idegen népekért kellett volna egy kis munkásságot kifejteni, de saját fajun-

---

⁶ „Én erősen hiszem, hogy nem sok időre egy református templom fog kinőni a szanki homokból, csak az Isten segédleme mellett, emberek se hiányozzanak, kik e szent ügyért lelkesülni, s azt létre hozni segítik. Itt az emberek elég fogékonyak a szép és igaz iránt, csak serkenteni, buzdítani kell őket, hogy a szó tetté válják.”

⁷ Láng Adolf: „A keresztyén misszióról” írt tanulmánya váltotta ki a vitát. In: Magyar Egyházi és Iskolai Figyelő 1879. 447-464

⁸ In: PEIL 1879. 1467-1471; 1497-1499

⁹ In: PEIL 1879. 1532-34

¹⁰ In: PEIL 1887. 610-612

kért névrokonainkért; nem csupán Krisztus egyházának kellett volna tagokat szerezni, de egy-
szersmind hazánknak, nemzetünknek, nemzetiségünknek.”¹¹

Erdős József 1885-ben keletkezett cikksorozatának egyik legmarkánsabb gondolata hasonlatos az előbb előadottakhoz. A magyar református egyház misszióját nem csupán a hitébresztés, hanem a szétszórta élő hívek magyarságtudata megtartó eszközének is tekintette. „Nekünk az Alduna mentén, a régi Bánságban, vagy Szlavóniában, a Szerémségben, avagy Moldvában és így tovább nemcsak a magyar református keresztyének öntudatát kell erősítenünk és megőriznünk, hanem igenis azt a német, sőt szerb ajkú református híveinket s az oláh és horvát faj közé beékelve élő hitsorsunkat kell a magyar hazának és a református egyháznak egyaránt megtartanunk, megmentenünk. A magyar református egyháznak tehát nem lehet közömbös dolog a hazai s kiválólág a magyar nemzeti misszió.”¹²

Miklós Géza lelkész egyenesen a pusztákban lakók gondozását helyezte a külmisszió elé. „A jelentékeny számú, nagyobbára cselédnép szinte évről évre változtatja lakóhelyét, valósággal jár a pusztaságban, nagy lelki sötétségben. Mondhatjuk: Isten és vallás nélkül nő fel (...) A kitérők nagy százalékát, meg a szerződéseiket is, ez a népelem szolgáltatja. Mi legyen ezekkel? Ez a kérdés, nem a zambézi misszió! Csinálja azt az angol, német, francia ha úgy látszik gyarmati érdekből is; de neked édes magyarom! A nagy világon e kívül nincsen számodra hely...Maholnap 10 éve, hogy egy kínai hittérítő atyafi látogatóban Edinburghban lévén, arra késztetett: legyek misszionárius Kínában. Én azt mondtam neki, hogy itthon leszek hittérítő! Még akkor nem ismertem e szórványokban élő hitfeleink elhagyatottságát; de ha most csábítanának, még nyomatékosabban felelném: minden jó magyar kálvinista itthon legyen misszionárius. Csakis így tarthatjuk meg egyházunknak ezt a pusztaság cseléd népet.”¹³

---

¹¹ Czelder Márton missziója is elérkezett egy ponton ahhoz a kérdéshez, hogy vajon szabad-e csak a magyar református egyháztagokat gondozni, és készséggel fordult a román ortodoxokhoz is. A magyarságmentés szempontjából figyelemreméltó adat, hogy ismert egy levele, melyet az egri érsekhez írt, a moldvai római katolikus csángó magyarok lelkipozásának ügyében. Czelder Márton levele Bartakovics Béla egri érsekhez 1861. december 29-én. In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1887. 243-245

¹² Erdős József: A magyar református egyház és a misszió I-II. In: Debreceni Protestáns Lap (továbbiakban: DPL) 1885. 317-318; 325-326

¹³ Miklós Géza: Misszióügy. PEIL 1902. 117-119

1.3. A tanya- és szórványgondozás eszközei

1.3.1. A házilátogatás, mint lelkigondozói eszköz

Farkas József, „A hívek meglátogatása” címmel taglalta a belmisszió számára oly nélkülözhetetlen témát¹⁴. A lelkészek egy része a hívek látogatásakor kérdezte, hogy vajon a lelkész tekintélyét nem csorbítja-e, ha netalán esteli órában meglátogatja híveit? Nem veszik-e rossz néven, ha a lelkész megjelenik a háznál, hogy a hit dolgairól beszéljen? A házi látogatások mellett felhozta az egyháztörténetből ismert tény: „Azok a jelenleg sírokban porladó lelkész ősök tudnának a hívek látogatásáról s ennek áldásos voltáról beszélni.”

Kecskeméthy István „Az intenzív keresztyén munkásság apológiája” című előadása a dunamelléki egyházkerület értekezletén hangzott el, 1896 októberében.¹⁵ A sikeres belmissziói munkálkodást három feltételhez kötötte Kecskeméthy, ezek között a legelső, a hívekkel való érintkezés, ezt követte a vallásos iratterjesztés és a vallásos összejövetelek ügye. A hívekkel való érintkezés első renden családlátogatást jelentett. A családlátogatás legnagyobb ellenérvei közül az elsőt említette, hogy a nagy létszámú gyülekezetekben a látogatás kivitelezhetetlen. A lelkész nem képes a hívek látogatására is koncentrálni, hiszen energiájának, idejének javát hivatali és liturgikus teendői kötik le. Ezzel szemben az előadásban elhangzott: „De fogadjuk el azt a kifogást, hogy a hívek nagy száma akadály a családok meglátogatásának; ez még nem azt jelenti, hogy a családok látogatása is lehetetlen. Ha minden családot meg nem látogatunk, látogassunk meg annyit, amennyit csak bírunk. (...) A hívek száma tehát teljesen közömbös e munka megkezdésére nézve, legfeljebb arról lehet szó, hogy nagy gyülekezetben nem lehet olyan gyakran végezni, mint kisebb helyeken.” Másik ellenérv, hogy a lelkész megjelenése hívei között („házas”), lealacsonyítja a lelkészi tekintélyt. Ellenkezőjéről szólt Kecskeméthy, szerinte a gyülekezeti tagok nem furcsállják, sőt megtisztetésnek veszik, ha a lelkész megjelenik otthonukba. A látogatás célja pedig nem a „szórákozás”, hanem az evangélium hirdetése otthoni környezetben. „Papi tekintély! Ugyan miben áll az? Nádfedelű paplakunkban, vagy kopott palástunkban, vagy négyszáz forintnyi fizetésünkben, vagy szerény hivatalunkban, vagy méltóságos, titokzatos visszavonultságunkban? Jaj nekünk, ha ilyenekben keressük a tekintélyt, jaj, ha a plébánosokkal, sőt magával a római pápával akarunk versenyezni ezen a téren! Nem, nem tisztelt értekezlet, a ruha leszakadhat

---

¹⁴ In PEIL 1882. 419-422

¹⁵ In: PEIL 1896, 673-675

rólunk, a viskó fejünkre omolhat, az utcán megdobálhatnak bennünket sárral, a házból kidobhatnak, kigúnyolhatnak, megvethetnek: a mi tekintélyünknek ez mind csak használ, mert a mi tekintélyünk nem e világ változó akaratában, nem is cifra sallangokban áll, hanem abban, hogy az igazság szolgálói vagyunk, azé az igazságé, aki okvetlenül győzni fog. Minél többet teszünk az igazság szolgálatában, tehát minél többet látogatjuk híveinket: annál nagyobb lesz tekintélyünk.”

A vallásos iratterjesztés kapcsán is rendkívül gyakorlatiasan állapította meg, hogy az egyház számára az iratterjesztés olyan áldozat, mely csak idővel térülhet meg, mivel „a magyar ember ingyen szeret olvasni.” Azonban a befektetés megtérül, mivel „ezek a vallásos iratok minden egyes példánya egy-egy buzgó káplán a pap mellett, többet segít neki szent munkájában, mint sok művészies prédikáció.” A vallásos összejövetelek és a gyülekezetkép kapcsolatában lényeges megállapítást tett, amikor leírta: „két vagy három ember, ha egy akaratot van, az már gyülekezet!”

Egyháztörténeti vonatkozása miatt megemlítendő két tanulmány, melyek a hívek látogatásának történetét vizsgálta. Kiss József: A hívek látogatásának szükségessége, eredete és gyakorlásának módja.¹⁶ Mayer Endre: Belmisszió és pietizmus.¹⁷

1.3.2. A gyermekek konfirmációja

„A diasporában lakó gyermekek confirmatiói tanításáról” Láng Adolf jelentetett meg rövid, átfogó tanulmányt.¹⁸ „A rideg valóság íratja velem e sorokat s ezért méltán kérdezem: Mit teszünk mi e pusztulással szemben? Jóformán semmit sem. De hogy ily pusztulást erélyesen és rendszeresen kellene megakadályoznunk, azt mindenki érzi.” A teendőket két részre osztotta. Az általános teendők: missziói lelkészek alkalmazása, akik évente minimum kétszer felkeresik a szétszórtságban, templomtól távol lakókat. „Laikusok” alkalmazása, vasárnapi iskolák, bibliaórák szervezésére és vezetésére. A különös teendők között az első, hogy az anyaegyház lelkésze végezné kizárólag a gyermekek konfirmációi oktatását. Német mintára az ú.n. „Confirmandenhaus” gyakorlatát javasolta. Az anyagyülekezetek konfirmációi alapot hoznának létre, ami a külsőségekben, szórványokban, diaszpórákban lakó gyermekek konfir-

---

¹⁶ In: PEIL 1897. 179-181; 194-196; 211-213; 227-229.

¹⁷ In: PEIL 1901.131-133; 147-148. A házilátogatások egyik legteljesebb összefoglalása – Tomay Dezső: A pásztori látogatás áldásai. Debrecen, 1940.

¹⁸ In PEIL 1882. 275-277

mációi előkészítésére fordítanak. Az összegyűlt pénzből ingatlant bérelnének, ahol akár több hétre is egybegyűjtenék a diaszpórában élő gyermekeket (cikkében akár 6 hetet is elképzelhetőnek tartott), egészen a vizsgáig: „lehetetlen nem belátnunk, hogy ez ügy iránt ne csak érdeklődünk, de abban rendesen eljárunk is szükséges.”

Láng Adolf javaslata a törökszentmiklósi gyülekezetben rendes gyakorlattá vált. A tanyai gyermekeket összegyűjtötték, és külön foglalkoztak velük a konfirmációt megelőzően. Kutas Bálint lelkipásztor 25 éves szolgálatának jubileumára készítette el szolgálatának addigi mérlegét. 1892-től folyamatosan látogatta a pusztákat. „Egybegyűjtöttem, az ott élő egyházközségi tagokat, hogy felismerjem viszonyaikat. (...) A másik alkotás a pusztai-tanyai konfirmandusok asyluma volt. Meggyőződésem, hogy a pusztai iskolák az ő katolikus fenntartóikkal, tanítóikkal lehetetlenítik a pusztai, lelkeszi látogatások hatásait: átláttam, hogy eredményt másként el nem lehet érni, hacsak be nem gyűjtjük a 12 éven felüli növendékeket telenként öt-ötheti tanításra, melyen lelkész hű egyháztagok segítségével naponta délelőtti-utáni magyarázatokkal belevezetheti őket a főbb hit és erkölcsi igazságokba. Természetes, hogy gondoskodni kellett elszállásolásukról, ellátásukról az egyházközség és szeretetegylet terhére. (...) Nem is gondoltuk, micsoda hatása lesz ennek a pusztai-tanyai református családokra. Felekezetünk javára azóta minden évben sokkal több egyezés köttetik, pedig a római katolikusok sokkal többen vannak s a birtokosok és tisztek túlnyomó része az.”¹⁹

Ugyanez volt érvényes a nagybecskereki, de a debreceni tanyamisszió hitoktatásának esetében is. Utóbbinak részletes tárgyalásán is látható lesz, hogy a korai évektől kezdve állandó gyakorlat volt, hogy a tanyai hívek gyermekeinek konfirmációi ünnepei a Kistemplomban voltak.

A tanyai gyermekekkel foglalkozott Patonay Dezső a kecskeméti egyházmegye közgyűlésén tartott felolvasásán, mely a PEIL 1903. szeptember 27-i száma jelentette meg. A legnagyobb veszedelemnek a gyermekek vannak kitéve, akik hitoktatásból vagy teljesen vagy csak részben kimaradnak, így van ez a tisztán római katolikus, de részint az állami iskolákban. Idézte a régi mondást, hogy nem nehéz ott reformátusnak megmaradni, ahol szinte mindenki az, de milyen nagy nehézséget jelent a megmaradás ott, ahol a többség teljesen más felekezetű.

---

¹⁹ In: Kutas Bálint: Huszonöt évi lelkészkedés. Törökszentmiklós, 1916.

1.3.3. Az iratmisszió ügye

A tanya és szórványgondozás lényeges eleméről: a keresztyén irat- és traktátus misszióról található a legtöbb forrás. Az igen gazdag és sokirányú munkásságot végző Csiky Lajos 1880-ban részletes irányelveket tartalmazó könyvecskét adott ki, mely a külföldi traktátusterjesztő társaságok történetét tartalmazta.²⁰ 1884-ben Csécsi Miklós makói lelkész megalapította, a „Vallásos Iratokat Terjesztő Egyesület”-et.

Eötvös Károly Lajos „A protestáns népirodalom” címmel átfogó képet adott a hazai református iratmisszióról. Megállapítása szerint a római katolikus egyház a „Szent István” és „Szent László” társulatokkal megelőzte korát. A protestantizmus elsődlegesen a Bibliát igyekszik terjeszteni, azonban a vallásos élet kis füzeteit, népszerű irományait nem tudja e mellé sikerrel felvonultatni. „A nép s közelebről a magyar protestáns nép mindig a legélénkebb érdeklődést tanúsítja minden „történet” iránt. Ezt a hajlandóságot nemcsak a nemzeti krónikák iránt előszeretettel, de a bibliai szent történetek bő ismerete is fejleszti. Annál feltűnőbb, hogy amaz újabb kori szent történetek, melyek a magyar protestantizmus martyrológia és egyháztörténelem bekapcsolt könyvébe vérrel és könnyel írták be, nem tárattak a nép elé. (...) Írjátok meg népies füzetekben a reformátorok, magyar hitbajnokok tanúságos történetét és maradandó becsüvé tettétek keresztyén népirati társulataitokat, mert azok mind egy-egy alkalmazott, életet, testet öltött vallásan. Íme tárgyai a vallásos népiratoknak.”²¹ A népies irodalom nagy kísértése a külföldi példák és irodalmi alkotások egyszerű átvétele volt. Ennek elkerülése céljából különösen is hangsúlyozta, hogy a készülő kiadványoknak nem csupán református keresztyénnek kell lenniük, hanem népiesnek és magyarnak is. A kiadványok veszélye egyben, hogy nem időtlenek, azaz nem mindenkor alkalmazhatók. Ennek orvoslását – és ebben előre mutató a cikk – abban látta, hogy megszületik egy olyan hírlap, mely folyamatosan képviseli a hitnek és erkölcsnek ügyét. „Hírlapot a népnek, oly hírlapot, mely a napi érdekek képviselésében teljesen versenyképes legyen a más lapokkal, de e mellett a maradandó érdekeket: a protestáns keresztyén szellemet is ápolja, fejlessze és a gyakorlati életre alkalmazza.” 1885-ben Erdős József – Eötvöshöz hasonlóan – az egyházi iratmisszió kapcsán két alapvető kitévelt szabott meg, hogy református legyen és egyben magyar. A remélt belmissziói népies kiadványok „a mi hazai gondolkodásmódunk és jellemvonásunk kifejezője legyen.” Református is legyen, ne adjon szabad teret mindenféle vallási irányzatnak, elképze-

---

²⁰ Csiky Lajos: Traktátusok, vagyis a nép számára írt rövid vallásos értekezések, s az ezeket terjesztő társulatok története. Budapest, 1880.

²¹ In: PEIL 1887. 65-71

lésnek. „A hazai többi rokon és testvér felekezeteink végezzék a maguk misszióját, a maguk rendje szerint, mi csak a saját házunk előtt sepernénk.”²²

Szöts Farkas a vallásos iratokat terjesztő társaságok kapcsán arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem a kiadványok mennyiségével van a baj, hanem a minőségével. „A népies vallásos irodalomnak van már az országban egy kis múltja. A König-féle „Vallásos iratok” régi keletűek, a békésbányai vallásos iratokat terjesztő egyesületnek már szintén számos kiadványa és némi gyökere van; a „Téli Újság” évfolyamát futja; Czelder „Vasárnap”-ja e mezőt műveli; a „Keresztyén Népbárát” már sok felé utat talált a nép között; a „Protestáns Népkönyvtár” nagyon tekintélyes cég által támogatva készül magának utat törni a protestáns olvasóközönség körében.” A népies vallásos irodalom mezejének legfőbb baját nem a kiadványok minőségében látja: „Nekem úgy tetszik, hogy a dolog bibije nem abban rejlik, hogy ne volna elég népies vallás-erkölcsi olvasnivalónk, hanem abban, hogy nincs elég vevője és olvasója a meglévő termelésnek.” Szöts Farkas „A vallás-erkölcsi népies irodalom”.²³

Morvay Ferenc lelkész az Okor-Szigetvidéki egyházi értekezleten 1895. szeptember 10-én tartott előadást „A szórványok lelkipozítása” címmel.²⁴ A vallásos iratokkal kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy ezek egy részét olcsón, de ha lehet, szinte ingyen kellene eljuttatni az érintettekhez. A tanyavilág lakói között számos olyan van, aki elszegényedett, cseléd-sorba kényszerült. „Ezek még nem hullanak le az egyházi élet fájáról, de gyermekeik több mint bizonyos veszve vannak ránk nézve. (...) Régi példaszó a magyarnál: „ezt már csak az imádság tartja.” Őket csak az imádság tartja, fűzi az egyházhoz, de gyermekeik, kik a pusztai, vagy más római katolikus iskolákban nevelkednek, az ott tanult imák, naponta látott, gyakorlott és megszeretett szertartások a más valláshoz kapcsolja majd őket. „Ezeket is az imádság tartja, de nem hozzánk, hanem inkább el mitőlünk.” A tanya és szórványok lelkipozítása, az előadó tapasztalata alapján azt jelentette, hogy az élet nagy eseményeinél kérik és keresik csak az egyházukat.

„És én semmit sem látok szükségesebbnek, mint azt, hogy – mint az előbbi századokban – készíttetne a református egyház oly minden alkalomnak megfelelő, a kor szellemével egyező, rövid, népszerű református imákat, melyek minden konfirmandusnak az országban megtanítsanak s folytonos használatát szegénynek, gazdagnak hathatósan szívükre kössék. (...) Ez a jövőre nézve a szórványok lelkipozítását rendkívül megkönnyítené.” Az ima-

---

²² Erdős József: A magyar református egyház missziója, a jelenben. In: DPL 1885. 391-393

²³ In: PEIL 1887. 451-454

²⁴ In: PEIL 1895. 618-619; 631-632

könyvet egy kézikönyv is kiegészíthetné, mely a hit- és bibliaismeretek alapjait adhatná, kiegészítve az egyháztörtének megfelelő alakjainak életpályájával.

Az „Okor-Szigetvidéki Egyházi Értekezlet” 1895-ben adakozásra hívta az olvasókat, Morvay Ferenc-féle előadásban szorgalmazott szórvány-lelkigondozására alkalmas, vallásos kézikönyv kiadására készülve. „Köztudomású, hogy református egyházunknak más felekezet közt, főleg pusztákon – mint cselédek – elszórt tagjai, úgyszólván minden lelki táplálékot: vallás erkölcsi gondozást nélkülöznek. Még ott is, ahol tömörülten laknak híveink a puszta élet a gyermekek vallás-erkölcsi nevelésének nagy akadály, ott pedig, ahol a hitközségi élet határán kívül élnek, - a legkevesebb lelkigondozás is – alkalmas kézikönyv hiányában – kizártnak tekinthető. E tény káros hatását nemcsak vallás erkölcsi, hanem társadalmi szempontból is, még csak vázolni sem akarjuk; mert az annyira nyilvánvaló minden gondolkozó lélek előtt.”²⁵

1.4. Ágoston Sándor összefoglaló munkája

1917-ben jelent meg az első összefoglaló és rendszerező munka a szórványgondozásról. Ágoston Sándor: „A szórványok egyházi gondozása” című műve mint a dunamelléki egyházkerület 1915. évi október 2-án tartott közgyűlésének melléklete jelent meg. Ágoston Sándor maga is szórványban tevékenykedett, az eszéki református gyülekezet lelkésze, és az Alsóbaranya-Bács-Szlavóniai Egyházmegye diaszpóra-missziói bizottságának előadója volt. A 43 oldalas dolgozat részletesen és életszerűen kezelte a szórványok kérdését. Az elnevezésben nem egyszerűen „misszió”, hanem különbséget téve „diaszpóra-misszió” nevezte könyvének tárgyát. Meghatározása szerint, a szórványgondozás „a belmisszió az az ága, amely kizárólag a szórványokban élő egyháztagek nyilvántartására és lelkigondozására irányul.” A szórványok fogalmát is megállapította: „szórványokon oly önálló polgári közösségek értendők egész területükkel, melyekben még semminemű egyházi szervezkedés nem jött létre.”²⁶

---

²⁵ In: PEIL 1895. 697-698

²⁶ Ágoston Sándor: A szórványok egyházi gondozása. Különnyomat a Dunamelléki Református Egyházkerület 1916. évi Jegyzőkönyvéből. H.n. 1916. 5. A szórvány- és tanyagondozás nevének hivatalos rendezését, az 1934. évi Egyetemes Konvent jegyzőkönyvében találjuk (54/1934.), amely kimondta a szórványmisszió nevet „ezentúl szórvány és tanyamisszióra kell változtatni.”

A diaszpórák egyházi helyzete szerint nem az egyházkerületi, egyházmegyei hatósághoz tartoznak, hanem a területileg illetékes gyülekezetekhez, „mert egyedül az egyházközségnek vannak szórványai.” Két téves vélekedést is igyekezett a szerző eloszlatni: az egyik, hogy a szórványgondozást kizárólag utazó vándorlelkészekkel lehetne ellátni; a másik, hogy a diaszpóra gondozás csupán néhány lelkésznek az ügye, feladata. A diaszpóra gondozás ügye az érintett közösség, egyházmegye, kerület ügye és nem néhány lelkész különös, sajátos adottsága, szolgálati területe. A diaszpóra gondozás egyházi közügy.²⁷

A munka részletes leírását is nagy körültekintéssel végezte. Az egyházközségek teendői, a munkaterület beosztása (ez alatt a terület részletes megismerését, a lehetőségek felmérését értette). A „munkatér szervezésén” elsősorban a terület református szempontból történő felmérését értette. Lényeges a „szórványgondnoki” rendszer. Ezek a személyek a lelkész segítői voltak, a szórványgyülekezet szervezői, gondnokai. Szerepük a hívek összetartása, buzdítása, amikor a lelkész nincs jelen a szórványgyülekezetben. Az éveken át hűséges szórványgondnok tevékenységét, egyházmegyei határozat ismerte el, és hivatalosan is szórványgondnokká lépett elő.

A szórványok adminisztrációja, az összeíráson túl, az egyházi adózás rendjét is jelentette. Az egyházi adó behajtását, a szórványgondnokok által tartotta kivitelezhetőnek a dolgot. A szórványok különös helyzetére utal, hogy az adó, hatóság általi beszedésének nehéz gyakorlatát, a szórványokban csak nagyon körültekintően és csak indokolt esetben lehet alkalmazni. „Tudjuk, hogy a végrehajtás az anyaegyházakban is mily szomorú következmények forrásává válhat, éppen ezért a magunk részéről Egyházi Törvényeinkbe is bevennénk, hogy a szórványbeliek egyházi adójának végrehajtás útján való behajtását csupán egyes indokoltabb esetekben s az egyházmegyei elnökség előzetes jóváhagyásával eszközölhető.”

A legrészletesebben tárgyalta a szórványok lelki gondozását. Eredeti, gyakorlatias javaslatot tett a temetések vonatkozásában. A lelkésztől, a gyakori nagy távolság miatt nem várható el, hogy mindig pontos legyen. Ezekre az esetekre azt ajánlotta a dolgot, hogy a református hívek ne forduljanak más felekezet lelkészeihez, hanem halottjukat magunk temessék el – „egyszerű keresztyén szertartással.” „Amint a harctéren imakönyveinkben gondoskodtunk rövid imákról, melyeket református katonáink bajtársaik temetésénél felolvashatnak, akként kis „Temetőkönyv”-et kellene kiadnunk, mely a rövid és szigorúan kötött alkotórészekből álló egyszerű ágendát tartalmazná. Ezt azután akár a szórványgondnok, akár vala-

---

²⁷ A szórványgondozás témájában pótolhatatlan Imre Lajos munkássága (A szórványmunka elvi és gyakorlati kérdései. Kolozsvár, 1940), illetve az erdélyi szórványgondozás. (Földes Károly, Gergely Ferenc, Horváth Jenő, Kovács Pál, Sass Kálmán, Szigethy Béla: Szórványainkról. Kolozsvár, 1935)

melyik értelmesebb rokon felolvashatná.” Az igehirdetésekre nézve fő szempont a kiszámíthatóság, azaz az alkalmakat inkább évekre előre meg kell határozni, melyek rendjén nem szerencsés, ha a lelkész változtat.²⁸ Ezt akár előre ki is lehetne nyomtatni, és a legtöbb érintetthez eljuttatni. A szórványgondnokokon keresztül minden egyéb alkalmat idejében lehetne levélben jelezni. Külön hangsúlyozta a szerző a családlátogatásokat, melyek a szórványban kötelezőek, különösen gyászoló családok között. Az iratterjesztés nélkülözhetetlen a szórványokban. Kis, rövid lélegzetű de alkalmi traktátusok terjesztése hosszú időre emlékezetessé tehetik a lelkészi gondoskodást, pl. keresztelés, konfirmáció, esküvő, gyász esetén.²⁹ Nélkülözhetetlen volna egy „evangéliumi lap” létrejötte is kifejezetten a szórványok gondozására, ez legalább negyedévente jelenhetne meg. A gyakorlatiasságról tett bizonyosságot a szerző javaslata, amikor olyan „építő iratszekrények” elhelyezését javasolta a templom tornácában, vagy más helységeiben, ahonnan lelkész nélkül is hozzájuthatnak az arra elhaladók építő irodalomhoz.

Ágoston Sándor munkáját részletesen ismertette Kovács István: Szórványok egyházi gondozása címmel.³⁰

Ágoston Sándor dolgozata összefoglalása mindannak, amit részletekben előtte sokan leírtak. Újdonsága, hogy a szórvány és tanyagondozás fogalmait igyekszik tisztázni, különválasztja a szórványgondozást más területekről. Számos gyakorlati vonatkozást tárgyal, melyek a tanya és szórványgondozásban azonosak voltak, pl. temetési szolgálatok technikai nehézségei. A házilátogatásokat és az iratterjesztést megfelelő súllyal kezelte. A szórványgondnokok beállításával irányt mutatott az eredményes szolgálat felé. A tanyamisszióban szintén a közösség mozgatói, szervezői, buzdítói, „lelkiismeretei” voltak a tanyasi tanítók, vagy ezek hiányában az egyházrészi gondnokok.

---

²⁸ Homiletika történeti értéket képvisel Baksay Sándor „Hol van az Isten hajléka?” című prédikációja, amely az első Orgovány pusztai istentiszteleten hangzott el, 1867-ben. In: Baksay Sándor egyházi munkái. I-IV. Kiadta: Hetessy Kálmán, Kecskemét, 1930.

²⁹ Ágoston Sándor: Rövidített Református Valláskönyv a szórványok részére. Szabadka, é.n. Zárófejezete a szórvány hívek kötelességeit tartalmazta, pl.: „Gyermekek konfirmációjáról minden áron gondoskodik.”

³⁰ In: PEIL 1917. 180-181; 192-193

2. Tervek a nagy lélekszámú egyháztestek (gyülekezet, megye) problémáinak megoldására

A hagyományos gyülekezeti kép hű tükre volt, hogy az egyházi élet központja a templom, amely a község központjában volt található. A tanyavilág azonban, messze a központtól, a peremvidéken, vagy a község közigazgatási területének legutolsó pontján volt fellelhető. Az a felelősség, amely a tanyamisszióban megmutatkozott, alapvetően egy szemlélet és gyülekezetképnek a megváltozásából ered, mely nem a peremvidékről várta a híveket a központba, hanem a központból (legyen az lelkesi hivatal) indul el a végek felé. Ez a látszólag egyszerű szemléletváltás azonban döntő lépés volt a tanyavilághoz történő odafordulás történetében. A lelkesben sem az adminisztrátort, a hivatalnokot kereste, hanem a lelkek pásztorát. (Az egyházi adminisztratív rendszerének fenntartójából, a látható, gyülekezete körében megjelenni képes lelkes képe volt ez.)

A gyülekezet és egyházkép ezen változásában - számos összetevő mellett - döntő fontosságú a belmissziói, pásztori felelősség előtérbe kerülése.

2.1. A nagylélekszámú gyülekezetek felosztásának tervei

A belmissziói mozgalom megerősödésével egyre világosabbá vált, hogy a népes gyülekezetek gondozása néhány lelkes vezetésével megoldhatatlan feladat. Nem csupán a tetemes adminisztratív teendők, hanem a belmisszióval megnövekedő lelkesi teendők is szükségessé tették ezeknek átgondolását.

Id. Révész Imre több alkalommal foglalkozott a kérdéssel, és mihamarabbi megoldásként szorgalmazta a lelkesek létszámának növelését („Északamerika. A népesség s a templomok szaporodása.”). „A templomok és a lelkesek számának szaporodása nemcsak lépést tartott a népesség szaporodásával, hanem egyenesen meghaladta azt, Északamerikában. Mit mondjunk mi ehhez, kivált itt Debrecenben, ahol egy templomra vagy 12.000, egy lelkesre 7-8.000 lélek esik s ahol e tekintetben az idők folyamán nemcsak emelkedés nem, de egyenesen hanyatlás történik folyvást. Lelkünkben örülünk, midőn látjuk, hogy a debreceni főiskolán a hol 100 évvel ezelőtt csak négy tanár volt, most a népiskolai tanítókat ide nem véve, van talán 30-nál is több. Éppen ilyen, sőt nagyobb mérvben kellett volna emelkedni a templomok

és papok számának s más, az egyházi élet emelésére és szilárdítására szükséges intézményeknek is.³¹

Id. Révész Imre „Az igehirdetés ügye Debrecenben” című dolgozata ismét tárgyalta a nagy gyülekezetek ügyét.³² Révész a debreceni egyház létszámát a templomok számával összevetette és megállapította, hogy hasonló helyzetben lévő gyülekezetek még találhatóak a tiszántúli kerületben (Békés, Karcag, Szentes, Cegléd, Kecskemét gyülekezetei). Úgy vélte, hogy a lelkészek számára a nagy lélekszámú gyülekezet igazi veszély, hogy nem tudnak eléggé hatékonyan munkálkodni. „A lelkész bírjon bár a legtisztább és legerősebb hanggal, és légyen bár beszédének tartalma és folyama kellően népszerű ékes és elragadó; sohasem fog beszédével a roppant templomi sokaságnál oly hatást és sikert előidézni, sohasem fog szellemével a nagy tömegben úgy dominálni, mint ezt egy kisebb templomban s kisebb gyülekezetben tehetné. Nemcsak hangunknak, de szellemünk horderejének is megvan a maga határa.” A debreceni viszonyok alapos ismerője nem hagyta figyelmen kívül a személyi korlátok után a távolság akadályait. A gyülekezeti adottságokkal folytatta: „Ha mindezeket figyelembe vesszük, továbbá azon körülményt, hogy rendszerint igen nagy területen fekvő népesebb gyülekezeteink némely pontjai, oly távol esnek a templomtól, hogy azokról viharos időben, s a feneketlen sárral borított utcákon templomba feljárni nem mindennapi áldozat: valóban meg kell győződni róla, hogy a templomok néptelensége s e miatt az egyházi élet elhanyagolása, nem kis mértékben e helyen keresendő. Egyszóval: én is, miként mások, teljesen meg vagyok győződve, hogy nagyobb gyülekezeteinknek figyelmünk alatti mostani állapota, mind a prédikátorok, mind a nép érdekéből tökéletlenek, s az egyházi élet virágzására nézve vészes és gátló hatással van.”

Révész szerint a templomok száma nem feltétlenül a hit erejének, és szilárdságának mércéje.

A skót presbiteriánus egyházat állította példaként, akinek üldöztetésük idején nem, hogy templomaik, tisztos imaházai sem voltak, mégis virágzott egyházi életük, jóllehet istentiszteleteiket szabad ég alatt, titokban tartották: „...nagy tévelygés az igehirdetés és az egyházi élet virágzását annyira a templomok számából ítélni meg...” Ennek az okfejtésnek a végeredményét megfogalmazta: „...a hitben gazdag skót presbyteriánok, kiknek az üldöztetések korában templomaik teljességgel nem voltak (...) valósággal pogány színben fognak feltűnni; míg Rómát az ő 360 templomával s számtalan papi emberével, Bukarestet 80 templomával és zárdáiival(...) inkább keresztyénnek fogják tartani, mint a virágzó skót református egyházat.”

---

³¹ Erőss Lajos: Révész Imre és a debreceni viszonyok. In: DPL 1900. 33-34

³² In: PEIL 1858, 1211-1214; 1234-1239

Révész Imre a megoldást legfőképpen abban látta: „...nagyobb gyülekezeteinkben valóban nem csak egyedül abban van a hanyatlás oka és jelensége, hogy nincsenek kellő számú templomaink, s nincs kellő terjedelmű igehirdetés, hanem igen nagy mértékben abban is, hogy nincs határozott körű és irányú lelkipásztori gondviselés, és nincs kiváltképpen egyházi fegyelem, melynek a szeretet vallásával egyező józan gyakorlása nálunk reformátusoknál, az egyház egészséges és életerős voltának egyik múlhatatlan és mindenesetre lényeges feltétele.”

Révész ennek kapcsán utalt Hunfalvy Pál, egy hozzá intézett levelére 1856-ból. Ebből kiderült, hogy Hunfalvy, mint országgyűlési képviselő 1849-ben a városban volt, és megfigyelte hogy „Debrecenben még legalább két nagy templom kellene, ha a hívők templomba járók. De legnagyobb hibának érzem azt, hogy a protestáns közösség nincs több parochiára felosztva, hogy a lelkész és a hívek tudnák, ki kihez tartozik. Úgy, amint az van, vagy volt: Debrecenben prédikációkat mondók vannak, de nem lelkészek.”

A megújulás és egyben a nagy lélekszámú egyházak ügye úgy oldódhat meg, ha létrejönnek parókiák szerint a gyülekezeti körök, mint az egyházfegyelem és életerős gyülekezet záloga. Ehhez feltételen szükségesek a jól képzett és hűséges lelkészek is. „Azt is tudom, hogy ha minden nagyobb város főutcáiban egy-egy templomot állítunk is, ha a nép mindenütt a legszorgalmasabb templomba járással üli is meg az Úr szombatját, s ha a lelkész uraknak oly jó fizetést adunk is (...), nem lesz egyházunk egyéb, kívül ékes sírnál, mindaddig, míg vissza nem tér abba azon lélek, s mely nem egyéb, mint a lelkészek tudományos műveltsége. (...) Protestáns keresztyén egyházban a lelkipásztorok hitbuzgalma és tudományos műveltsége nélkül sem újjászületés, sem erőteljes élet, sem egészséges fejlődés nem képzelhető.”

Ifj. Révész Imre püspöki székhelyi beszédében utalt nagyatyjára: „Meggyőződésem, hogy nekünk nagyon sok mindent ott kell folytatnunk, ahol ő élete delén kidőlve abbahagyta.”³³ Id. Révész Imre unokája 67 évvel később „Debreceni egyházunk bajai és kilátásai” című tanulmányorozatának VI. részében elevenítette fel nagyatyja terveit.³⁴ Ifj. Révész Imre anyival egészítette ki nagyatyja dolgozatát, hogy Kálvin Genfi Egyházi Rendtartását idézte, mely szerint Kálvin Genf városát is parókiális körökre osztotta: „Első teendő (az egyházfegyelem érdekében), hogy a város bizonyos meghatározott számú parókiákra osztassék föl. Minthogy ugyanis a város azonkívül, hogy népes, különféle népségek sokaságából áll, kormányzása mindig nagyon zűrzavaros lesz, hacsak a nép a maga pásztorával s a pásztor viszont

---

³³ In: Vasárnap, 1938. 330-334

³⁴ Parókiális kör. In: Vasárnap 1925. 133-134

népével közelebbi viszonyba nem kerül.” A nagy létszámú gyülekezetek problémáihoz írta: „Nagyegyház” és „tömegegység” című cikkét.³⁵

A debreceni nagy egyházközség felosztására számos terv és elképzelés született. Amikor 1928-ban, a parókiális rendszer kialakítása napirendre került, ifj. Révész Imre tanulmány-sorozatban adott számot az addigi kísérletekről: „A parókiális körök történetéhez” címmel.³⁶ Rövid ismertetésük is bizonyítja, hogy a hatékonyabb lelkigondozás céljából időről-időre tervezték a nagy gyülekezetek felosztását. 1883-ban a debreceni lelkészi kar (Révész Bálint, Könyves Tóth Mihály, Némethy Lajos, Kiss Albert és Könyves Tóth Kálmán) javasolta a presbitériumnak a debreceni egyháznak, parókiális körökre történő felosztását (5.000 fős gyülekezetekre osztották volna Debrecent). 1891-ben és 1893-ban szintén tárgyalták a parókiális körök kérdését, amely ezúttal sem került megvalósításra.³⁷ Szinay Gyula a debreceni egyház gazdasági elnöke szintén egy javaslatot terjesztett elő a debreceni egyházra nézve, amit „A nagy egyházközségek rendezése” című munkájában fogalmazott meg.³⁸ Javaslatának külön súlyt ad, hogy Debrecen jövőjét önálló egyházmegyeként képzelte, mivel „kinék jutna eszébe a nagy Debrecen város ezerágazatú, ügy- és milliókban járó vagyonkezelésének az ellenőrzését, felügyeletét a megyéhez tartozó valamelyik község tisztségviselőjére rábízni.” Szóts Farkas: „Nagy gyülekezetek rendezése” szintén általánosságban, de a parókiális körök kialakítása mellett érvelt.³⁹ Szóts szerint: „A nagy gyülekezetekben csak nyitott szemmel kell néznünk, mindenütt tapasztalhatjuk, hogy a legkihaltabb az egyháziasság és a legerőtlenebb a keresztyéni élet. A tömeg-gyülekezetek lomha tömegek, amelyekben felburjánzik a hitközöny, megdöbbentő a templomkerülés, aggasztó az elvállaltalanodás, (...) folyamatossá lett a lélekszám apadás.”

---

³⁵ In: Református Élet (továbbiakban: RÉ), 1934. 98-99

³⁶ In: Vasárnap, 1928. 1-2; 10-11; 18; 26-27

³⁷ Ehhez részletesen: „Javaslat a debreceni ev. ref. egyházban tervezett „lelkészi parókiális körök” felállításával kapcsolatos szervezetről.” (Némethy Lajos, lelkészelnök, Somogyi Pál főjegyző aláírásával) Debrecen, 1891; később „A debreceni ev. ref. egyház parókiális körök szerint való rendezésére vonatkozó javaslat tárgyalásának és fejlődésének ismertetése.” Debrecen, 1893. A javaslatokat megelőzte, „K...n” álnévvel a tervezet ismertetése. In: DPL 1890. 391-392; 401-402; 409-411

³⁸ In: PEIL 1902. 397-398.

³⁹ In: PEIL 1902. 225-227; 299-301. valamint Kiss Áron: A nagy egyházközségek. In: PEIL 1902. 541-544; 557-559.

A javaslatok alapján elmondható, hogy a nagy egyházak parókiális körökre történő felosztását akarták, de egységüket meg kívánták őrizni, mivel az ilyen egyházak erejét egységben látták. Pokoly József hasonlóképpen vélekedett: „az erők szétforgácsolása nem szerencsés dolog, sőt ellenkezőleg, az erők egyesítésére kell törekedni. A bajon, mely a nagy gyülekezeteink nehézségéből áll elő, nem a külön egyházközségekre darabolás, hanem a parókiális körök felállítása által lehet és szabad segíteni. Az egyházközség maradjon egy osztatlan egésznek, de a lelkipásztori hivatal a szükséghez képest szaporíttassék és a presbiterek munkája osztassék meg, de a gyülekezet maradjon egy és legyen egységes vezetés alatt, mert legfőbb erőinket ezen nagy gyülekezetek szolgálatják.”⁴⁰

Az egyik legfontosabb érv mindezek között, a szektákkal, más felekezetekkel szembeni hathatós védelem volt. A nazarénus és baptista misszió elleni védekezés egyik nélkülözhetetlen feltételének a nagy gyülekezetek felosztását tartották. „Nyolc, vagy tízezer léleknek egy lelkész általi gondozása a képtelenségek közzé tartozik, cura pastoralisról itt nem beszélhetünk. Nem csoda, ha a hitben gyenge lelkek eltévednek, s álprófétákra hallgatva kitérnek, vagy más egyház alakításáról álmodoznak.”⁴¹

2.2. Tervek a békés-bánáti egyházmegye felosztására

A békés-bánáti egyházmegye a békési egyházmegye attól fogva történt elnevezéséből jött létre, amikortól hozzá csatolták a temesi bánóság területén, csaknem kivétel nélkül a 19. században létesült egyházait. A 19. században olyan nagyarányú fejlődésnek indult, hogy a legnagyobb népességű és területű egyházmegyéjévé vált. Területe kiterjedt Békés, Csongrád, Csanád, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyékre. Számos terv, javaslat bizonyos arra, hogy szerették volna megoldani a nagy területű és nagyon különböző adottságú terület gyülekezeteinek hatékonyabb ellátását, fegyelmét.

---

⁴⁰ Presbiteri János: A több szavazat és még valami. Munkács. é.n. 8-9

⁴¹ „Búdszentmihályi”: Ahol baj van. In: PEIL 1884. 629-632. Gondolatok a nazarénizmusnak és baptizmusnak hazánkba lett behozatala és ellenszerei felett. A „Krassó-vidéki lelkészi kör” felhívása. In: PEIL 1883. 325-330

Rácz Károly a „Szabad Egyház” című lap főszerkesztője két ízben is javaslatot tett a legnagyobb egyházmegye több részre történő felosztására. Mindkét alkalommal egy, a történelemben eltűnt egyházmegye felújítását kezdeményezte, melyek valaha a békés-bánati területén léteztek. Mindkét alkalommal sikertelenül.⁴² Az első tervezet szerint az új egyházmegye székhelye Arad lett volna. „Az egyházmegye felállítása, nemzeti szempontból is óhajtandó volna, amennyiben az idegen ajkú lakosok közt, egy magyar református egyházmegye központja körüli tömörülése a magyar református lakosságnak, nyelvi, irodalmi és társadalmi tekintetben azokra is magyarosító hatást gyakorolna.” A második terv: Élesszük fel a Beszerményi Egyházmegyét.⁴³ A cél – akárcsak a nagy gyülekezeteknél – a hatékonyabb, eredményesebb lelkigondozás, gyülekezetépítés volt. A távolság miatt nem lehet hatékony az egyházfegyelem, a felügyelet és a vigasztalás. „Hát még különösen ezen a magyarokra nézve még ma is idegen szellemű területen, hol az alföldi magyar református lakosságú városaiból ide leszármazott tősgyökeres magyar családok nyelvül is a németet használják, habár törverontva is, mintsem hogy édes anyai és hazai nyelvét beszélne! Csak is az Isten Lelke védi itt a református gyülekezeteket, hogy külső idegen hatás alatt református típusukat el ne veszítsék.”

Ezeket a terveket elevenítette fel a „Keresztyén Evangélista” ismét.⁴⁴ Három egyházmegyét kívántak kialakítani: Békési, Csanád-csongrádi és Duna-marosi egyházmegyét, hatékonyabb egyházigazgatás és gondozás céljai érdekében.

Szalay Józseftől is megmaradt egy felosztási terv, amelyet az egyházmegye megbízásából készített, 1908-ban. Ebben egyaránt volt terv a nagy egyházmegye három részre osztására (békési-; csanád-csongrádi; bánági; de a kétfelé osztásra is (békés-csamád-csongrádi)⁴⁵ A békés-bánati egyházmegye felosztásának gondolata, a leginkább érintett személytől Hajnal Ábel esperestől sem állt távol. Levele Révész Imréhez 1863. január 8-án, és a levélhez csatolta az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve is erről tanúskodnak. „A jegyzőkönyvben áll hivatalos jelentésem, melyből egyházmegyénk, különösen bánati egyházaink képe fölismerhető, - köztünk maradjon kimondani – bizony, bizony nagy mulasztás volt, hogy eddigelé a Bánátban még esperes, soha nem visitált. Virágzók ott az ágostai egyházak, míg a mieinken a figyelmetlenség jelei láthatók. Ha módunk volna úgy, mint ahogy nincs, méltó lenne ott egy külön seniorátust alapítani, s annak kormányzati kiadásait közösen viselni, kivált miután ott jó

---

⁴² Állítsuk vissza a zarándi egyházmegyét. In: DPL 1884. 105-106; 114

⁴³ In: Szabad Egyház (továbbiakban: SzE), 1891. 109-110

⁴⁴ Kató Gusztáv: Vélemények a békés-bánati egyházmegye felosztásáról. In: Keresztyén Evangélista (továbbiakban: KE), 1900. 116; valamint Osszuk fel a békés-bánati egyházmegyét! In: KE 1902. 116-117

⁴⁵ TtREL I.29.i) 134.d.

erőink vannak.”⁴⁶ A felosztást ekkor még túlságosan korainak tartotta, az ottani gyülekezetek megerősödése után látta ennek realitását. Hajnal Ábel a békés-bánáti egyházmegye felosztásának elkötelezettségéről tett tanúságot az 1867-ben az egyházmegyéhez beterjesztett külön javaslatában (10/1867.). A jövőre, reménységgel tekintve javasolta a bánáti rész önállósítását. Amíg elég erősek nem lesznek azok a gyülekezetek - ezzel a feltétellel ajánlotta megfontolásra tervét. Két elképzelést ismertetett: az egyházmegye felosztását békési és csanád-csongrád-bánáti részre. Ebben az esetben is fenntartotta, hogy a bánáti rész különleges helyzete, viszonyaira való tekintettel külön alesperest – pro-seniort – válasszon az egyházmegye. De még ebben a lehetséges megoldásban is kikötötte, hogy a vezető esperes, köteles lenne minden 3-4 évben egyszer végigjárni és vizitálni alesperesével együttesen a bánáti részt.

Másik lehetőség, hogy ha a bánáti rész mégis együtt megmarad a nagy egyházmegye részeként, akkor is a bánáti lelkészek al-esperes választására engedélyt kapjanak. Ennek célja, hogy sajátos viszonyaik intézésére, a távolság miatt megfelelő lelkeszi vezetésben, tanácsolásban részesülhessenek.

A legnagyobb egyházmegye felosztási terveinél érdemes a legnagyobb egyházkerületre vonatkozó hasonló tervekre is kitekintést tenni. Az egyházkerület felosztásának gondolata magától, id. Révész Imrétől sem állt messze. „Zsinati teendőink mivolta, rendszere és egymásutánja” című munkájában az egyházmegyék határainak átrendezése kapcsán írta: „De hát ha majd, az egyházmegyék feldarabolása az egyházkerületeknek, s különösen a miénknek, a tiszántúlinak feldarabolására fog vezetni?! Így szólnak aggódva sokan. Elvégre nem kell visszarettenni ettől sem, ha a szabadság, rend és közjó érdeke valóban kívánni fogja azt. Salus reipublicae suprema lex esto! Nem kell félteni az új rendelkezéstől a főiskola, a nyug- és gyámintézeti és más efféle érdekeket sem, mert azoknak a rendezés, kivált ha célszerűen vitétik keresztül, sokkal inkább hasznukra, mint kárjukra lesz.”⁴⁷ A felosztás terveiről eligazodást ad Zoványi Jenő a kerület történetéről írt munkájában.⁴⁸ 1940-ben Révész Imre pályázatot írt ki a kerület felosztásának terveire mely megjelent a Debreceni Protestáns Lap. 1940. november 2-i számában.⁴⁹ Majd két évvel később az eredményeket Makkai Sándor ismertette. Révész Imre 1941. november 26-án terjesztette a javaslatot az egyházkerületi közgyűlés elé. „Közigazgatásunk bajai és nehézségei maguk eléggé indokolják, a pásztori és missziói szem-

---

⁴⁶ TtREL I.25.a)2.d. 57.sz.levél

⁴⁷ Révész Imre: Zsinati teendőink mivolta, rendszere és egymásutánja. Debrecen, 1878. 33

⁴⁸ Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. I-II. Debrecen, 1939. I. kötet 48-50; 142-144

⁴⁹ Ismertette: Muraközy Gyula: A három tiszántúli egyházkerület. In: RÉ 1942. július 4. szám

pontok természetesen még inkább, hogy kezdjünk megbarátkozni óriási egyházkerületünk két, vagy inkább három részre osztásának tulajdonképpen már több mint kétszáz esztendeje fölfölmerülő tervével...” Témánk szempontjából különösen kiemelendő a tanyai hívek gondozása, melynek új lendületet adhatott volna a kerület felosztása: „A pásztori és missziói munka szempontjából az egyházkerület legfontosabb munkaterülete a tanyavilág. – írta Makkai Sándor – A magyarországi reformátusoknak kerekén 200.000 tagja él tanyán s ebből 134.000 egyedül a tiszántúli kerületben. Az 1941. évi missziói jelentés ugyan csak 114.575 lelket mutat ki, de ennek oka az, hogy (...) nem foglalja magában a debreceni tanyavilágot. Az egyházkerület felső vidékein 20.000-re, középső vidékén 65.000-re, alsó vidékén 50.000-re tehetjük a tanyalakó reformátusok számát. Ebből látható, hogy mind a három területi egységnek igen jelentős tanyavilága van, s az egyébként e téren mindenütt szépen bontakozó missziói munka feltétlenül nagy lendületet venne és elmélyülne a külön-külön egyházkerületi irányítás és támogatás alatt.”⁵⁰(1. számú melléklet)

---

⁵⁰ Makkai Sándor: A Tiszántúli Református Egyházkerület jövője. Debrecen, 1942.

3. A délaföldi ébredési mozgalom

3.1. Somerville magyarországi látogatása

Révész Imre nevezett munkájának bevezetőjében a magyarországi református ébredés történetének átfogó képét adta olvasói elé.⁵¹ Az ébredési mozgalom célja, nem az egyházon kívül-állók megtérítése, hanem az egyháztagok lelki ébredésének munkálása, azoké kiknek élő hite addig nem volt – „egy nem divatos, félig már el is koptatott, de ide nagyon találó kifejezés szerint „rádöbentése.”

A nyugati egyházakban gyakoribb lelki ébredéssel ellentétben jellemző, hogy a magyar református egyházban ez, igen ritka „tünetként” jelentkezett. A puritán mozgalmon kívül, átfogó értelemben vett ébredés nem volt – „egyetlenegy számba vehető hasonló jelenséget sem ismerünk.” A református ébredés története mégsem gyökértelen, mivel háttérben ott található, a „bibliás és zsoltáros református ember és családtípus”, mely a puritán ébredés hatására hazánkban kialakult. Az ébredés „népkönyvei” közt nem csak Milton, és Bunyan könyvei, hanem Szikszai György: „Keresztyén imádságok és tanítások” című műve („öreg Szikszai”) szintén megtalálható. A másik szintén valóságos hatás, a csendes szektamozgalmaké: „Kétségtelen, hogy a szektamozgalmak, akármilyen zavarosak és idegenszerűek voltak (...) mind valami olyat adtak, amit a történelmi egyház akkor a megigazulásra éhes és örök életre szomjas lelkeknek nem tudott adni: élő Igét és abból fölerősödő élő testvérközösséget.” A délaföldi ébredés sajátja, hogy történetét folyamatosan a feléledő nazarénus és baptista gyülekezetek közelségében élte.

Somerville 1887. december 1-én érkezett Budapestre. Beszédeinek tolmácsolásában segítségére volt Szabó Aladár, akkori budapesti segédlelkész, valamint magyarországi útjának „legállandóbb” kísérője, segítője Szalay József nagybecskereki lelkész, továbbá Kecskeméti Ferenc békési lelkész, Csiky Lajos, Balogh Ferenc debreceni teológiai professzorok és rövid időre Sulyok István akkor szegedi segédlelkész, későbbi püspök. 1888. január 17-én Debrecenből indult útnak, hogy végiglátogassa - többek között - az Alföld nagyobb gyülekezeteit, március 13-án tért vissza Budapestre, ahonnan 19-én indult haza Glasgow-ba.

Útjának áttekintése az alföldi egyházak vázlatos képét adja. Alföldi körútjának első állomása Szeged volt, ahol többek között a Csillagbörtönben is prédikált. Hódmezővásárhe-

---

⁵¹ Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A.N. Somerville magyarországi körútja (1887-1888) Debrecen, 1943.

Ilyen Szeremlei Sámuel segítette munkáját, majd január 30-án érkezett Békésre. Kecskeméti Ferenc lelkész Szalay Józseffel néhány új éneket lefordított magyarra, melyet Békésen ki is nyomattak. A templomi gyülekezet igen nagy volt, 4.000 ember hallgatta igehirdetését. A telt templomok megrendítő érzése itt érte először Somervillet körútja során: „Ekkora hallgatóságaim Skóciában sohasem voltak.” (Révész Imre megjegyezte, hogy Somerville Békésen is megütközött azon, hogy a 20.000 fős gyülekezet két lelkész gondjaira bízott.) Gyomán Garzó Gyula és Kálmán Farkas lelkészek fogadták őt, és itt énekelhették először a gyülekezetben a „Fel barátim...” kezdetű új éneket. Útjának ötödik állomása Mezőtúr volt, ahol Turnyogi Lajos lelkész fogadta, továbbá egy minden eddigénél nagyobb gyülekezet, mely figyelmes szívvel hallgatta prédikációját. Mezőberény, Gyula, Nagyvárad voltak körútjának következő állomásai, melyeket Kolozsvár, Nagyenyed követett. Február 14-én ismét Mezőtúron prédikált, 7.000 ember hallgatósága mellett. Dél –Magyarországon két gyülekezetet keresett fel: Nagykikindát, ahol ifj. Fekete Gyula lelkész fogadta és Nagybecskereket, Szalay József gyülekezetét, ahol több napig is időzött (február 17-20.).

Somerville magyarországi körútjának Révész Imre szerint igen csekély sajtóvisszhangja volt. Azonban nehezen hihető, hogy nagyobb befolyás nélkül maradt volna Somerville, mivel: „lehetetlen ezeket a hatásokat igen erősen nem venni számításba akkor, amikor annak okait nyomozzuk, hogy a kilencvenes évek elejétől kezdve az evangéliumi ébredés ügye miért vett a magyar vidéken is, a nagy református tömeggyülekezetekben, lassan, de folyvást fokozódó s azután soha többé vissza nem esett lendületet.” A körút tanúsága továbbá, hogy az utazó evangélizáció módszerét legkorábban két lelkész: Szalay József és Fekete Gyula alkalmazta. További hatása volt, hogy két nagy gyülekezetben szolgáló lelkész Kecskeméti Ferenc és Révész Mihály (Somerville magyar fordítója) irodalmi téren az ébredés szolgálatában álltak.

A délföldi ébredés szerteágazó szálainak - feltehetően főleg az egyes egyházközségek történetében meglévő - részleteit a Révész Imre dolgozatában említett személy Szalay József szolgálatán keresztül láthatjuk majd meg.

3.2. Hajnal Ábel és a bánáti szórványgondozás kiépítése - mint a délföldi ébredés szervezeti hátterének megteremtése

A tiszántúli egyházkerület, és egyben a magyarhoni reformátusság akkori legnépesebb egyházmegyéjében, a békés-bánátiban indult a szórványban, szétszórtságban élő református hívek gondozása. Hajnal Ábel (1802-1882) békési lelkész, esperes 1863-ban indítványozta a szórványban élő reformátusok gondozását. Az 1863. október 6-8-án tartott, egyházmegyei közgyűlésen Hajnal Ábel esperesi vizitációinak tanúságait foglalta össze: „...esperes úr egy szép eszmét tett tanácskozás asztalára, t.i. a bánáti misszió eszméjét. A forradalom óta mintegy 20.000 magyar széledt el a Bánátban. S most ezek vallásuk és nemzetiségük ápolását nélkülözve tengetik életüket. (...) Az egyházmegyei közgyűlés magáévá tette az indítványt, és jobb idők közeledtével alkalmazza a misszionáriust.”⁵²

A PEIL annak szövegét teljes terjedelmében leközölte: „...a Bánátban szétszórta - egyházon kívül, pusztákon és majorokban - lakó magyar híveink lelkipásztori felügyelet alá vétessenek, hogy azok vallási főbb szükségleteik kiszolgáltatását s teljesítését saját hitfelekezeti lelkipásztoraitól nyerhessék, élvezhessék: én Temes, Torontál, Krassó vármegyék s a katonai határőrvidékre egy körutazó – ambulans – lelkipásztori hivatal, méltányos fizetéssel történő létesítését indítványozom (...). Ezen körutazó lelkipásztori hivatalra egy missziói ihletettséggel teljesen áthatott lelkipásztor – egy második Czelder Márton – a magyar és német nyelvet tökéletesen értő, beszélő, - igen kívánatos, de mégsem elég nélkülözhetetlen a román és a rác nyelv ismerete is – lenne alkalmazható.”⁵³

1865-ben a Szathmári Károly az egyházmegye világi főjegyzője terjedelmes cikkben számolt be a bánáti misszió állapotáról.⁵⁴ Hajnal Ábel előterjesztését az egyházkerületi közgyűlés is tárgyalta, „ott az indítvány elvileg helyesletetett, de életbeléptetése iránt bővebb felvilágosítás, illetőleg tervezet kívántatott.” 1864 novemberében az egyházmegyei közgyűlés újból tárgyalta a bánáti missziói lelkészség ügyét. A felállítandó lelkészi állás székhelyéül Nagybecskerekre jelölte meg. A megfelelő személy kiválasztását Hajnal Ábel esperesre bízta az egyházmegyei közgyűlés. Ezért a célért a lelkészképzésben is átalakításokat kívánt. „Egyébiránt a superintendentiához e tárgyban felterjesztendő jelentésben különösen kiemeli az egyházmegye, miszerint ily missionáriusok neveltetésére tanintézeteinkben olyatén figyelmet látna fordíttatni, miként ez például Angliában történik, hol a mint tudva van, azért

---

⁵² In: PEIL 1863. 1426-1429

⁵³ In: PEIL 1963. 1480-1481

⁵⁴ In: PEIL 1865. 18-21

képesek a missionáriusok oly bámulatos sikert felmutatni, mert e sok önmegtagadást és rendkívül hitbuzgóságot igénylő pályára alkalmas egyének, eleitől fogva e célnak megfelelő képzettségben részesülnek.”⁵⁵

Szalay József és Fekete Gyula is a tiszántúli kerület legdélebbi területén, a Bánátban voltak lelkészek, Nagybecskereken és Nagyikindán. Mindkét gyülekezetben prédikált Somerville, aki ekkor már virágzó egyházakat talált. Azonban ezek a gyülekezetek fellendülésüket és megmaradásukat elsősorban Hajnal Ábel békési lelkésznek köszönhetik, aki 1862-1875 között, mint békés-bánáti esperes e területek iránt különös szeretettel és gondoskodással fordult. Nem véletlen, hogy a délföldi terület vált az ébredés központjává, mert itt érezhették legnagyobb szükségét a hathatós belmissziónak. A többenemzetiségű és vallású vidéken a megmaradás feltétele és záloga csak az öntudatos, életerős gyülekezetekben rejtőzhetett, melyek azonban megtanultak együtt élni sokszínű környezetükkel. Id. Révész Imre folyamatos levelezésben állt és életre szóló barátságot ápolt Hajnal Ábellel. A csak töredékesen megmaradt levelezésben is számos olyan darab akad, mely Hajnal Ábel mélyiséges elkötelezettségéről és a bánáti rész megerősítésének szándékáról tanúskodik.

Hajnal Ábel, id. Révész Imréhez az 1862. június 18-án tartott, öcsödi egyházmegyei gyűlésünk jegyzőkönyvének egy példányát küldte e sorokkal: „Szerintem annak, hogy a bánáti egyházközségeink közül némelyek, hogy alapjuk van is, nem emelkednek, - mások, hogy a meglévő alapok mellett is elnéptelenednek, - s vajon a mások hitvallások általi beolvasztását, nem másutt, de a canonica évi visitatio nem teljesítése, - nem teljesíthetőségében rejlik. A régebben meglehetősen alapú Lieblingi anya egyházközségünk, bizonyosan nem olvad le 17, ismétlen tizenhét lélekre, ha a canonica visitatio az esperes által hűségesen teljesítettik. Ittebén, azon 800 láncc föld, mely a földes uraság által középületek építkezési alapjául adatott – nem enyészik el, ha az esperesi vizsgálat minden évben számon kéri. Sőt azon hitben vagyok, hogy

---

⁵⁵ A bánáti misszióval egy töről fakad a belsősomogyi egyházmegye szlavóniai missziója. 1861-től Veres Benő komlósi lelkész végezte. (In: PEIL 1866. 889-892. 922-929) A bánáti szétszórtságban élő reformátusok sorsához hasonló állapotokat ismertetett. Az ottani uradalmakban élő reformátusokat gyűjtötte egybe, évente több alkalommal meglátogatta a közel 48 községben, Verőce és Daruvár vidékén élő közel 200 gazdát, mely mintegy 1000 lelket jelentett. (In: PEIL 1867. 58-62. 87-92) A szlavóniai misszió ügyében Veres Benő országos gyűjtést szervezett (1867. márciusában). (In: PEIL 1867. 475-477) A későbbi évek során számos beszámolót, híradást lehet találni e témában. (Pl: PEIL 1877. 806-809; 1978. 994-996; 1880. 1613-16; 1881. 146-147; 176-78)

Debelliácson – hol a katonai hatalom ülés az egyházközség kormányán, a presbitérium helyett – bizonyosan lehetett volna valamit kieszközölni protestáns egyházkormányzati rendszerünk javára, az évi canonika visitatio által – legalább azt, hogy annak létezése elismertessék. Én ez évben Szkulián voltam, bizonyos egyházi baj elintézése végett – és azon meggyőződésre jöttem, hogy a Bánátban egyházunkra nézve sok hibaforrás van, de ezek előmozdítása, egy, a helyen lévő lelkipásztor nem elégséges – gyámolítani kellene ezt, évi canonica visitatio által. Mert, hogy mások anyagilag s szellemileg emelkednek, azért mert évenként látogattnak felügyelőik által – míg mi elszéledni engedjük, - a felügyelés hiánya miatt, mely az évi canonica visitatióban nyilatkozik legészrevehetőbben – saját nyájunkat. Nem a legjobb szencziót eszközölte azon nyilatkozatok híre, melyek közelebb az egyházkerületen, ez ügy tárgyalásakor egyházmegyénkre, némelyek által tétettek, hogy még ez a leggazdagabb egyházmegye és gyámolítást kér. Egyházmegyénk gyámolítást nem saját, de bánáti testvéreink részére s érdekében kért, kik iránt mondjuk ki nyíltan, a kerület eddig a hideg mostohaanya szerepét viselte. Egyházmegyénk minden tett, mit anyagi körülményei tenni engedték – sőt egyedül ő tette – míg a kerület figyelme soha alig valami mértékben terjedt ki. Nincs is a bánáti egyházközségek emelkedése és erkölcsi gyarapodásuk eszközölésének tekintetéből javak, azon vidékről egyházi és világi tanácsbírákat választhatnék, kikre évenként szinte nagy mennyiségű kiadás kívántatik a roppant távolság miatt, nincsenek ezen a részen olyan egyéneink, kik az utazási költségeket, saját zsebükből teljesítsék. Még egy intézkedés kell, t.i. az évi canonica visitatio teljesítése, és akkor szerintem biztosítva a kívánt siker, – mi azonban csak azon feltétel alatt eszközölhetjük egyedül a canonica visitatio költségeit, ha az egyházkerület harmadrészt elvállal. Ha nem, akkor a siker elmaradásának oka nem egyházmegyénk lesz. Nem csak vallási, de nemzetiségi tekintetben is nagy horderejű a bánáti református egyházak felemelkedése.” (Békés, 1862. július 25.)⁵⁶

Hajnal Ábel e tárgyban írt következő leveléből⁵⁷ (1866. február 8.) kiderült, hogy Révész Imre is érdeklődéssel és támogatólag viseltetett a bánáti misszió ügye iránt. „Mondhatatlanul jól esett f. évi február 4. kelt, s szíves köszönettel van leveléből értesülésem a nagy figyelem felől, melyet Bánátban, minden lelkipásztori gond és érdek nélkül, szétszórtan élő református híveink irányába tanúsítani méltóztatik. (Nevezett levél ismeretlen, a Tiszántúli Egyházkerületi Levéltárban nem található.) Én ezen szánandó állapotban lévő hitrokonainkat – kik magyar nemzetiségükről kivetkeztetve, folyton kísértés tárgyai annak, hogy más nyelvű, nemzetiségű, s hitfelekezetű polgártársak közzé olvasztassanak be, - még 1863. évben, espe-

---

⁵⁶ TtREL I.25.a) 2.d. 56.sz levél

⁵⁷ TtREL I.25.a) 2.d.60.sz.levél

resi hivatalomnak második évében ajánlottam, ambulans pap alkalmazása által, egyházmegyei közgyűlésünktől fölkaroltatni. Nagy lelkesedéssel nyilatkozott a közvélemény, s akarat a valóságilag, s egyházilag elhagyatottakon segíteni. Tűrünk, mennyiben eredményt máig nem tudunk felmutatni – nem mondhatom egyházmegyénkre, de igen is, egyetemes egyházunkra nézve – a szokásos szalmatűz – ősi bűnünk volt. Ágostai hitrokonaink csak ezután ébredtek, és minket református hitűeket annyira megelőztek, hogy múlt év óta ambulans papjuk van – kinek 600 fr. Évi fizetését a Gustav Adolf Egylettől eszközölték, (...) így ők már az aratást megkezdték, mi csak deliberálunk. Egyházmegyénket, vagy is inkább önmagunkat is, melegebb indulatúaknak szeretném látni. Népünk minden szegénysége mellett sem fogja meg filléreit ott, hol a cél szentsége iránt lelkiileg felvilágosítottatik. De át kell gondolni az embernek, midőn például egyházmegyénkben, a népességben harmadik – vagyónára nézve, minden sápi-tás mellett is, alig nem első egyház, a magyar Segély Egyletre évente 5 forintot áldoz. Mit adjon akkor Dombegyháza stb?

Elképzelteti tisztelendő úr, ily borongós érzelmek, csekély kilátás közepette mily jól esett nekem találkozni Egyénnel, ki utat s módot ajánl az általam óhajtott cél megközelítésére, tán elérésére. Millard úrról, vagy az ő által ajánlott közreműködésről, eddigelé egy betűt sem hallottam senkitől. Épen az iránt akartam főtisztelendő úrhoz írni, hogy én, ha belenyughat – nem csak, de folyamodványomat ajánlásával gyámolíthatja – bánáti ambulans református pap részére, évi rendes segélyt a Gustav Adolf Egylethez folyamodunk. De már elébb, mint kedves levelét vettem, abban állapotodtam meg, hogy jobb lesz, az ily tárgy fölött, a Szt. György napi egyházkerületi közgyűlés alkalmával kivel értekezni, s végezni. Nagytiszteletű úr engedelmeivel, bátor leszek ugyan akkor az által érintett, sőt ajánlott tárgy felől is, mind eszmét cserélni, mind ottan segítséget kérni.(...) Egyedül azt kívánom megjegyezni, hogy tiszteletes Buky István derecskei volt tanár s segédlelkész úrban, a hamvaiból újra alakulni, fölépülni buzgólkodik Nagybecskerek református egyháza részére, az eddigiből ítélve, igen alkalmas egyéniség. (...) Ő ugyanis azzal kezdte meg működését, hogy Nagybecskereken felmérte híveinket kik közül némelyek soha, mások 16 év óta nem énekelték énekeinket – énekelni tanította őket – így most rendes istentiszteletet tartott és tart.”

Hajnal Ábel levele Révész Imréhez 1866. május 21-én. „Azon reménynyújtás, sőt biztatás, következtében, melyet nagytiszteletű úrtól Debrecenben közelebbi létem alkalmával vettem – elvégre a bánáti református ambulans lelkész, évi biztos segélyezés iránti folyamodványomat Millard úrhoz elkészítettem. Két példányban – úgymint német és magyar szöveggel küldtem be mai felül írt nappal főtiszteletű püspök úrhoz a folyamodványt azon kérelemmel, hogy az előadottak valódiságát, s bánáti szétszórt református hitfeleink ajánlását főtiszteletű úr a német

szövegnek, ugyancsak német nyelven igazolni eszközölje. Felkértem főtiszteletű uramat is, hogy mind a két nyelven írt folyamodványt nagytiszteletű úrral küldeni szíveskedjék, remélem, hogy kérésem teljesített fog. Hosszabbra terjedt a folyamodvány szövege, mint egyelőre gondoltam, de kimerítő ismertetést s előterjesztést akartam készíteni, hogy annyival inkább meggyőződjenek az illetők kérésünk sürgető voltáról. Tisztelt Balogh Iván nagybecskereki lelkész urat azért hoztam ajánlatomba, mert ő idővel is rendelkezhet és mint e mellett buzgó s tiszta jellemű egyént ismerem, kiben a tudománynak képzettsége sem hiányzik. A folyamodványt Millard úrhoz (...) magam szándékozom Bécsbe küldeni, majd ha visszaérkeznek főtiszteletű úrtól a folyamodványok. Kérem nagytiszteletű urat, méltóztassék az ügyet ígérete szerint melegen pártolva Millard úrnak ajánlani.”⁵⁸

A levéltárban fellelhető forrásokból megismert helyzet több sajátossága közül kiemelendő, hogy az egyházépítés mennyire alapos képét tükrözték Hajnal Ábel tervei. Mindennek alapja az egyházfegyelem, mely következetesen alkalmazva gyülekezeteket erősít, épít és plántál. Hajnal Ábel saját szerepét, mint a gyülekezetek felügyelőjét, gyámolításuknak eszköze ismerte és ezzel a felelőséggel vágott neki, évről-évre a bánáti rész vizitációjához. A hathatósan alkalmazott egyházfegyelem nélkül nincs egyház, helyette széthullás, zűrzavar uralkodik, mint egy helyt fogalmazta: „a szép és ékes rend mindig, és mindenütt evangéliumszerű.” Sőt, mint kifejtette egyik jelentésében, a kezdetben gyenge és kiszolgáltatott egyház legfőbb erőssége volt a rend és az egyházfegyelem, mely az erők egyesítésének záloga. Erős egyház csak a rendből adódhat, és csak ebből meríthet magának reményt a hazai reformátusság. Az egyházfegyelem ékes tanúsága a pátens elleni egységes és sikeres küzdelem is – mint fogalmazta. Első látogatásain szerzett tapasztalatai például arra indították, hogy a meglátogatott gyülekezetekben presbiteri gyűlést hívjon össze, azaz rendet teremtsen. Ennek a következetesen alkalmazott egyházfegyelemnek a betartása és betartatása – és ezt hangsúlyozni kell – nem csupán Hajnal Ábelnek volt vezérelve, hanem a debreceni ébredés vezéralakjának, Révész Imrének is, akinek erre vonatkozó nézeteit későbbiekben fogjuk megvizsgálni.

Szóts Farkas szintén a misszióügyi teendők vizsgálatában az egyházfegyelmet szorgalmazta.⁵⁹ A szervezeti feltétel legfontosabb vonatkozásának tekintette a folyamatos ellenőrzést, továbbá a felelős személyek kinevezését. „Mostani misszióink, mondhatni felügyelet nélkül vannak. Moldvából, Oláh-országból, s jó részben a szlavón-missziói telepekről is csak a misszionáriusok útján tudunk egyet-mást a missziói ügyről. Mindenki tudja, hogy ellenőrzés

---

⁵⁸ TtREL. I.25.a) 2.d.61sz.levél

⁵⁹ In: PEIL 1886. 1187-1190; 1219-1222

nélkül a legjobb intézmény is megbénulhat, a legjobb ember is belerestülhet dolgaiba.” A felügyelő szerv vezetését egy különálló igazgató személyében látta volna szívesen, egy külön missziói esperes személyében, aki „felváltva, hol itt, hol ott szervezne, vizitálna, dirigálna, ki a misszió-ügynek a konvent referense, a sajtóban tudósítója, a telepen főbiztosa, időközben pedig állandó ügyvivője lenne.”

A bánáti „ambulans lelkész” beállítása ügyének további menete sem a Révész Imre, sem a Révész Bálint féle levelezésben nem voltak megtalálhatók, erre vonatkozólag adatokat az esperesi jelentések tartalmazzák.⁶⁰ Az 1867. november 6-9-én Makón tartott egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve tartalmazza az eseményeket (Hajnal Ábel külön beadványa, 10.pont). Ebből kiderült, hogy a református segélyegylet nem tudott megfelelő anyagi háttérrel biztosítani a lelkészi állás létrejöttéhez. Eduard Millardhoz, az „Angol Bibliaterjesztő Társulat” Bécsben élő titkárához eljuttatta Hajnal Ábel a Révészhez írt levelében említett kérényt, azonban onnan is nemleges választ kapott, miután közölte Millard úr, hogy céljuk nem lelkészi állások állítása, hanem olcsó bibliák terjesztése. A sikertelenség ellenére is tovább fáradt és – Millard tanácsára, és közvetítésével – segélyért folyamodott a „Continental Evangelical Society in London” társulathoz. Komáromi Lajos edinburghi teológus hallgató közvetítésével további segélyért folyamodott a „General Assembly”-hez Skóciában, ugyanebben a tárgyban. A két kérésre a gyűlésig még nem kapott választ. Lónyay Menyhért, a békésbánáti egyházmegye segédgondnoka azonban megoldást talált, amikor is felajánlotta, hogy az ambulans lelkész várható éves költségeinek (600 forint) felét átvállalja, ha az egyházmegye a másik felének kifizetésére hajlandó.

3.3. Szalay József lelkipásztor nagybecskereki működése

Szalay József első nyomtatásban megjelent írásai olyan utakról írt beszámolókat, melyeket a nagybecskereki egyház templom és parókiaépítésének ügyében végezett.⁶¹ A nagybecskereki egyház fennmaradásának és növekedésének zálogát látta útjaiban, melyek alkalmával prédikált az érintett gyülekezetekben, és a helyi lelkész segítségével gyűjtést szervezett. Prédikációs gyűjtőkörútja előtt, saját bevallása szerint, lelkesültsége mellett félelem is gyak-

---

⁶⁰ TtREL I.29.a) 1.d. 13-18

⁶¹ In: DPL 1881. 283-284; 306-307

ran elfogta: milyen fogadtatásban lesz része? A gyűjtés, szokatlan volta ellenére is, rácsáfolt félelmeire, mert mindenütt örömmel és megértéssel fogadták. Körútjának állomásai voltak: Vésztő, Füzesgyarmat, Szeghalom, Csökmő, Darvas, Furta, Zsáka, Berettyószentmárton, Biharújfalú, Péterszeg, Gáborlyán, Hencida és Konyár.

Hasonlóan jó hírekről és lelkes fogadtatásról szóltak későbbi tudósításai, melyeket már 1883-ban végzett ugyanezen cél érdekében. Ekkor kereste fel Kecskemét, Nagykőrös, Abony illetve a „Dunamente” gyülekezeteit (Dunapataj, Solt, Ordas...stb), de járt Debrecenben is.⁶² Az országos gyűjtés eredményéről tételes elszámolással szolgált a békés-bánati egyházmegyei közgyűlésen, a 79/1883 szám alatt.⁶³ E beszámolókból egy olyan lelkésztől kapunk benyomást, aki nagy tervek szolgálatában állt és céljai érdekében minden erejét latba vetette.

Szalay József Makón született 1855-ben, iskoláit is itt kezdte, majd Hódmezővásárhelyen és Pozsonyban folytatta. A teológiát Budapesten végezte 1874-től, tanulmányainak folytatásaként 1878-tól Edinburghban gyarapította ismereteit. 1880 tavaszától Bécsben töltött egy szemesztert. 1880 nyarán Pancsován lett helyettes, ugyanennek az évnek végétől Nagybecskerekén rendes lelkész, ahol 1917-ben bekövetkezett haláláig működött.

Nagybecskereki lelkésszé történő meghívását örömmel fogadta, melyről – Szabó János espereshez írt levelében - bizonyosságot tett. Figyelemre méltó, hogy szolgálatának lelkesedését töretlenül meg tudta őrizni, ezt hosszú éveken át megfigyelhetjük leveleinek hangjából. „Én a legnagyobb örömmel fogadom a nagybecskereki állomást s teljes szívemmel és erőmmel igyekszem annak minél jobb betöltésére. Közel másfél éve, hogy gondolkodni kezdtem Nagybecskerekén, s abban lévő kisdud egyházra, s napról napra (...) mind erősebb vágy keletkezett bennem az oda való menetelre s az ott való működésre. (...) Tudván tudom, mily sokat használhatna ezen Bánátban csak elszórtan lévő egyházaink, egyházi és nemzetiségi ügyeinkre nézve, ha buzgó s feladatait híven teljesíteni tudó és akaró egyénre bízhatnak – vágytam és óhajtottam itt hatni és működni.” - írta 1880 augusztus 18-án.⁶⁴ Igen sokat elárulnak e sorok lelkészi hozzáállásáról, mely szerint nem csak a foglalkozás, hanem a hely is Isten rendelése és végzése. Ugyancsak ilyen irányú elkötelezettségéről írt, amikor 1889-ben debreceni lelkészre pályázott, melyre nézve bátorítást is kapott. Esperesének írott levelében így írt erről. „Nem tudom, mit végzett számomra a jó Isten, itt maradok-e, vagy elmegyek? Itt a keret már félig-meddig kész, csak hozzá kell nevelni, alkotni a vallásos népet.”⁶⁵

---

⁶² In: PEIL 1883. 75-80; 174-176; 421-423; 451-455. különnyomatban TtREL I.29. i) 132.d. A-VII-245

⁶³ TtREL I.29.a) 9.k. 61-70

⁶⁴ TtREL I.29.i) 132. d. A-VII-225

⁶⁵ TtREL I.29.i) 132.d.

Az bizonyosan látható, hogy Szalay szolgálatát nagy buzgalommal, kész tervekkel kezdte, azonban mindig igyekezett – és ezt a vonást megtaláljuk munkáiban -, hogy terveit a helyi viszonyokhoz, lehetőségekhez mérten vigye végbe. Nem kívánta ráerőltetni a külföldön látott példákat környezetére. Próbálkozott: amit be lehetett vezetni, azt megtartotta, amit nem azt hagyta a feledésnek. Gyakorlati és elméleti téren az evangélium szolgálatában állt.

Szalay József a délföldi ébredés vezéralakja, nem csak a gyakorlati élet mezején, hanem irodalmi téren is az evangélium terjesztésének szolgálatában állt. Csécsi Nagy Miklós makói lelkész, a „Téli Újság” szerkesztője, a békés-bánáti „Vallásos Iratok Terjesztő Egyesület” alapítója már 1880-ban felkereste, és kérte, hogy álljon irodalmi téren is közös ügyük mellé, adja ki a „Szívművelő” című művét, továbbá tartson egy előadást az egyházmegyei gyűlésen is. „Én erre készséggel vállalkoztam, - írta válaszában - (...) az értekezést illetően felolvasási tárgyul kitűztem magamnak: „A lelkipásztor működésének alap föltételei” című témát. Vallási tekintetben itt az emberek halottak, nem tudom, feltámadnak-e a kelő tavaszszal?!”⁶⁶

Így történt, hogy már szolgálatának első éveiben több könyve is megjelent.⁶⁷ Igen beszédes, ahogy „A lelkipásztor sikeres működhetése főbb alapfeltételei” című munkája megszületett. Eredetileg egy rövidebb formája elhangzott a békés-bánáti egyházmegye közgyűlésén, mint építő jellegű előadás. Fogadtatásáról hű képet festett az erről szóló híradás: „Szalay József (...) terjedelmesen értekezett a lelkészi munka sikerének föltételeiről. A skótok ismeretes modorában tartott ezen értekezés, mely egyrészt némi idegenséget keltett, másrészt akadt kedvelője is. Hajnal István világi tanácsbíró a kiadási költségek felét megajánlotta, így a sok jóakaratról és vallásos érzésről tanúskodó munka napvilágot is láthat.” Ehhez tartozik még a kiadáshoz fűződő ajánlás, melyet Hajnal István írt, ebben hangsúlyozta, minden református lelkészt ilyen „szép, magas állásponton szeretne látni, mint ahogy az ott rajzolva van.”⁶⁸

Szalay József törekvéseinek egyik igen fontos alkotóelemére lehet rábukkanni akkor, amikor látjuk, hogy első munkáinak egyikét épp a lelkészek személyéről, azok sikeres működéséről írta. Az egyházi megújulást nem elsődlegesen, egyházszerkezeti átalakításoktól, hanem az egyes gyülekezetek által remélte. Élete folyamán törekvéseinek fő célja az egyes gyülekezeteknek a megerősítése, öntudatosítása volt, ennek egyik elengedhetetlen feltételét a lelkészek képzett és hitre nézve töretlen elszántságában látta kikristályosodni. Talán nem szabad

---

⁶⁶ TtREL I.29.i) 132.d. A-VII-229

⁶⁷ Szívművelő, vagyis lelki képek a földműves életéből. Budapest, 1882; A lelkipásztor sikeres működhetése főbb alapfeltételei. Budapest, 1882; Világosság útja. (németből fordította) Budapest, 1883.

⁶⁸ In: PEIL 1882. 599-600

éppen ezért véletlennek tekinteni, hogy mindezt a békés-bánáti egyházban hirdette, melynek egyházmegyei helyettes gondnoka, és Hajnal Ábelnek támogatója az a Lónyay Menyhért volt, aki, mikor 1871-ben a dunamelléki kerület főgondnokául választották, beszédében épp a képzett és Istennek odaszánt életű lelkészeket kívánt egyházába. „Ha gyarapodni, erősödni kívánunk, első és legfőbb kötelességünk azon örködni, hogy papjaink kötelességüknek buzgón eleget tegyenek. Különösen fő gondjuk legyen, hogy tudományosan képzett, művelt, nemes gondolkodású, buzgó lelkészeket képezzünk, kik fel tudják fogni nemes hivatásukat, s a népnek valódi lelki atyái és szellemi vezetői legyenek, kik hivatásukat ne pusztán kenyérkereseti eszköznek tekintsék...”⁶⁹

„A belmisszió érdekében” írt cikke is meglepő hangvételű volt, mely megragadó erővel érvelt a belmisszióért.⁷⁰ Az általánosnak tűnő címmel ellentétben a cikk részletesen tartalmazta a tanya- és szórványgondozás elvi alapjait is, mindezt oly lényegre törő megközelítéssel, hogy méltán tanúságos ismertetése. A lelkipásztor prédikáláson túli eszközeit mutatta be elsőként: ezek az imaegyesületek, vasárnapi iskolák, vallásos iratok, végül a belmisszió. Fogalmi szempontból így határozta meg ez utóbbit: „A belmisszió az evangéliumnak élőszóval való terjesztése az állam határain belül azok között, kik az evangéliumot nem hallhatják, vagy hallani nem akarják. Ez tehát a templomon kívüli munka. Van sok község, ahol 10, 20, 30 protestáns lakik együtt, s maguk lelkészi állomást nem tarthatnak fenn. S mit csinálnak a protestánsok, ezen szomorú sorban lévő hitfeleikkel? Hagyják őket tudatlanságban szenvedni s utoljára élő vallásos hitükből kivetkőztetve a katolicizmus karjaiba vetődni.” A nagybecskereki egyház évi statisztikai jelentéseiből kiviláglik, hogy Szalay pontosan ismerte a szórványokban – nagybecskerek mellett tanyavilágban „majorokban” - élő reformátusok helyzetét. Pl.: 1884-ből tudható, hogy tizenhat községben élt összesen 192 református lélek, köztük ekkor még ott található Nagyikinda – későbbi anyaegyház is.⁷¹

A külföldi példák alapján a vándorlelkész típusát állította továbbiakban példaként, aki időt és fáradságot nem kímélve prédikál, „megy kezében a bibliával ide-oda, most itt, majd ott tart istentiszteletet; most egy iskolában, vagy egy szobában, vagy kint a temetőben, vagy valahol egy árnyas fa alatt hirdeti Krisztust.” A magyar református egyház életének megelevenítésére is ezt ajánlotta: „Belmisszionárius kell ide, aki helyükbe vigye az evangéliumot, s úgy öntsön beléjük élő hitet, munkás szeretetet s tántoríthatatlan ragaszkodást egyházunkhoz s

---

⁶⁹ In: PEIL 1871. 738-741

⁷⁰ In: PEIL 1882. 701-704

⁷¹ A községek: Törökbecse, Frányova, Besdra, Bihács, Abadác, Écska, Elischenheim, Elemér, Szentgyörgy, Szentmihály, Lukácsfalva, Orlovát, Rogendorf, Torala, Nagyikinda, Perlác. TtREL I.29.i) 132.d.

a Megváltóhoz. Belmisszinárius kell ide, aki összegyűjtse a tanyákon, s egyes községekben elszórtan élő és lelkipozásban nem részesülő református testvéreinket s vezérelje azokat az evangéliumi igazság gyönyörű és felette kívánatos mezején.” Fontos utalni arra, hogy itt szintén jól látható, hogy a tanya- és szórványgondozás fogalmai mennyire nem árnyalt formában, elkülönülten jelentek meg. Ennek közelebbi okát Szalay József következő soraiból érthetjük meg, mivel a békés-bánáti egyházmegye területi adottságai sajátosak voltak: „Az, hogy a békés-bánáti egyházmegye teszi meg e téren a kezdeményező nagyobb szabású lépést, az igen szép, s neki talán legnagyobb szüksége is van rá, mert hogy a békési oldalon lévő tanyákon mennyien vannak olyanok, akik sohasem részesültek az evangélium áldott igazságai hallásában s elsajátításában, azt nem tudom; de azt tudom, hogy a bánáti részen 374 községben vannak reformátusok s ezek között csupán 7 község az, ahol református lelkipásztor van. Így tehát 367 községben a reformátusok olyanok, mint a pásztor nélküli juhok s lelkesi gondozásban csak akkor részesülnek, mikor sokszor a nem is saját hitfelekezetük papjai dupla stóláért eltemettetnek. Ide kell a belmisszió.” A belmisszióknak és a szétszórt hívek gondozásának hatékony eszköze pedig a közvetlen, személyes érintkezés, a hívek felkeresése, látogatása - mivel „ennek haszna a vallásos élet terén kiszámíthatatlan.” A szétszórt hívek megkeresésére alapítanak egy „magyar evangéliumi belmisszió-társaságot, amely társaság ezután kezébe venné az egész belmisszió-ügyet. Belmisszionáriusokat nevelne, azokat a szükséges helyekre kiküldené, azok ellátásáról gondoskodna, és időnként a nagyközönségnek működéséről beszámolna.” Ehhez a nagy munkához pedig elsősorban nem pénz, hanem odaszánt éltű emberek szükségesek a cikk szerint. Az országos méretű összefogást tekintette tehát – missziói társaság alapján – célnak. A cikkben szereplő terveket és szándékokat lehet felfedezni egy következő, eszperésének írt levelében is: „Nem tudom, hogy volt-e már megbeszélés a belmisszió érdekében, nagyon óhajtanám tudni eredményét. (...) Az én gondolatom egy bánáti magyar belmissziós társaság alakítása, mely legsikeresebben működhetnék, s külföldről meg mindenfelől nagy támogatást nyerne.”⁷²

A belmisszió lelkes támogatója Szabó Aladár „A misszió-ügyről” megjelent írásában, Szalayhoz hasonló módon a lelkesek személyes példáját, a belmisszió szolgálatában állók megjelenését kívánta.⁷³ Különösképpen a fiatal lelkesek beállítását helyezte előtérbe, akik maguk is belmissziói buzgalommal állnak majd a szolgálatba, róluk így írt: „...mennie kell, ahová csak hívják házi istentiszteletek tartása, tévelygések megostromlása, betegek látogatása végett, gyűjtenie kell adományokat szent célok megvalósítására, terjesztenie kell keresztyén

---

⁷² TtREL I. 29.i) 132.d. A-VII-243

⁷³ In: PEIL 1886. 1320-1322

szellemben írt s írandó építő olvasmányokat. (...) És ha csak egynéhány nagy egyház állítana is fel ily missziói állásokat, azt hiszem, az ébresztőleg és elevenítőleg hatna teológus ifjúságunk nem valami erős keresztyén életére is.” Ez a vélemény azért is említésre méltó, mert a tanyai hívek gondozásában tevékeny lelkesztípus képét vetítette előre. Azét, aki nem tekintélyének csorbulását látta egy szerény ház felkeresésében és nem volt rest sokszor hosszabb utakat is megtenni néhány lélekért.

3.4. Szalay József gyakorlati munkái

Szalay József gyakorlati munkái számos sajátosságának egyik legfontosabbika, hogy minden fáradozását egy ötszáz főnél alig nagyobb anyagyülekezetben és a hozzá tartozó szórványokban fejtette ki egy egész életen át. Néhány alkalommal felvetődött a nagyobb gyülekezetbe – Debrecenbe település, ezt a lépést azonban nem tette meg soha. Számos méltatlan támadás is érte (pl.: parókiát építette fel először és csak aztán a templomot, sokat volt úton, távol gyülekezetétől, de volt példa arra is, amikor hosszas pereskedésbe fogták egyik ünnepi beszéde miatt...stb), továbbá Nagybecskerek soknemzetiségű lakosságának egyik legkisebb gyülekezetét vezette, ebből kifolyólag is állandó anyagi nehézségekkel kellett megküzdenie – levelezésének tetemes része anyagi ügyekben írott kérvényeknek, folyamodványoknak sokasága. Mindezek fényében még nagyobb súllyal hatnak alkotásai.

3.4.1 Gyermekek közötti munka

Szalay József gyermekek számára már az 1880-as évek közepétől tartott rendszeres gyermek istentiszteleteket, a rendes vasárnapi alkalmak előtt. Ezeken az istentiszteleteken a gyermekeknek rövid iratmissziós kiadványokat osztott szét, illetve a gyermekek is adakoztak. A tanyákon- szórványokban élő gyerekeknek külön otthon berendezését tervezte el. Az egyházmegyei közgyűléshez írott leveléből kiderül, hogy a szétszórtan élő református szülők gyermekeit szeretné összegyűjteni, legfőképpen azokat, akik semmilyen vallásos oktatásban nem részesülnek (iskolák hiányában, vagy a szegénység miatt). Tervei alapján Nagybecskereken, egy „Iskolások Otthona” nevű intézményt hozna létre. Mivel már nyolc jelentkező lenne is az intézményre és részbeni adományokat már a gyülekezetből kaptak, 1889 szeptemberében

megnyitják az intézményt – „abban a reményben, hogy Isten ezen hiányzó összeget összeadja.” Az egyházmegyei közgyűlés tárgyalta e tervről, de miután a missziói pénztár ilyen ügyre nem fordítható, a segély kérelmet elutasították.⁷⁴

Ugyanezen cél érdekében, három évvel később, már sikeresen fordult az egyházmegyéhez, a szétszórtságban élő gyermekek számára egy szeretetotthont kívánt megnyitni – „Ezredéves emlék szeretetház” néven. Az egyházmegye, mint „egyetemes nemzeti és egyházi célokért való küzdelmes fáradozást az egyházmegye támogatja, tehetsége szerint” – egyházmegyei közgyűlés 87/1893. sz. határozat.⁷⁵

1897-es jelentésében pedig a már megvalósult szeretetházról tudósított: „Az „Ezredéves Szeretetház” melynek célja volt, a németországi hasonló intézmények példájára, e nagy diaszpórájú egyház, vallásos nevelésben nem részesülő, szegény gyermekeit felvenni és itt vallásos nevelésben részesíteni, ez évben megnyílt két fiúval.” Ezek egyikét egy hónap után szülei vették magukhoz, mert beköltöztek Nagybecskerekre, a másikat helyi, jó református vallású szülők gondozására bízták.⁷⁶

1900-ben külön „Konfirmációi Káté”-t is írt.⁷⁷ A 41 oldal terjedelmű káté igen gyakorlatias szemléletű, nagyszámú bibliai történetre hivatkozva tárja fel a hitigazságokat. Külön megjegyzendő, hogy részletesen tárgyalta, a vasárnap megszentelésének fontosságát, továbbá a megtérés és az újjászületés fogalmait is. A cselekedeti bűnök sorában található a vasárnap kérdése: „Vasárnap meg nem ünneplése. Vasárnap adás, vevés, munkálkodás. Templomkerülés, prédikációnak nem hallgatása. Templomban illetlen magaviselet. (...) Vasárnap mulatozás. (...) Mi hát az újjászületés? Az újjászületés az a lelki állapot, mely szerint az ember szívéből, lelkéből utálja eddigi életét s el van határozva erősen egy új élet élésére, mi egy pillanat műve, ép mint a születés. (...) És mi a megtérés? A megtérés az újjászületésben megkezdett új életnek egész földi életben való élése. Tehát állandó igyekezet a bűnök elhagyására és egy Istennek tetsző szent élet folytatására. Mely megtérésnek folyamatosnak, állandónak kell lenni.”

Szalay buzgalmát nem csupán gyakorlati munkái dicsérik, tartalmi téren mindennél többet mond annak az 1890. évi Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve 21. száma alatt meghozott határozatának elismerő szavai: „Szalay lelkipásztor a vallástanítást ritka tapintattal vezeti. Lélek és élet van e tanításban, s ha mindenütt így ápol-

---

⁷⁴ TtREL I.29.i) 132.d.

⁷⁵ TtREL I.29.a) 8.k.

⁷⁶ TtREL I.29.i) 133.d.

⁷⁷ Konfirmációi Káté – a Helvét Hitvallás alapján. Gyula, 1900.

tatnék, hol községi iskola van, az ev. református öntudat, nem volna ok aggódásra felekezeti érdekeink jövője tekintetében.”⁷⁸

3.4.2. Felnőttek közötti munka

1897-ben „Keresztyén Nőegylet”-et alapított 21 taggal, melynek vezetését felesége látta el. „Keresztyén Ifjúsági Egyesületet” és a református középiskolai tanulók között „Vallásos Önképzőkör”-t is szervezett illetve vezetett.

Bevezette a felnőttek között, hogy hétköznapi két este is összegyülekeztek a lelkészlakban, ahol vallásos esteket tartott. Ezekre az alkalmakra külön szavakat hallgattak egyes gyülekezeti tagok előadásában, rendszeresen osztott ki közöttük vallásos irodalmat, traktátusokat. Az ilyen esti, hétközi bibliaórákra nem csak a református, hanem nagybecskerek másvallású magyarjai is gyakran ellátogattak. „Ezen bibliaolvasgatásnak már eddig is mutatkozik azon jó eredménye, hogy a különböző felekezetek bibliát szerető istenes magyar hívei egy részét – jelenleg húsz főt – egyesít, s mintegy példával tanít, hogy mi mindnyájan egy atyának vagyunk gyermekei.”- írta 1890-es egyházmegyei beszámolójában.⁷⁹

Az esti bibliaórát, hogy érdekesebbé tegye, E. Moody a budapesti skót misszió lelkészének segítségével „magika laternával”, 60 dia-képes bemutatókat tartott a szentföldről.

Szórványait rendszeresen felkereste, melyhez újjak is csatlakoztak. Az 1895-ös missziói jelentésében részletesen beszámolt egy majorsági látogatásáról. „A Haasz-Deutsch féle majorban kétszer tartottam egy hitsorsos cselédünk házában bibliaolvasást, melynek hallására az összes cselédek, sőt tisztartók is megjelentek.(...) Isten segítségével, ezután a katolikus ünnepeket fogom az ilyen látogatásokra felhasználni az ilyen urasági majorok meglátogatására, mely napokon a cselédség teljesen szabad.”⁸⁰

1902-ben Nagy Mihály nagybecskereki gyülekezeti tag, Szalay pártfogása mellett megalapította a „Kék Kereszt Egyletet”, melynek munkájáról rendszeres beszámolókat közölt a „Keresztyén Evangélista” számaiban.⁸¹ 1905 októberében nyitották meg – a „Kék Kereszt

---

⁷⁸ TtREL I.29.a) 7.k. 23

⁷⁹ TtREL I. 29. i) 132.d.

⁸⁰ TtREL I.29.i) 132.d.

⁸¹ In: KE 1902. 76; Márk Ferenc: Az alkoholizmus elleni harc. In: KE 1903. 82-83

Egylet” alapítása után - a nagybecskereki „Szeszmentes Melegedőt”. Szalay, feleségével volt hosszabb külföldi körúton, és mind Londonban, mind Berlinben láttak ilyen intézményt. Az intézmény célja volt, hogy szegényeket gyűjtsenek össze, őket gondozzák, és közben az evangéliumot is hirdessék számukra. Adományokból helységet béreltek, azt egész télen fűtötték. Mivel Nagybecskerek többnemzetiségű város volt, ezért hetente négyszer szerb (Pavkov Mita), német (Lichtenberger Vilmos, később Dabi Gyula) és magyar nyelven – ezt végezte Szalay - is tartottak bibliaórákat, „bibliai valláserkölcsei tanítást.” A vállalkozás olyan sikeres volt, hogy az első évben 7-8000 főt tudtak fogadni. Hetente volt egy alkalommal szeretetvendégség is. A „Szeszmentes Melegedő” anyagi háttérét, részint „Keresztyén Nőegylet” gyűjtései, részint külföldi támogatás biztosította. (Érdekes megemlíteni, hogy 16 tételben vannak felsorolva a külföldi források, nagyjából Angliából.) Későbbiek folyamán a „Szeszmentes Melegedőt” átmeneti cselédszállással is bővítették.

Éves jelentéseinek jellegzetes, sajátos vonása volt, ahogyan a vasárnap megünneplését a gyülekezetben számon tartotta és a „szellemi állapotának” tárgyalását ezzel a témával kezdte.⁸² Vasárnap vásári nap volt Nagybecskereken, így a kísértés is erős volt a református egyháztagok számára. Ebben a kérdésben azonban nagy eredményeket ért el.

Míg 1890-ben, az előző évekre vonatkozóan is kijelentette, hogy mivel nem büntetik a vasárnap megrontását, ezért három család kivételével, „az egész gyülekezetnek tagjait meg lehetne büntetni.” (Sőt hosszú lajstromában szerepelt még a „biblia nem olvasás, hitelvekkel ellenkező szokások – mise hallgatás...stb.”)

Ugyanakkor már 1898-ban lényeges változásokról tudott hírt adni, mivel az újonnan választott presbiterek rendszeresen és példamutatóan látogatják a templomi és parókián tartott alkalmakat. A vasárnapi nap megszentelésének szorgalmazását egy külön nagybecskereki gyülekezeti szabályzatba is felvette, ami kéziratban megőrződött.⁸³ Vasárnap így, e szabályzat alapján nem volt kívánatos az adás-vevés, táncolás, szórakozás, azonban kívánatos volt a gyülekezeti alkalmak látogatása, szent élet gyakorlása.

A vasárnap megszentelésének témaköréhez kapcsolódóan, figyelemreméltó adatok találhatóak a „Keresztyén Evangélista” című Szalay által szerkesztett evangéliumi hetilapban. Az 1910. március 27-én Szatmárökörítőn történt tragikus tűzkatasztrófa kapcsán több cikk látott napvilágot a lapban.⁸⁴ A 126 áldozatot követelő tragédia megrázta az egész országot. A cikkek

---

⁸² TtREL I.29.i)133-134.d.

⁸³ TtREL I.29.i) 133.d.

⁸⁴ Az ököritői istenítélet. In: KE 1910. 49; Az ököritői gyehenna szemtanúk elbeszélése szerint. In: KE 1910. 50; Az ököritői istenítéletéről. In: KE 1910. 63

egyikében azonban a történeteket, mint Isten ítéletét állította az olvasók elé Szalay, aki evvel arra utalt, hogy a tragikus kimenetelű táncmulatság húsvét vasárnap történt. „Húsvét első vasárnap este, mikor a világon minden jó keresztyén istentiszteleteken és áhítatos órákon dicséri a nagy Istent és örvend az Úr Jézus feltámadásának, Ökörítő községben (...) táncmulatságot szerveztek...” - Az eset leírását követően így folytatódott a híradás: „Ez az ökörítői istenítélet. Amely ítéletről a helység kovácsmestere (...) így nyilatkozott: „Az Isten büntetése volt. Hisz megszentelt ünnepnapon a cifrázkodás a hiú kevélység oltárán áldoztunk. Nem a templomot kerestük hanem a mulatságot. Az Úr haragja látogatott meg minket.” Nem teszünk hozzá, de el sem veszünk belőle. (...) Adjon Isten nekik vigasztalást (...) De adjon Isten nekik belátást arra is, hogy az Úrnak kemény ítélete nehéz vaskeze belátásra bírja őket és Isten szolgálatára.”

A hívek közötti munka tartalmi részét érintően, hat, különböző tárgyú indítványt terjesztett Szalay, az 1902 őszi (október 20-22.) Temesváron tartott egyházmegyei közgyűlés elé. A javaslatok a valláserkölcsei élet megjobbítását célozták, meglepő erővel szorgalmazva a gyülekezeti hitélet elmélyítését, illetve komolyabban vételét. Az indítványok a következők voltak: Az első kettő a presbiterekre vonatkozott, hogy adják meg a tiszteletet a lelkipásztoroknak, mivel őket, „mint az Úr Jézus földi képviselőit” ez megilleti. Másrészt tartoznak a presbiterek, „mint az Úr Jézus egyházának képviselői” a gyűléseken szólásban és cselekedetekben úgy viselkedni, hogy ne az emberek kedvét, hanem „Krisztus akaratát keressék.”

A harmadik indítvány a lelkészeket érintette. Miután több lelkész – szólt az indítvány – csak annyi munkát végez, mint amennyi a törvényekben a szolgálatra nézve rendelve van, ezért az „egyházmegye által utasítassanak, hogy ezeknél többet tegyenek, szervezzenek különféle vallásos egyletet a vallásos buzgóság emelésére.”

A negyedik javaslat a tanítókat buzdította, hogy a tanítványokkal együtt vasárnaponként a templomi istentiszteletet látogassák, továbbá jó példát adva a hétköznapi alkalmakon is megjelenjenek. A javaslat különlegessége, hogy nem csak a felekezeti, hanem a más iskolákban tanító református vallású tanítókra is érvényes felhívás volt.

Az ötödik javaslat a teológiai- és tanítóképző intézetekre vonatkozott, hogy terjesszen kérvényt az egyházmegye, a kerülethez: „alakítsa át az egyház ezeket az intézményeket úgy, hogy belőlük erkölcsösebb, kegyesebb, szentebb életű emberek lépjenek ki az életbe.”

A hatodik javaslat a vallástanítás teljes átalakítását szorgalmazta. A módszerek és az eszközök (tankönyvek) reformját, mivel ezekből „hiterő és igaz kálvinista gyermekeket nem

lehet nevelni.” Kérte, hogy az új tankönyv megírásához és kiadásához bizottságot küldjön ki az egyházmegye, és az új tankönyvek kiadásáról gondoskodjék.⁸⁵

3.5. Szerbek közötti munka

Szalay, 1892. március 7-én és július 23-án kelt, Szabó János espereshez írt leveleiben számolt be először a szerbek közötti missziói munkájáról. Meglátása szerint a szerbek „nagyon elkészültek az evangélium befogadására.” Bibliákat osztott szét közöttük, ami akkora sikerrel járt, hogy egy alkalommal, amikor elfogytak, majdnem száz gyermek, két órán át várakozott a parókia előtt, mert nem hitték, hogy nincs már több biblia, máskor olvasni nem tudó szülők érkeztek, hogy gyermekük majd felolvas nekik csak kapjanak ők is.

A parókián Szalay szerb nyelvű házi bibliaórákat kezdett tartani, ahová az érdeklődőket meghívta. Az így kialakult ismeretségekből kialakult egy kisebb szerb nyelvű, a református egyházhoz kötődő mintegy 25-30 fős közösség. Egyikük, a 18 éves Pavkov Mita református lett, és bibliaterjesztéssel kezdett foglalkozni, mellette elsajátította a magyar nyelvet is. Fontosnak tartotta leírni még róla, hogy teljesen tiszta keresztyén életet akar élni – „sem baptista, sem nazarénus törekvés nincs benne, sőt azokat a tőlünk elválasztó elveket lelkileg élesen elítéli, mind az újrakeresztelést, mind a nem katonáskodást.”⁸⁶

Erről Pavkov Mita, a „Keresztyén Evangélista” című újságban így számolt be: „1892 elején két barátommal mentem nt. Szalay lelkész úrhoz egy szerb bibliát venni, és mivel nem volt elég pénzem, olcsóbban kaptam, barátaimnak, kikkel jöttem pénzünk nem volt, s így Szalay lelkész ajándékba adott nekik egy-egy újtestamentumot, és meghívott bennünket minden csütörtök és szombat délután biblia olvasására (...). Így én a biblia olvasás és a Szalay lelkész úr prédikálása által hinni kezdtem, megtértem, újjászülettem és egészen más lettem, addig az Úr törvénye ellen voltam, most az Úrért kezdem harcolni a bűn ellen.”⁸⁷

1894-ben már úgy írta beszámolóját Szalay, remélte, „hogy még e testben megfogom látni, egy élő hitű szerb református közösség előállítását.”

1895-ben Szalay József már Pavkov Mita támogatását kérte Szabó János esperestől jelentésében. Úgy mutatta be őt, mint aki harcol a református egyházért, a baptizmussal és nazarénizmussal szemben. Támogatást egy Belgrádban élő angol nagybirtokostól,

---

⁸⁵ TtREL I.29.a) 10.k. 122-124

⁸⁶ TtREL I.29.i) 132.d.

⁸⁷ In: KE 1901. 61-62

Mackenzietől kap szolgálatához, aki segíteni szeretné a szerbek között az evangélium terjedését. A jelentésből kiderül a házaknál való bibliaárusítással, imaórák tartásával kapcsolatosan, meglehetősen sok baj volt. A szerbek közti ilyen jellegű misszióban tanácsot kért: „...mit tegyünk, arra nézve, hogy szabadon működhessék ez egyén, mert őt néhol azon munkájában, hogy egyes házakban bibliát olvasson, akadályozzák, sőt Pancsován a rendőrség által is eltiltatott és pedig azért, mert állítólag a papság fanatizálta ellene a népet.”⁸⁸

A parókiáról egy presbiter házához kerületek át a szerb nyelvű bibliaórák (bibliaolvasások) (1898), minden vasárnap Pavkov Mita tartotta őket, Szalay felügyelete mellett. Az így elkezdett bibliaóráknak az lett az eredménye, hogy a szerb nyelvű baptista közösség tagjai elhagyták a baptistákat, a református közösséghez csatlakoztak, és néhányan már az úrvacsorát is a református gyülekezetben vették fel. „Ezeknek most én szolgállok némi írásmagyarázattal házamban, az esti magyar szolgálat után. Egy nagyobb mozgalom is volt – Pavkov húsvétkor 25 szerbnek tartott konferenciát, akik nagy hajlandóságot mutattak a református egyházba való átállásra.”⁸⁹

1902. novemberében Dombi Lajos esperesnek küldte gyülekezeti beszámolóját. Minden előző beszámolóval ellentétben, ekkor már a szerb missziót, mint nagytávú és egyre szélesebb tevékenységet mutatta be, mely ekkora már tíz éves múlttal rendelkezett. Szalay szerb misszió támogatására megnyerte gróf Tisza Kálmánt, aki az esperesnél is kívánta az ügy szorgalmazását. A bánáti rész soknemzetiségű, és gyarapodó baptista és nazarénus ébredésének világában pontos lényeglátásról tett bizonyosságot következő soraiban: „Arról bizonyosságot tehetnek én is, hogy a szerb nép megértette, elkészült a reformációra, s ha mi reformátusok nem visszük hozzájuk a reformációt, hozzájuk viszik a nazarénusok és baptisták. Itt ma már minden helyen van nazarénus egyház. A mi működésünk egyik célja az is lenne, e szektákat felszívni a református egyházba és e tekintetben már eddig is értünk el eredményeket, amennyiben ezek gyermekeiket vallásoktatás végett nekünk adják. Így kaptam én a múlt évben, 6 nazarénus szülők-, és az idén 5 baptista szülők gyermekeit, szerb gyermekeit, a református egyházba való nevelés végett.”⁹⁰

Pavkov Mitát, Szalay ajánlására s budapesti skót misszió alkalmazta, mint a „Skót Biblia-Társulat” hivatalos bibliaárusát, kolportőri szolgálatra. Mint vándor bibliaárus járta folyamatosan a délvidéki országrészt – Pancsovától-Szegedig. Idővel segítőtje is akadt:

---

⁸⁸ TtREL I.29.i) 133.d.

⁸⁹ TtREL I.29.i)132.d.

⁹⁰ TtREL I.29.i)133.d.

Czrejanov Tósa. Munkájukról rendszeresen beszámolót írtak, mely a „Keresztyén Evangélista” hasábjain jelent meg.⁹¹

Szalay József, Menczer Lipót nagybecskereki gondnokkal és Nagy Dezső nagybecskereki ügyvéddel, mint a gyülekezet missziói bizottságának elnökével, az egyetemes konventnél kérvényezte a „szerb-román misszió” folyamatos támogatását (Egyetemes konvent 49/1904. szám alatt), erre az első évben 2000 korona segélyt kértek. Az egyházmegyei közgyűléshez is benyújtották a javaslatot támogatás végett, amit 1905 májusában a Makón tartott közgyűlésen 27. szám alatt tárgyaltak.

Az előterjesztés a már meglévő szerb - és az indulás előtt álló román - missziót kívánta az egyház által hivatalosan elismert és támogatott munkájává tenni. A misszió vezetését a nagybecskereki missziói bizottság közvetlen vezetése alá akarták utalni, úgy, hogy a később alakuló szerb és román református gyülekezetek „bizonyos autonómiát élveznek, a zsinati törvények rájuk adókimutatás, egyházszerkezet és egyházi fenntartás dolgában ne alkalmaztassanak.” Közvetlenül – a nagybecskereki missziói bizottság felett – felügyeletüket a békés-bánati esperes végezte volna. A két missziói ág vezetésére személyi javaslatokat is tartalmazott a javaslat: a szerb missziót Lichtenberg Vilmos-; míg a román missziót Szund János vezetésére bízták volna, mint akik a református egyházba áttértek és megfelelnek a missziói munka kihívásainak.

Az előterjesztést – minden dicséretes vonása ellenére – nem támogatta az egyházmegye. Indokai közt az első volt, hogy a nemzetiségek közt szétszórtan élő, magyar református hívek gondozását kell elsődlegesen ellátni, és addig, amíg ez a munka hiányt szenved, nem támogathat más nemzetiségek közötti missziói munkát. Amíg az egyház ezt az elsődleges hivatását maradéktalanul el nem látja, addig nem tűzhet ki új célokat. A szűkös anyagi erőket „kétes sikerű” missziókra nem adhatja, hiszen mások „élet-halál harcot folytatnak.” Nem javasolták továbbá azért sem, mert a misszió meghatározatlan, nagy területet ölelne át, amit így nem lehetne eredményesen és hitelt érdemlő módon folyamatosan ellenőrizni. Nem lelkesítő végzettségű egyénekről van szó, akik alkalmazását csak fenntartásokkal szemlélték: „már pedig ilyenek működése nem egyszer a tévelygés és szektásodás terjedését idézték elő.” Az előterjesztést nem támogatták továbbá, a felekezeti békeség miatt sem. Az egyházmegye kifejtette aggodalmát, hogy a tervezett misszió törvényesen elismert egyházakat érintene,

---

⁹¹ Jelentés a szerb misszió kilenc évi működéséről. In: KE 1901. 61-62; Jelentés a szerb misszióról. In: KE 1900. 117; Felhívás a szerb misszió érdekében. In: KE 1900. 125; Czrejanov Tósa jelentése a misszió működéséről. In: KE 1902. 29; Évi jelentés a szerb misszióról. In: KE 1902. 37-38; A szerb misszióról. In: KE 1902. 77; A magyarországi szerb misszió. In: KE 1902. 85; Pavkov Mita. In: KE 1902. 132-133; Jelentés a szerb misszió ügyében. In: KE 1903. 19-20

„azok tagjai közé kíván hódítva behatolni s midőn azt a hivatalos egyház nevében cselekszi, ha nem is sérti betű szerint amaz egyház törvényben előírt jogait, de könnyen veszélyeztetheti az egyházak közötti békességet.” Félítették egyúttal a református egyházat a viszont megnyilvánuló türelmetlenségtől és az érintett egyházak „viszont hódítási törekvéseitől.”⁹²

3.6. Nem lelkesi jellegű személyek alkalmazása a belmisszió érdekében

A nem lelkesi jellegű személyek szerepe kimagaslóan fontos volt a délelföldi ébredés történetében. A magánházaknál tartott és ott felébredő közösségek vezetői leginkább nem lelkesek, hanem egyháztagok, presbiterek voltak.

Ezeknek a közösségeknek a leírását, természetüknek megismerését, személyes tapasztalatok alapján rajzolta meg Kiss Ferenc orvosprofesszor a „Magyar paraszt-próféták”⁹³ illetve „A zarándok Gyülekezet története Magyarországon.”⁹⁴ című munkájában. A Kiss Ferenc által ismertetett közösség a nagyszalontai református egyház tagjaiból szerveződött, akik hente többször, esténként magánházaknál összegyülekeztek, és ott bibliaolvasásra, vallásos iratok tanulmányozására szánták magukat. Mindez az 1870-es évektől vált folyamatosná, ami nagy feltűnést keltett a városban, mivel egyikük – Bodnár Balázs – igemagyarázatokat is végzett, igen szép eredményességgel. A közösség tagjai inkább a földműves rétegből kerültek ki. A város értelmisége nagyjából távol maradt e közösségtől. A híradásból kitűnt, hogy az 1870-es években Békésen hasonló közösség alakult. A nagyszalontai közösségből később többek kiszakadtak és a helyi baptista gyülekezetnek alapítói lettek, míg mások kitarítottak református hitük mellett.

Kiss Sándor ismertetéséből az is látható, hogy a nagyszalontai közösség lelkesi vezetés nélkül jött létre, későbbiekben sem igényelték lelkes felügyeletét.

---

⁹² TtREL I.29.a) 10.k. 27-29

⁹³ Kiss Ferenc: Magyar paraszt-próféták. Budapest, 1942.

⁹⁴ Kiss Ferenc: A zarándok Gyülekezet története Magyarországon. In: Edmund Hamer Broadbent: Zarándok Gyülekezet. Glasgow, 1963. 387-406

3.6.1. A házi bibliakörök kezdeményezése

A nagybecskereki ébredés munkájában is feltűntek a nem lelkesi jellegű személyek, itt azonban – és ez döntő különbség, az előbb ismertetett esetektől – maga Szalay József lelkes támogatta, segítette a gyülekezetéből kikerült, illetve ott szolgáló személyeket.

Ő maga nem titkoltan pártolta, szorgalmazta – az egyetemes papság elve alapján – a gyülekezeti tagok mind nagyobb és nagyobb aktivitását Isten országának építésében. Személyesen mutatott példát a házankénti közösség gyakorlására, amikor a parókián kisebb közösséget gyűjtött egybe. Ezt a gyülekezeti közösséget, a nagybecskereki templom felépülte (1892) után is megtartotta, gondozta. Sőt mint láttuk, ezt a házi istentiszteleti közösségi formát gyakorolta, az általa felügyelt és támogatott szerb misszió küldetésében eljáró Pavkov Mita is.

A házankénti összejövetelekre támogatólag gondolt.⁹⁵ Ezt erősítette meg egyik prédikációjában, amit gyűjteményes kötetben, Balogh Ferenc debreceni professzor előszavával adott ki „Evangéliumi keresztyén tanítások” címmel Nagybecskereken, 1908-ban. „A vallási megelevenedés útja” című prédikációjának bevezetőjét az ébredés (revival) történeti áttekintésével kezdte. A vallási megelevenedés útja, mint írta Isten igéjének imádsággal való szorgalmas olvasgatása. Minden nagy ébredést a biblia felfedezése, olvasása és az imaélet megélénkülése előzte meg, amit egyénileg és csoportosan is gyakoroltak. „Édes atyámfiaim, ha mi is megelevenedést akarjuk, (...) akkor el kell kezdeni buzgó lélekkel olvasgatni a bibliát magányosan, titkon is és társaságokban is, és pedig nem csak nekünk itt Nagybecskereken, hanem az egész országban mindenütt. Itt-ott, Istennek hála, már elkezdettük olvasgatni imával, Nagybecskereken, Makón, Nagyszalontán, Derecskén, Mezőtúron, Békésen, Tiszaszentmiklóson, Karcagon, (...) Déván, Túrkevén (...) már képződtek csoportok is, hol imádkozva olvasgatják a bibliát (...), ez azonban mind csak a kezdet. Hanem majd amikor, az Adria és a Kárpát között a négy folyó partján nem lesz helység, város, hol csoportok ne képződtek volna⁹⁶, melyek szorgalmasan tudakozzák az írásokat és imádkozva küzdenek az Úr előtt (...) akkor, illetőleg azután jó el a Szentlélek Isten és megeleveníti a megszáradt csontokat, lelki élet nélküli tetemeiket.”⁹⁷

⁹⁵ Tartsatok házi istentiszteletet! In: KE 1911. 9-10

⁹⁶ Ehhez: Szalay József: „Imádkozó és biblia olvasó társulat” – alapszabály tervezete. In: KE 1902. 121-122

⁹⁷ Evangéliumi keresztyén tanítások. Nagybecskerek, 1908. 99-105

3.6.2. A nem lelkészi jellegű személyek egyházi szolgálatba állítása

„Állítsuk meg egyházaink tagjainak fogyatkozását” címmel javaslatokat tett a „Keresztyén Evangélista” hasábjain, hogyan lehetne megállítani a folyamatot.⁹⁸ A baptista gyülekezetek hatékonyságát elemezte, melyből három fontos alapelvet határozott meg. A baptista gyülekezetekben egyszerűbb hangvételben hirdetik a biblia tanítását, felhívják gyülekezeti tagjaikat a tiszta életfolytatásra, végül, alkalmazzák, bevonják az ilyen egyháztagokat a munkába. Ez utóbbi szerepelt Szalay tervei között is, mindezt azonban református, egyházához hűséges módon.

A hitre jutott egyháztagokat be akarta vonni a szolgálatba. Erre vonatkozó tervei közt szerepel egy missziói iskola felállítása, kifejezetten a nem lelkészi jellegű személyek képzésére. „Állítsunk missziói iskolát” címmel jelent meg kezdeményezése, oly iskolára, ahol belmisszionáriusokat, segítőkét képeznének „lelkészeknek, evangélistáknak, vallásos összejöveteleket tartókat, biblia olvasókat s énekelni, imádkozni tanítókat.” Ehhez alkalmas központnak Nagybecskerekét javasolta, hol több nyelven, négy nemzetiséget is lehetne oktatni.⁹⁹ Az iskolát nagy valószínűséggel megnyitotta, még ha folytatása későbbiekben nem ismeretesek. 1902-ben öt jelentkezőnek akarta tartani, s ekkor már a tantárgyakat is ismertette.¹⁰⁰

A nem lelkészi személyek egyházi szolgálatba állítását annál is inkább kezdeményezte, mert az erre való igényt érzékelte. A Debreceni Protestáns Lapban Szalay „Válasz a „Quid tunc”-ra” című cikkében éppen egy ilyen - házi bibliakört szervező - sarkadi egyháztag esetére reagált.¹⁰¹ Kifejtette, hogy jól teszi a sarkadi Kiss Imre, hogy házában gyülekezetet tart, mert ezt ő nem a baptistáknál, nazarénusoknál, hanem éppen a református egyházban kívánja megvalósítani. Jó dolgot tesz, amikor nem hagyja el egyházát, hanem lelki igényeit egyházában kívánja megélni. Az esettel kapcsolatosan volt így alkalma kifejteni szilárd meggyőződését az egyháztagok bevonására vonatkozóan. A lelkészeknek segítőkre, támaszokra volna szükségük, evangélistákra! „Ebben a küzdelemben nekünk, lelkészeknek, segítő katonáink lennének, első sorban az evangélisták, kiket képezni, s a harcmezőre küldeni a mi első és legfőbb feladatunk szerintem. (...) Mózesrel együtt én így kiáltok: „Adná az ég, hogy mindnyá-

---

⁹⁸ In: KE 1903. 25-26

⁹⁹ In: KE 1902. 116-117

¹⁰⁰ In: KE 1902. 132

¹⁰¹ In: DPL 1895. 293-294

jan próféták volnának”, vagy a mi helyzetünkben, adná az ég, hogy mindnyájan az Isten igéjének hirdetői lennének!”

Erre nézve a legbiztosabb háttérrel, példát az egyháztörténet adja, hiszen eredetét is világiaknak, világi evangélistáknak köszönheti. „Avagy az úr Krisztus apostolai is Kálvin János – nem volt-e világi evangélista? És ki vonta valaha kétségbe, ezen nagy istenes lelkek prédikálási jogát? Senki! Hát mi se vonjuk kétségbe a jogot arra nézve, hogy kit Isten képesít, hát szóljon és beszéljen. Csak arra igyekezzünk, hogy amennyire lehet, egyházunk érdekében szóljanak és beszéljenek ezek is.”

A nem lelkészi végzettséggel rendelkező egyháztagok szolgálatba történt bevonása – a belmissziói iskolától függetlenül – megtörtént. Az első erre nézve bizonyos adat, a szerbek közötti misszió kapcsán már ismertetett esemény, amikor Pavkov Mita házi összejövetelekkor bibliai tanítást adott hallgatóságának. Missziói jelentéseiben is újra és újra feltűnik a kifejezés, hogy „összejöveteleket tartottunk és prédikáltuk a tiszta evangéliumot.” Falvakban, látogatásuk után kisebb szerb közösségek jöttek létre, melyek szintén „vasárnap esténként rendszeresen összejönnek egyes házaknál és ott együtt imádkoznak és bibliát olvasnak. Ezek is szívesen látnak bennünket, ahol szintén többször prédikáltuk nekik az igaz Krisztust. E vallásos mozgalmat a lelkészek igyekeznek megakadályozni, és mit sem akarnak tudni róla.”¹⁰²

A nagybecskereki egyház magyar hívei között is akadtak olyanok, akiket az evangélium terjesztésének szolgálatába állított, bevonta őket a vándorprédikálás szolgálatába. Nemcsak erre nézve kortörténeti jelentőségű 1894-ben keletkezett gyülekezeti jelentése. Olyan emberekről számolt be, akik eddig nem törődtek Istennel, felébredtek a közönyösségből, és elkezdtek Istennek szolgálói lenni. „Sőt vannak olyanok is – folytatta – és pedig múlt évben ketten is, kik egész életüket az Úr szolgálatába állították és ma már biblia árusok, (...), és mint evangélisták munkálkodnak ez országban.” Hevesi Ferenc, Hertelendi János szolgálatba állásáról írt. „Hálásnak is kell lennünk, mert ez mutatja, hogy koronként megjelenik közöttünk az Úr s elhív közülünk egyeseket az ő országa érdekében való munkálkodásra. Mely annyival több hála kell, hogy kötelezzen bennünket, mert kevés egyház az, amelyikben az Úr ma ilyen elválasztásokat, hathatós elhívásokat tegyen, s ezért kénytelenek a nagy református biblia társulatok baptista kolportorokat alkalmazni. Miért? Mert a magyar református ember eddig nem volt szentírás eladására való!”

---

¹⁰² In: KE 1901. 61-62

Az igen kemény beszéd után mégis látott reményt a változásra. „Az ilyen lelki felépítésben segít a „Keresztyén” című lap is, amely házba bemegy, azután oda bemegy az élő Jézus is, és átalakítja aztán az ember szívét és házát. Ma már igazán nagy számban vannak, az ilyen átalakultak, nemcsak a gyülekezetben, de az egész Magyarházában is, kik közül már egyes csoportok is alakultak, kik aztán azon mintára, mint mi tesszük csütörtökön és vasárnap este, összejönnek s énekel, s bibliaolvasással dicsérik a mi jó Istenünket.”

Hallott hasonló helyekről (Derecske, Mezőtúr, Békés, Miskolc), hol ilyen házi bibliaórákat tartottak és jó reménységének adott hangot, hogy nem halnak el ezek a csoportok, hanem Isten világosságul adja őket másoknak is. Mint írta, mind többen elmondhassák, hogy „Élek többé nem én, él bennem a Krisztus.”¹⁰³

Minden valószínűség szerint ezekkel a közösségekkel Szalay József kapcsolatban állt, velük közösséget vállalt. Ennek nyomai megtalálhatók egyrészt a „Keresztyén Evangélista” című lapban. A „Keresztyén Evangélista” 1910. évfolyamában emelkedett hangú ismertető készült Füleki Kovács Mihály túrkevei tanítóról, aki a lap terjesztője és munkatársa „Isten ügyének követe” volt.¹⁰⁴ De ugyancsak a helyi ébredési körökhöz fűződő kapcsolatára enged következtetni egy korábbi fegyelmi ügy, itt konkrétan Derecske gyülekezetével összefüggésben.

A békés-bánati egyházmegye 1898. májusában Hódmezővásárhelyen tartott közgyűlésének 80. pontjában található a fegyelmi ügy tárgyalása, továbbá a levéltári anyagban is fellelhetők ennek kéziratjai.

A derecskei református egyházban 1895. tavaszán megjelent Hevesi József nagybecskereki lakos, aki biblia árusítására kért és kapott engedélyt a járási főszolgabírótól. Azonban Derecskén a reformátusok között „gyülekezeteket tartott” és ezekben a közösségekben prédikált is. Továbbá vádolták azzal, hogy a református hitelvekkel ellenkezőt tanított és megbotránkozást keltett a gyülekezet egy részében. Amikor ez bebizonyosodott, Derecskéről kitiltották.

Felmerült a gyanú, hogy minderre engedélyt Szalay Józseftől kapott volna. Szalay a vádak alól magát tisztázandó, az espereshez küldött levelében leírta, hogy ő Hevesi Józsefet csak a „skót biblia terjesztő társulathoz” ajánlotta, továbbá egy Hornyánszky Ernő nevű könyvárusnak, de prédikálásra, gyülekezetek szervezésére nem hatalmazta fel, - azonban a

---

¹⁰³ TtREL I.29.i) 133.d.

¹⁰⁴ In: KE 1910. 44

vádak alól nem tudta tisztázni magát. Előkerültek olyan levelek, melyek tartalmából kiderült, hogy Hevesi írt arról, hogy ő prédikál és gyülekezeti összejöveteleket tart, Szalay mégsem tiltotta ezt meg neki. Ezen felül előkerült Szalay egy „Hegedüs Gáborné derecskei lakoshoz intézett s 1895. május 11-én kelt levele, melyből megállapítható, hogy ő Hevesit, derecskei működését illetőleg, utasításokkal ellátta, s a fentnevezett Hegedüs Gábornéhoz elküldte, és pedig prófétálás végett. Ezen felvetést megerősíti a Hegedüsnéhez írt levél azon kifejezése, hogy Hevesit a szólástól eltiltani nem kellett volna, és ezen tényt rosszalja is, mert Mózesként „adná az Isten, hogy mindnyájan próféták volnának.”

Hevesi tanításából azonban nem látták igazolva, hogy a református hitelvekkel ellenkező állításokat tett volna, így Szalay Józsefet figyelmeztették lelkészi teendőinek figyelmen kívül hagyása miatt, mivel képzetlen személyt segített bibliamagyarázat és prédikálás végzésére. Súlyosabb következményektől mentesítette, hogy az egyházmegyei bíróság őt ez ügyben „tekintettel arra, hogy e vétséget túlzott rajongásból követte el” – visszaesés esetén „a törvény egész szigora fog a bíróság által alkalmaztatni.”¹⁰⁵

Nem lelkészi jellegű személy kapcsán ismételten fegyelmi ügybe keveredett Szalay József, 1904-ben. A „Keresztyén Evangélista” 1904. júniusában látott napvilágot a szokásos prédikációk helyén, dr. Eördögh Árpád törvényszéki bíró, Nagybecskerekén a templom szószékéről elhangzott pünkösdi prédikációja.¹⁰⁶ Eördögh Árpád prédikációját épp azzal kezdte – miért áll ő a szószéken és nem a lelkész? „Egyházunk azon alapelve jogosít fel engem erről a helyről hozzátok szólanom (...), mely elv: az egyetemes papság elve.” A prédikáció lényegét tekintve a megújult életre, a megtérésre felhívó szózat volt.

Szegedi Kálmán, békési ügyvéd a lapban megjelent prédikációt olvasva, eljárást kezdeményezett Szalay ellen Domby Lajos esperesnél. „A szóban forgó jelen esetben, az előfordult cselekmény Szalay lelkész úr terhére annál súlyosabb beszámítás alá kell, hogy essék, mert hívei nagy tömege egyszerű földműves nép, aki a dogmák mélységébe nem hatolva, legtöbbször külső körülmény után ítél, - s akkor, amidőn a baptizmus napról-napra félelmetesebb gyarapodással terjed, módot és alkalmat adni arra, hogy a szószékről világi egyének intézhessenek a hívekhez egyházi beszédet, a baptizmus nyílt propagálása.”

Szalay József espereshez írt válaszában (1904. június 3.) leírta, hogy Eördögh Árpád minden gyanú és vádaskodás fölött álló személy. A budapesti református egyház kiemelkedő, példaadó, tevékeny tagja, aki ifjúsági egyletet vezetett és alapítója volt egy külmisziói szö-

---

¹⁰⁵ TtREL I.29.a) 9.k. 55-57

¹⁰⁶ In: KE 1904. 86-88

vetségnek is. Dobby Lajos az esetet mérlegelve, határozott hangú levélben, szeretettel figyelmeztette Szalayt, hogy „óvakodjék a szolgálatok ilyen megoldásától.”

Az esetre különös fényt vet az a tény, ami egy korábbi híradásból világosan látható, hogy Eördögh Árpád, a fent említett pünkösdi prédikációt megelőzően is volt már a nagybecskereki gyülekezet körében - igaz akkor még a parókián, a házi bibliakörben és nem szószéken – de már tartott igehirdetést.¹⁰⁷

Az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy Szegedi Kálmán keresetét elutasították, mert nevezett esetet Dobby Lajos esperes figyelmeztetése után lezártak tekintették. Az ismertett ügyhöz kapcsolódóan érdemes utalni, az alig egy évvel később a Protestáns Szemlében, Szóts Farkas tollából megjelent írásra, melyben a következő olvasható: „A protestantizmus az egyetemes papság elvéből kifolyólag a népért a néppel dolgozik, s lelkeszei a lelkigondozásban is megosztják a munkát a hívekkel. Már Wichern, a német belmisszió apostola megmondta, hogy „a belmisszió az egyetemes papság elvének legmagasabb foka és legdicsőségesebb megnyilvánulása.”¹⁰⁸

3.7. Szalay József viszonyulása a szabadegyházi közösségekhez

Szigeti Jenő, a délföldi szabadegyházi közösségek történetét vizsgáló, értékes tanulmányainak egyikében a protestáns egyházak – ezen közösségekhez való – hozzáállását elemezte és összegezte.¹⁰⁹ A polemikus viszonyulás mellett külön fejezetet tettek ki azok a lelkészek, akik a megjelenő gyülekezeteket inkább ökumenikus szemlélettel kezelték. Lényegében Szalay József is ezek közé tartozott. Ennek értelmében, úgy tekintette az új közösségek feltűnését, mint az egyház válságos helyzetének jeleit. A belmisszió törekvéseinek megfelelően, módszereiben szinte hasonló módon építette gyülekezetét (házi alkalmak, egyletek, egyesületek szervezésével, gyülekezeti tagok szolgálatba történt bevonásával). Arra is volt példa, írta Szigeti, hogy az ilyen lelkészek megpróbálták „testvéri kapcsolatokat” kiépíteni a szabadegyházak lelkészeivel. Azonban ez oda vezetett, hogy a „tulajdon egyházának hivatalosai tartották eretneknek” – Kecskeméti Ferenc, békési lelkész mellett, Szalay József is megkapta többször ezeket a vádakokat.

---

¹⁰⁷ Híradás: Imahét Nagybecskereken. In: KE 1904. 9-10

¹⁰⁸ Szóts Farkas: Belmissziói munkásság és belmissziói szervezkedés. In: Protestáns Szemle 1901. 637-648

¹⁰⁹ Szigeti Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. In: Theologiai Szemle (továbbiakban: ThSz), 1976. 71-77

Szigeti Jenő tanulmánya részletes tárgyalás alá vette, hogy Szalay József volt – Könyves Tóth Kálmán után – a második olyan lelkész, aki a baptista Spurgeon egyik beszédét áttette magyar nyelvre.¹¹⁰ Érdeemes még megjegyezni, hogy rendszeresen megjelent igehirdetéseiben is felfedezhetőek Spurgeon-re történt utalások.¹¹¹

De további szabadegyházi kapcsolatára is rámutatott. Szalay „Keresztyén” című lapjának (1892-1899) előfizetői közt volt Kolozsvárott a Rottmayer adventista család. Amikor 1894. márciusában megalakította Szalay az „Első Magyar Missziói Társulatot”, akkor egy adventista lelkész – L.R.Conradi – látogatást tett nála Nagybecskerekén. A magyarországi adventisták csoportja pedig, adományokkal támogatták a lapot és a belmissziói társaságot is. Ennek a kapcsolatnak köszönhetően fordította le Szalay az első magyar nyelven megjelent adventista könyvet, E.G White egyik munkáját.¹¹²

3.7.1. A szabadegyházi közösségek terjedése, mint a református egyház hiányosságainak bizonyítéka

A baptizmus és nazarénizmus terjedését Szalay is a református egyház hiányosságaival magyarázta, és mulasztásainak büntetéseként értékelte.

A Debreceni Protestáns Lapban kisebb vihart kavart Szalay írása – „Hogyan dolgozik Meyer?” Szalay ebben a budapesti gyülekezetalapító, baptista munkáját elemezte, ahogy egy év alatt prédikációjának hatására 150 fős közösséget hozott létre.¹¹³

„M.F.” aláírással erős hangú kritika volt a válasz – „Szalay és Meyer!” címen. Az ismeretlen szerző felrótta, hogyan merészeli Szalay egy tanulatlan „szerszámtisztító” baptista („alias nazarénus”) munkáját a lelkészek elé példaként felemlíteni?! „Nekünk pedig ne dicsérgesse Meyert! Mi eljárásaiból ismerjük nagyon is jól őt és azt mondjuk róla, hogy ő bíz Schlaumeyer.”¹¹⁴

A nem túl békülékeny hangvételű cikkekre Szalay igen tárgyilagos választ adott. Ennek lényege, hogy – visszautasítva a vádat – nem dicsérni akarta Meyert, de „ha a tények egyszerű leírása Meyer dicséretére ütött ki, az nem az én hibám, hanem az ő érdeme.” Amire fel kívánta hívni a lelkésztársak figyelmét, az négy igen megfontolandó vonása Meyer munkál-

---

¹¹⁰ Templomi beszéd, Isten üdvigazsága. Prédikáció Spurgeon után. Budapest, 1895.

¹¹¹ „A magvető” prédikáció. In: KE 1902. 156-159

¹¹² E.G.White: Jézushoz vezető út. Budapest, 1894.

¹¹³ In: DPL 1888.263-264

¹¹⁴ In: DPL 1888. 335

kodásainak. A református egyház, ha eredményes akar lenni, akkor legalább a Meyer buzgal-mával forgolódna híveinek megtartása érdekében. Másodsorban, „világossá akartam tenni, hogy külföldön sikerrel használt munkamódszerek és eszközök, nálunk is sikerrel alkalmaz-hatók az evangélium terjesztése érdekében.” Harmadszor, személyes hozzáállását is felmutas-sa, melyet Pál apostoléhoz hasonlított: „A Krisztus prédikáltatik, ezen én örülök.” Negyedik eredmény, amit elgondolás végett felsorolt, a hívek önkéntes adakozása, mely kényszer nélkül is működik, de csak ott, ahol ezt a hívek saját, szívből jövő szándéka feltételezi.¹¹⁵

Szalay a baptista és más szabadegyházi közösségeket, mint ösztönző erőt tekintette, akikkel nem a harcot kell felvenni, hanem a versenyt, ami buzgóbbakká, elszántabbakká kell, hogy tegye a lelkipásztorokat. Nem ítélte el őket, hanem példájuk által buzdított. Ennek félre-ismerhetetlen jelét adta, amikor „Egyházunk romlása fő kútfeje” címmel helyzetelemzést írt.¹¹⁶ Szerinte a bajok fő kútfeje abban állt, hogy a lelkészek nem éltek elég mély lelki életet. Ennek megteremtése lehát az alapja az egyház felvirágoztatásának. Csupán a biblia tanulmá-nyozása és az imádság vezethet a mély lelki élethez és ebből fakad az ébredés. „Igyekezzünk annak segítségével lelki életet, lelki forradalmat teremteni. (...) Minden egyest külön kell megtéríteni. (...) A közönséges prédikálás által ezt meg nem teremthetjük,...meg kell kezde-nünk a látogatást, és ott a lélek elevenére hatni.” Új munkamódszereket javasolt, amikor sür-gette egyesületek alapítását (keresztyén ifjak, leányok egyesületeit, felnőttek bibliakörét). „Miben van a baptisták nagy ereje? Abban, hogy hitéletet, lelki forradalmat teremtenek! (...) Fel hát, református testvéreim, ne engedjük elvenni tőlünk az Isten országát, menjünk gyüle-kezeteink körébe téríteni, lelki életet munkálni, következőleg, bajunk fő forrását megszüntet-ni.”

Az 1891-es békés-bánati egyházmegyei gyűlésen, majd „A nazarénizmus és baptizmus terjedése okai” című tanulmányában is az okokat inkább saját egyházának hibáival és mulasz-tásaival magyarázta.¹¹⁷ Az okokat kutatva egyházának három hiányosságát sorolta fel. A gyü-lekezetek nem kapnak megfelelő mélységű tanítást az üdvösség igazságairól. A hitoktatástól, a szószéki igehirdetésig keveset hallhatnak a gyülekezetek tagjai Krisztus megváltói munkájá-ról, áldozatának erejéről. Ennek következtében, ha másoktól hall ezekről először, akkor oda is fog tartozni – legyenek azok baptisták, vagy nazarénusok. Akitől elsőként hall a megtérésről,

---

¹¹⁵ In: DPL 1888.402

¹¹⁶ In: SzE 1888. 17-18. szám

¹¹⁷ In: SzE 1891. 65-66

újjászületésről, attól fogadja a gyülekezeti közösséget is. „Pedig ezt az átváltozást ép úgy megnyerhetné a lélek a mi egyházunkban, ha egyházunk tanai híven taníttatnának, s ha az üdvre vonatkozó dolgok hirdetését (...) nem hanyagolnánk el.” Másik oknak nevezte, hogy az egyháztag nem talál egyházában elég fogódzó pontot. Nincsenek házi bibliaórák, csak a rendes templomi istentisztelet. Azonban vannak némelyek – hangsúlyozta – akik szívesen énekelnének, imádkoznának többedmagukkal a templomon kívül is. A keresztyén közösség utáni vágy odavezeti a híveket a szabadegyházakhoz. Harmadszor, nincsenek munkával ellátva a hívek. Befizetik az egyházadót és részükről az egyház ügye bevégeztetett. Példát adnak a baptisták, nazarénusok, akik nem félnek munkába állítani saját híveiket – kit-kit a maga tehetsége szerint. Külföld példáját állította hallgatósága elé, miszerint Angliában azért szűnt meg a szabadegyházak terjedése, mert a hivatalos egyházak elkezdtek a belmissziót. „Ott ma már minden egyház (...) a keresztyénség lényeges igazságait hirdeti (...) így híveit mind öntudatos élő keresztyénekké neveli. Ez a legjobb orvosság és gyógyszer a szekták ellen, míg ezt nem alkalmazzuk: addig ne várjunk, vagy ha várunk, hiába várunk jobbulást.” Élő tudatává kell tenni a református népnek a megtérést, és újjászületést és ennek következményét az új életet.

Az elhangzott előadás igazságait személyesen is törekedett megvalósítani és a gyakorlati életben alkalmazni. A szolgálatában alkalmazott újszerű kezdeményezés azonban belesodorta többször is a baptizmus vádjába.

3.7.2. Szalay elleni vádaskodások

Kecskeméti Ferenc, békési lelkészársával közösen érték a vádak már 1893-ban. Mielőtt a vádaskodó hangú irodalom vizsgálatára rátérnénk, szenteljünk figyelmet Szalay barátjára, Kecskeméti Ferencre. Békési lelkészként 1895-1899 között kiadta az „Evangélista” című lapot, később azonban, 1900-tól közösen szerkesztették a „Keresztyén Evangélista” lapot. A belmissziói ébredés szolgálatában az igehirdetésre fektetett nagy hangsúlyt¹¹⁸, és számos saját- illetve általa fordított prédikációs kötetet jelentetett meg.¹¹⁹

Lelkészi tevékenységére jellemző, hogy oly kitartóan és hűséggel végezte szolgálatát, hogy az elszakadni kívánó hívei közül is sokakat megtartott. Szigeti Jenő, jegyzetapparátusá-

¹¹⁸ Kecskeméti Ferenc: Negatív predikálás. In: DPL 1883. 282-284

¹¹⁹ Krisztus személyisége. Angolból ford. Budapest, 1885; Örök életnek beszéde. I-III. Békés, 1889-1897; Tudakozzátok az írásokat. Békés, 1890; Vértanúk emlékezete. Békés, 1890; A nap és hold megállása. Békés, 1890; Az úri ima. Békés, 1898; Új Simeon énekei. Békés, 1899.

ban közöl egy Szalayhoz írt levélrészletet (1891. január 21.): „A napokban valóságos baptista járás volt erre.(...) Mint hallottam, többen hallgatták és igen megszerették őket, s némelyek, fülem hallatára mondták nekem, hogy csupán az én személyem köti őket ehhez az egyházhoz, mert különben itt hagynának.”¹²⁰ Másik, szintén jeles forrás személyéhez Sós István, békési „földész” írása „A rossz és a jó pásztor” címmel.¹²¹ Sós István földműves jellemző példája a megtért életű, de nem lelkészi személyeknek, ő rendszeresen írt ébresztő jellegű, bizonyágtételeket a „Szabad Egyházban.”¹²² „A jó pásztor igyekszik idejében elmenni a templomba, hogy hívekkel együtt mondhasson dicséretet az Úrnak, (...) és nem keresi az urak kedvét, hanem keresi a hívekét (...), nyájas és közlékeny (...), mint a mi kedves lelkészünk is, Kecskeméti Ferenc (...), mindig tanít minket valami jóra, teljes igyekezettel azon munkálkodik, hogy Krisztusnak mindenkit megnyerjen...”

A Debreceni Protestáns Lap hasábjain nyíltan baptizmussal vádolta meg Szalayt, Tóth József nagyváradai vallástanár.¹²³ A „Keresztyén”-ben talált olyan utalásokat, melyek alapján állítását alátámasztani vélte, továbbá, komoly véleményeket hallott Szalay személyét illetően, mely szerint: „...nevezett lelkész úrról már annyit tudtam, hogy külföldről jött haza, de nem úgy, mint elment, hanem, mint maga írta lapjában „23 éves korában Isten által újjá szülve.” Vádolta, hogy a „Keresztyén”-ben baptista énekeket jelentetett meg (Sankey-től). Önhittséget vetett még szemére Tóth József, mint ami a baptistákra is különösen jellemző. Hasonló hangnemben ostromozta Kecskeméti Ferencet is, a „békési baptista papot.”

Szalay és Kecskeméti válaszát közölte a Debreceni Protestáns Lap. A meglehetősen komolytalan érvekre rendre megfelelt Szalay is, ki megtérését, mint nem csak baptista tünetet elismert, és az egyháztörténet személyeinek életéből igazolt (Zwingli, Kálvin). Az énekekre válaszul közölte, ezeket a világon számos református gyülekezet használja, továbbá számos fordítása ismerhető más református lelkészekről (Benkő István, Farkas Sándor).

Ami Szalay és Kecskeméti védekezésének közös jellemzőjét adja, hogy mindketten – vélhető bűnüknek – azt tartották, hogy hirdették a megtérésnek, megigazulásnak, megszentelt életnek szükségességét. Továbbá, hogy a baptizmus terjedése ellen való védekezésül nem a rendőri erőszakot, hanem a tisztaság predikálást, egyházi megújulást szorgalmazzák. „Tizenhárom éve, hogy pap vagyok, 13 éve kérek, könyörgök mindenfelé, hogy lépjünk a cselekvés

---

¹²⁰ Szigeti Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek és a protestáns egyházak. In: ThSz 1976. 77

¹²¹ In: SzE 1891.35-36

¹²² Az Úr napja megrontásáról. In: SzE 1891. 29-30; A megtérésről. In: Sz.E. 1891. 86-87; Az ékes menyasszony. In: SzE 1891. 98-101

¹²³ In: DPL. 1893. 387-388

mezejére, s igyekezzünk mi is dolgozni úgy, mint külföldi hittestvéreink már közel 100 éve dolgoznak. Igyekezzünk élő hitű keresztyéneket nevelni, igyekezzünk oda hatni, hogy iskoláinkban református egyházunk tanait tanítsák.” – így Szalay.¹²⁴

„Tény, hogy egy tanácsbíró lelkésztársam figyelmeztetett, hogy hagyjak fel ezen pontok (megtérés, újjászületés) forszírozásával, mert így, meg úgy lesz (...). Vagy talán abban van baptista hírem alapja, hogy (...) én is velük szemben nem a pandúrt, meg a börtönt tartom a legjobb és legillendőbb eszközöknek a kezünkben, s hogy általában nem tartok azokkal, akik kígyót-békát kiáltanak?” Tóth József még hosszú levélben vádolta őket, de ezekre már sem Kecskeméti, sem Szalay nem tartotta fontosnak a válaszadást.¹²⁵

„Az én baptistákkal való küzdelmem”¹²⁶ – ezt a figyelemfelkeltő címet adta Szalay írásának, mely a nagybecskereki baptista misszióval kapcsolatos eseményeket volt hivatott összefoglalni. Pontokba szedetten összegezte lelkészi szolgálatának főbb jellemzői, úgymint – Isten igéjének tiszta hirdetése, vallásos szent élet, bibliaismeret. „Ezek szerint, ha valaki előttem keresztyén lelki életről, lelki megtapasztalásról, belső életről, újjászületésről, megtérésről, megszentelődésről, Krisztus iránti szeretetről, s érte való munkálkodásról, az üdv felőli bizonyosságról beszél, - az nem volt számomra ismeretlen fogalom.” Elmondta, hogy az első baptista bibliaárus – Bodoki – felkereste, kit szeretettel fogadott a parókián, elbeszélgetett vele, s miután kisebb gyülekezet összehívását is elkezdte Bodoki, kölcsönösen felkeresték egymás gyülekezetét. Néhány szerbet sikerült rávennie, hogy keresztteljedjenek meg, erre az eseményre Budapestről Meyer is megjelent Nagybecskerekén – „Meyerrel szemben is nagyon udvariasan viseltem magam, ebédre hívtam magamhoz, és egy este bibliamagyarázatra is elmentem feleségemmel együtt.” A baptista gyülekezet létszáma idővel – beköltözések miatt – növekedett, akikkel Szalay jó viszonyt ápolt, és nem egyszer megesett, hogy az esti bibliaórát az egész baptista gyülekezet felkereste. „Temetésre való hely kell nekik, szívesen adtam, továbbá részes földet, pénzkölcsönt, közbenjárást hatóságnál vagy egyeseknél; s házamban is akármikor felkerestek, szívesen társalkodok velük, és pedig, nem csak közönséges dolgokról, de az örök üdvösségre vonatkozó dolgokról is.” A folytatásból kiderült, hogy amikor egy baptista felesége meghalt, Szalayt kérték fel a temetési szolgálatra, mert az asszony kívánsága az volt, hogy reformátusként temettessék el. A temetés után pedig a szerb baptisták a református egyházhoz csatlakoztak. Szalay a leírás végén legfőbb óhajának tekintett, hogy bárcsak más lelkészek is ilyen módszerekkel harcolnának a baptistákkal szemben.

---

¹²⁴ In: DPL 1893. 433-435; 446-447

¹²⁵ In: DPL 1893. 496-497; 512-513; 529-530

¹²⁶ In: DPL 1899. 464-465

Vajda Mihály református lelkész, nem kis felháborodással ragadott tollat,¹²⁷ és Szalay magatartását, egyszerűen úgy jellemezte, hogy az nem küzdelem, hanem alkalmazkodás! Értékelve az előadottakat megütkezve húzott párhuzamot a baptista és a nagybecskereki gyakorlat között – a reformátusok gyülekezetet tartanak este a templomon kívül, éppen úgy, mint a baptisták szokták. Azon pedig egyszerűen háborgott, hogy a baptisták meglátogatják ezeket a bibliaórákat, illetve hogy a református lelkész, feleségestül megjelent a baptisták gyülekezetében! A vészorszakra utalva írta, hogy mivé lett volna a református egyház, ha a lelkész feleségestül eljárt volna a misékre, kérlelve a katolikus lelkészt, hogy viszonzza a látogatást – lehet, hogy a nápolyi gályák evezősök nélkül maradtak volna; de kérdés, hogy a nagybecskereski lelkész viselhetné-e most a református papság egyedüli külső jelvényét, a palástot? (...) Ha mi református lelkészek örökösen csak a lelki élet nagy titkairól és az örök üdvösségről beszélünk, és emellett figyelmen kívül hagyjuk, hogy mi nemcsak keresztyének, de valójában református keresztyének vagyunk: a mi munkánk lehet küzdelem, lehet szép, - de egésznek, teljesnek, pláne győzelemnek nem mondható.”

---

¹²⁷ Vajda Mihály: Néhány szó „Az én baptistákkal való küzdelmem” című cikkhez. In: DPL 1899. 489-490

4. A debreceni ébredési mozgalom.

A debreceni egyház állapotáról a nagy gyülekezetek gondjainak kapcsán már szoltunk, azonban minderről A.N. Somerville is részletesen írt, feleségének küldött levelében 1888. januárjában: „Valami különös egyházi állapot van ebben a városban. Tulajdonképpen csak egyetlenegy református gyülekezet van, öt lelkipásztorral és három templommal; ez az egy gyülekezet azonban 40.399 lélekből áll! Hát hallottál már valaha valami effélét? (...) Akármilyen hatalmas is számszerűleg ez az úgynevezett evangéliumi református egyház, ennek a városnak a vallási állapotát jónak egyáltalán nem lehet mondani.” A helyzetet még súlyosabbá tette az a tény, hogy az öt lelkészből Könyves Tóth Kálmán ispotályi lelkészen kívül – Balogh Ferenc tájékoztatása alapján – a többiek nem tudták kellően ellátni szolgálatukat: Révész Bálint és Könyves Tóth Mihály már idős korúak voltak, Némethy Lajos „hatalmas számú iskolát felügyelt”, Kiss Albert pedig országgyűlési képviselő is volt. „A templomok nyomorúságosan hidegek és világítatlanok voltak, kisebb összejöveteleli helységek hiányoztak, a templomi éneklés „lassú, dörmögő, szomorú moll”, azt azonban elismerte, hogy „harmonious.”¹²⁸

4.1 Id. Révész Imre személye és a debreceni ébredés

A debreceni ébredés történetét id. Révész Imre személyének vizsgálatával folytatja a dolgozat. Révész Imre nem tartozott a szisztematikus teológia képviselői közé. Ízig vérig lelkipásztor és történész volt, aki hatalmas műveltsége és tudása mellett is mindvégig a gyakorlati életben, az egyházi közélet eseményeiben tájékozódott és élt.

4.1.1. Id. Révész teológiai szemlélete

Teológiai gondolkodásának sarkalatos pontja volt az a hitvallásos meggyőződés, mely Krisztus személyéhez fűzte. Felfogásának alapján két véglet állt tőle távol, az egyik a teológiai liberalizmus Jézus-képe (irodalmi vitája Ballagi Mórral és társaival); illetve az „evangelikálok” érzelem-dús Jézusa. Id. Révész Imre teológiai harcának egyik lényeges ele-

---

¹²⁸ In: Révész Imre: Egy fejezet a magyar ébredés történetéből. Debrecen, 1943. 24-25

mét foglalta össze ifj. Révész Imre, ki hitet tett amellet, hogy nagyatyja oly korszak határmezsgyéjén állt, melyben egyidejűleg küzdöttek egymással az „egyéni szabadság” és a „hitelvi hűség” gondolatai: „a hitvallási kényszertől való mentesség, és az egyház alaptanaival szemben való lekötöttség (...) általában a confessio és a dogma, mint emberi elmemű, és az evangéliumi alapigazság, mint isteni kijelentés.”¹²⁹ Id. Révész erről a kettősségről – hit és értelem kettősségéről - megfelelő pontossággal írt, méltán híres és számára is kedves Kálvinnól kiadott munkájában, a kálvinizmusról készített összefoglaló leírásában. „Az is az egyik fő jelleme a kálvinizmusnak, miszerint tiszta, világos, ésszerű meggyőződésben és a lelkiületben is múlhatatlanul akar nyilatkozni. A kálvinizmus szerint az még nem elég, hogy a keresett igazságot a szentírásban feltaláljuk, s jámbor lélekkel s hívő kedéllyel felfogjuk, hanem elő kell állnia az emberi észnek és tudománynak is, s a feltalált igazság felől megbizonyosodni, hogy az valóban és tárgyilagosan is igazság.”¹³⁰ Krisztus személyének, Révész Imre általi értelmezése igen összetett. Jól érzékelteti ezt a következőkben két példa is. Ezekből kitűnik, mennyire a hitvallások felől szemlélte Krisztust. 1865-ben közzétette teológiai, egyháztörténeti előadásait „Egyetemes egyháztörténelem” címmel. A vonatkozó irodalom részletes áttekintésekor Johann Kurz, dorpaty egyháztörténész munkájának Jézus személyére vonatkozó fejezetét tárgyalva megállapította: „Lehetetlen meg nem jegyezni azt, mit bárki észrevehet, hogy különösen Kurz előadása, nem annyira történelmi előadás, mint lelkesült hitvallás, mindez azt igazolja, hogy mennyire nem lehet Jézus életét a pusztá és rideg történelmi felfogás körébe levonni.”¹³¹

1872-ben Révész a szociális mozgalomhoz kapcsolódóan írt terjedelmes tanulmányt melynek végét mintegy hitvallással zárta: „Méltán vallják ma is kitűnő elmék, hogy a kor (...) szociális kérdését is csak az evangélium alapelvei szerint lehet sikeresen megoldani. (...) Az evangélium elvégre győzni fog e téren is. „E világnak országai lesznek a mi Urunkéi és az ő Krisztusáéi aki uralkodik örökkön örökké.” Igen, a Krisztus győzni és uralkodni fog! De nem a Staruss vagy Renen Jézusa, nem az, aki semmi egyéb, mint egy pusztá ember, egy múlt-kony értékű és ön-önmaga felett is csalódásban élt reformátor, hanem ama Krisztus, aki az élő Istennek Fia; ki meghalt a keresztfán a mi bűneinkért, harmadnapon feltámadt a mi megigazulásunkra. És aki eljön ítélni eleveneket és holtakat. Ez a Krisztus az, aki győzni fog!”¹³²

---

¹²⁹ Révész Imre: Révész Imre élete. Debrecen, 1926. 167

¹³⁰ Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864. 301

¹³¹ Révész Imre: Egyetemes egyháztörténet. Debrecen, 1865. 30

¹³² In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (tov: Révész Figyelmezője) 1872. 347-350

Id. Révész Imre a gyakorlati keresztyén életvitelben meghatározó helyet kívánt biztosítani az egyházfegyelem következetes gyakorlásának. Egyháztörténeti műveltsége meghatározónak bizonyult az egyházi reformok dolgában vonatkozásában. Nem a felületesség, hanem a belső tartalom irányába kívánta elmozdítani egyházi reformok ügyeit. Egyházképének lényeges eleme volt a felelős egyháztagok közössége, mely leghívebben az egyházfegyelem érvényesítésében kell, hogy tükröződjék. „Tartsa bár a presbitérium a gyülekezet gazdasági és pénzügyeit s épületeit a legnagyobb rendben, sőt díszben és fényben – ha minden évben jó lelkiismerettel el nem mondhatja magáról, hogy az uralkodó bűnököt irtotta, s a közerkölciséget előmozdította a gyülekezetben: akkor magát, valódi keresztyén kálvinista presbitériumnak még korán se tartsa. Egyházunkban már évtizedek óta egyik gyászos betegség az, hogy ezt figyelemre venni és észrevenni nem igen akarja.”¹³³

Az egyházi élet megjobbítására elsősorban az igehirdetések által törekedett, továbbá a vallásoktatás következetes végzését tekintette a megjobbítás hathatós eszközének. Ifj. Révész Imre összefoglalásában így találjuk: „Ő, mint egyéb helyekről tudjuk, a református egyházi élet súlypontját némi egyoldalúsággal inkább a bőséges templomi igehirdetésre, és az iskolai tanításra szerette helyezni, s a pásztori gondviselést az „atyáskodás” túlzásaitól féltette...”¹³⁴

A lelkipásztor személyét tekintve is igen magas követelményeket támasztott. A tudományokban való jártasságot tekintette az egyház megújulásának zálogául. „Protestáns keresztyén egyházban a lelkipásztorok hitbuzgalma és tudományos műveltsége nélkül sem újjászületés, sem egészséges fejlődés nem képzelhető.” – írta Kálvin életéről készített művében, a Genfi Káté vizsgálatakor. Az önművelés és a tudományos ambíciók hiányát látva írta Figyelmezőjében 1875-ben fájdalmas hangvételű, emlékezetes cikkét: „Egy elszomorító pont a debreceni főiskola jelenkorából.”¹³⁵ „A valódi tudományosság és az igaz művelődés, a haza és nemzet s a protestáns vallás és egyház értelmes és igaz barátja (...) jól tudja azt, hogy az akadémiai és egyetemi pályának éltető levegője nem más, mint valódi önmunkásság; a biztos és tiszta ismeretek szerzése s a jellem önálló fejlődéséhez múlhatatlanul megkívánható szabad vizsgálódás...”

A tudós képzettségű és gyülekezetéért tevékenykedő lelkész volt az a példa, mely id. Révész Imre szerint, miként a reformátorok korában úgy most is változásokat hozhat. Ebben az értelemben volt Révész Imrere nagy hatással a skót szabadegyház. Saját korának egyik

---

¹³³ Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864. 327

¹³⁴ Révész Imre: Debreceni egyházunk bajai és kilátásai. In: Vasárnap, 1925. 135-136

¹³⁵ In: Révész Figyelmezője, 1875. 459-466

legnagyobb vállalkozásaként értékelte és dicsérte a skótokat. „Nincs szükség ott adókulcsokra és kivetésre (...) a nép önként és szívesen, minden kényszer nélkül áldozik egyházi és művelődési közcélokra. A skót szabadegyház (...) különválásakor semmiféle vagyonnal nem bírt, és íme, a közelebbi időkben már, mintegy hétmillió váltó-forintot vesz be évenként, tisztán és egyedül közadakozásból. De ezen egyház nem csupán magára tekint, hanem tekint minden nemes ügyre a világtenger egyik partjától a másikig, és nem késik áldozatával; tekintett és tekint hazai református egyházunkra is (...) midőn kimondatott, hogy az edinburghi főiskolában két, lelkészi pályára készülő magyar református ifjúnak ingyenes tanulását, és teljes ellátását eszközölni kész.”¹³⁶

Egy másik helyen pedig, az egyházi iskolák képzésének hatékonyságát, lelkészek feladatának és képzésének felülvizsgálatát, az igehirdetés ügyének hiányosságait tárta fel. „A minap is hallottam, hírt egy tekintetes és nagyságos úrról, aki ifjú református lelkésznek ilyen tanácsot adott: „az én nagyapám is református pap volt, de nem beszélt holmi feltámadásról, penitenciáról és más efféle haszontalanságról: hanem arról papolt a parasztnak, hogy miként kell jól szántani. Így tegyen barátom is!” A föld legszabadabb államaiban, Angliában, Észak-Amerikában az ilyen ember közmegevetés tárgyává lenne, vagy félőrnének tekintetnék: - nálunk az élet és a társadalom különböző pontjain gyakran lehet találkozni ilyen urakkal. S ennek oka minden bizonnyal nevelésünkben, iskolánkban s különösen főiskolánkban van, amelyek igen kevés életre ható és üdvös szolgálatot tesznek a vallásosság és az őket tápláló egyház érdekeinek.”¹³⁷ A 19. századi prédikáció irodalom különösen értékes részét képezik id. Révész Imre prédikációs kötetei, melyeket később, mégis szigorú önkritikával illetett Révész. „Borzadok, ha látom a sok haszontalan prédikációt kiadni, utálom a magam eddig megjelent beszédeit is. (...) Meg akarom egynéhány beszédben mutatni az atyafiaknak, hogy milyen is tehát az a prédikáció.”¹³⁸ Révész fordításában vált ismertté Robertson, kinek prédikációit három kötetben jelentette meg, melyek kora egyik legismertebb prédikációivá váltak.¹³⁹

---

¹³⁶ Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864. 330-332

¹³⁷ Révész Imre: Egyházi beszédek. III. Debrecen, 1869. IV-V

¹³⁸ Révész Imre: Révész Imre élete. Debrecen, 1926. 224

¹³⁹ Egyházi beszédek Robertson nyomán. I. Pest, 1864. 1868; II. Pest, 1867; III. Debrecen, 1869.

4.1.2. Id. Révész és a Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező

Id. Révész Imre, a debreceni ébredésre nem csak személyével, hanem gyakorlati munkásságával is hatott. Ennek talán legfényesebb példája az általa 1870-ben elindított Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, mely 1878-ban történt befejezéséig egybegyűjtötte azokat a jeles egyházi írókat, kik nem voltak barátai a Ballagi Mór által képviselt liberális irányzatnak. Id. Révész múlhatatlan érdem, hogy olyan szellemi műhelyt hozott létre, mely a Ballagiékkal szembeni hangokat egy sajtóorgánium keretein belül egybetartotta, de úgy tette, hogy saját korának legmagasabb tudományos színvonalú lapját hozta létre.

A Figyelmező jelentőségét, betöltött súlyát a kortársak közül Hajnal Ábel foglalta össze, 1877. július 20-án kelt levelében. „Viharosak voltak nagyon is a magyar országi protestantizmusra, főleg a református egyházra nézve a Figyelmező első megjelenésekor a napok! Mert némelyek, protestáns tudósaink közül, egyházi reform köpenyébe rejtőzve nem kevesebbet, mint azt tűzték maguk elé teendőül, hogy számúzik Jézus evangéliumából mindazon hitigazságokat, melyeket emberi okosság át nem élhet, s a természettan törvényeiből ki nem magyarázhat, s ezek helyébe az ész vallás ábrándjait ültetik: így akarták Jézus örök evangéliumát minden hitigazságával együtt, a közéletben időnként változó divatcikkek közé sorolni s eddigi méltóságáról letaszítani, s a lomták használhatatlan tárgyai alá temetni. Nem mondom én, hogy egy intésével lecsendesítette s elsimította a tenger felbőszült hullámait, ily óriási változást idézett volna elő a Figyelmező első megjelenése az evangélium hitvilágában, de azt állítom, hogy a Figyelmező fellépése s erőteljes felszólalása, a sebes mérvben terjedni remélt hitellenség áramlata elé, csakhamar áthághatatlan gátat látszott emelni.”¹⁴⁰

Révész Figyelmezőjében rendszeresen megjelent írásaival Filó Lajos, ki elsőként szólt fel a Ballagi Mór által erősen képviselt liberális iránnyal szemben.¹⁴¹ Révész Figyelmezőjében is józan hangvételű tanulmányban ismertette a liberális és ortodox irány elveit, melynek különösen értékes részét képezi a hazai ortodox teológiának, pontokba szedhető ismertetése. Filó véleménye szerint az ortodoxia – más külföldi ortodoxiával szemben – a 16-ik század reformációjának tiszta alapján áll. Eszerint a szimbolikus könyveket az egyház társadalmi

---

¹⁴⁰ TtREL I.25.a) 2.d.

programjának tekinti, „az együvé tartozás szükséges kapcsa és kiegészítése gyanánt tiszteli ugyan: de a reformáció bevégeztségét nem állítja, sőt azt a biblia alapján és szellemében tovább folytatandónak tekinti. Nála fődolog az írás, - nem pedig a confessióelvűség.” A külföldi ortodoxiával ellentétben a hazai ortodoxia kultusz és kormányzás tekintetében nem követeli az egységesítést, az uniformitást. „A hazai protestáns ortodoxia, legalább legtekintélyesebb képviselőiben, inkább a decentralisatio demokratikus elvének hódol; és ha sürgeti is a hitelvek közös találkozásának szükségességét s a szellem-erkölcsi szorosabb egységet: de az alakzatok egyformásítását, (...) nem célozza, sőt annak egyenesen ellene van.” Az ortodoxia jóllehet, hitelvekre nézve tántoríthatatlan, de a gyakorlati élet dolgaiban inkább türelmes. A reformáció örökségként nem ellensége a tudományoknak, nem gátolja azok szabad fejlődését. „Ennélfogva nem üzen harcot a tudomány szabad fejlődésének, és nem fél annak vívmányaitól, nem kívánja azokat ignorálni; sőt a szabad vizsgálódást jogosultnak tartja a vallástudomány terén is, (...) úgy az emberi észnek, mint a lelkiismeret szabadságának a megillető jogot.” A tudományos eredmények szabadságával azonban az evangélium felelősségéről sem kíván lemondani. „A kijelentés alapján ragaszkodik a biblia isteni tekintélyéhez, és ezen tekintély határvonalai között, és nem azokon kívül kívánja vallás dolgában az emberi ész és tudomány jogait érvényesíteni...” Az ész és a tudomány eredményeit nem akarja mellőzni, vagy megrövidíteni, azonban „egy felsőbb szabályozó tekintélyt ismer és ez: Istennek Jézus Krisztusban megvalósult s a biblia által hozzánk átszármaztatott kijelentése.”¹⁴²

Filó Lajos, Révész Imrének teljes mértékig elv-barátja volt, kit a Figyelmező szerkesztésének munkájára nézve méltó utódjának tekintett, és több alkalommal buzdította, hogy vegye át tőle és folytassa ezt a munkát. 1875. szeptember 2-án és 1877. július 11-én kelt leveleiben megerősítette abbéli kívánságát, hogy Filó vegye át a szerkesztés szolgálatát. Révész bizalmát tükrözik ezek a levelek. „Rám nézve megtisztelő s valóban lekötelező azon szíves bizalom, mellyel a jövő 1876. év kezdetével a Figyelmező kiadásának és szerkesztésének átvételére felszólít, s még legközelebb rám nézve, hogy ezen átvétel esetén főmunkatársi közreműködését is felajánlani méltóztatott.” Két évvel később pedig: „Rám nézve nagyon megtisztelő (...), hogy megnyugvással venné folyóiratunk általam leendő megindítását és, hogy ezen esetben kész lenne a Figyelmezőt a jövő év elejével beszüntetni. (...) Igaz, hogy némi csekély

---

¹⁴¹ Filó Lajos: A feltámadás és a spiritualizmus – vagyis védelem a Jézus testi feltámadása igazságának. Kecskemét, 1862; A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében – vagyis szellőztetése Ballagi Mór úr „Tájékozás”ának. Kecskemét, 1863

erőt érzek magamban a szerkesztőség bajainak s terheinek elhordozására, de semmi szín alatt más irányú közlöny szerkesztésére nem vállalkoznék, mint a minő irányt a Figyelmező képvisel.„¹⁴³

A debreceni ébredés sajátossága, hogy nem vált átfogóvá, széles tömegeket megmozgatóvá, sőt műveiben sem olyan kiterjedté, mint a budapesti, vagy a délföldi, mely utóbbi széles gyülekezeti rétegeket érintett. Ezt a jellemvonása két szempont alapján magyarázható, egyrészt irodalmi vitái, teológiailag magasan képzett személyek környezetében zajlottak; másrészt alkotásaival, lelkiületével szerves folytatója volt a reformációnak, a puritanizmuson átörökített mély, csendes kegyességének. Azok a teológiai viaskodások, melyek Pest és Debrecen között zajlottak, alig érintették a szélesebb gyülekezeti rétegeket. Azonban id. Révész Imre munkái közül, a tiszántúli kerületet is túlszárnyalva mégis két könyve vált „sikerkönyvé”: Kálvin életét feldolgozó műve, valamint Robertson prédikációs kötetei.

Az irodalmi viták természetéről és ismertségéről jól kivehető az a kép, melyet Balogh Ferenchez írt egyik levelében vázolt. Itt különösen fontos az évszám (1872. november 6.), melyben még az irodalmi viták munkája is derekas részéhez érkezett és a Figyelmezője előtt még hat esztendő állt. „Igen nagy szükség volna egy hívő, bátor és harcra kész heti lapra s nagyon sajnálom, hogy a közönség oly csekély. Az előfizetők száma pedig, az idők folyamán inkább apad, mint növekszik. És pedig az apadás néha-néha nagy mértékű. Ez a sorsa a Ballagi lapjainak, ez volt a Pataki Füzeteknek, ez a Figyelmezőé. Szolid magyar protestáns olvasóközönség még nem létezik. Egyes vállalatokra néha összesereglenek, aztán szétfutnak. Kálvin életére volt több, mint ezernyolcszáz előfizető (...), de már a Figyelmezőnél kitartó, szilárd előfizető sereg nincs. Készen állok rá, hogy a létezők is egyszer csak felreppennek, mint a madár, s helyük se látszik meg. (...) Isten annak megmondhatója, hogy mennyit kell nekem dolgoznom, küszködnöm, vesződnöm, míg egy füzetet összetákolhatok, s postára küldhetem. S bizony mondom, hogy midőn előfizetőim száma a legjobban állt is, nem volt segítőimnek annyi napi díja, mint egy aprószeres gyermeknek napszáma, ha mindent, úgy ahogy kell felveszek és összeszámolok.”¹⁴⁴

---

¹⁴² Filó Lajos: Protestáns ortodoxia, modernizmus és római katolicizmus. In: Révész Figyelmezője, 1875. 1-33

¹⁴³ TtREL I.25.a) 2.d.

¹⁴⁴ TtREL I. 25.b)

4.1.3. Id. Révész hatása kortársaira

Id. Révész az általa szerkesztett Figyelmezőn- és egyéb irodalmi munkáján kívül, jelentős befolyást gyakorolt a fiatalabb generációk tagjai közül azokra, kik elsősorban debreceni Kollégiumban szereztek lelkészi képezést. Kiterjedt levelezésének értékes darabjai azok, melyeket peregrinus diákokkal folytatott.

A debreceni ébredés, az „új ortodoxia” szempontjából lényeges Erdős Józsefhez, akkori edinburghi hallgatóhoz 1864. augusztus 30-án írt levele. „Én az angol, skót, francia és más, az evangelical alliancehoz csatlakozó s államtól függetlenséget valló reformátusoknak elveit, gyakorlati kegyességét nagyra becsülöm, de hittani álláspontjukat, melyre pedig ők kiváló nagy súlyt helyeznek, teljességgel nem osztom. (...) E mellett több ízben is tapasztaltam én magam is, hogy ők dogmatikai téren türelmetlenek. Így történt, hogy midőn pár évvel ezelőtt az evangelical alliance genfi nagygyűlésére mi is meghívtunk, s a debreceni presbitérium engem akart elküldeni, nyilván megmondtam, hogy nem mehetek, mert más dogmatikai zászlóhoz tartozom. Felemlíttem azt is, hogy a pátens elleni küzdelmeink idején ama körök német közlönye, a berlini Neue Evangelische Kirchenzeitung, nyilván és határozottan egyházunk szabadsága ellen küzdött. Sokat mondhatnék az öreg Duncannal történt erüklődésünkre is. Ő szegény minden este letérdelve imádkozott, s még az árnyékszékben is a bibliát olvas-ta...s midőn látta, hogy mi az effélét nem tesszük, elhidegedett. Máskor két angol misszionárius látván asztalomon egy szabadelvű német újságot, elborzadtak, mintha csak a sátánt magát látták volna. Én mindemellett is a legnagyobb tisztelettel viseltetem irántuk. (...) Mindemellett is én, nem csak nem ellenzem, sőt óhajtom, hogy ama körökkel érintkezésbe jöjjünk, már csak azért is, hogy azok dolgainkról minél tisztább forrásból értesüljenek. Én őszintén tisztelek minden olyan teológiai irányt, mely a keresztyénség körén belül áll, s magának a tudománynak érdekében óhajtom, hogy nálunk is legyen erős confessionális és ortodox párt, noha én ahhoz nem tartozom.”

Révész Imre túlzásoktól mentes, hitvallásos életétől nem csak az Erdős Józsefhez írt levélből ismert, Duncan professzorral történt események álltak távol. Egy másik edinburghi ösztöndíjasnak, Balogh Ferencnek 1865. január 17-én írt levelében is a skót ébredés kapcsán tisztelettel, de egyúttal távolságtartó módon írt. „Társalgás közben – szabadelvű papok körében – tessék tudakozódni afelől, hogy mi véleményen vannak jelenleg Angolhonban, a nem-

rég elhunyt brigthoni prédikátor Robertson prédikációiról. Megvannak ezek nekem, s használok is őket. Az öreg Duncan, s más ortodox angolok nem szeretik; - én pedig az újabb idők egyik legnagyobb szellemének tartom Robertsont. Megvan nálam Spurgeon műveinek is négy kötete.” Az idézett levélnek érdekes momentuma az utóirat is, mely a hazai állapotokat pontosan értékeli. Ebben látható a hazai egyház megítélésének érdekes képe, melynek részletei Sommerville magyarországi látogatása kapcsán is felmerültek. Révész így írt: „Tele van a világ azon panasszal és váddal ellenünk, hogy nem vagyunk kegyesek és buzgók. (...) Pietisták nem vagyunk az igaz, de nem vagyunk erkölcstelenek sem. Hiány és baj van nálunk is – ezt bevalljuk őszintén, de mindezért az osztrák pápista nyomást, zaklatást és civilizációt tesszük felelőssé Isten és a világ előtt. Az üldözés, (...) egy fokig buzgóságot szült, de e fokon túl desperatiót. Ez az, ami nálunk némely rétegeknél mutatkozik – nem pedig vallástalanság.”

Révésznek a vallási szélsőségekhez való hozzáállása ismert volt. A rajongás távol állt tőle. Ehhez kapcsolódik Márk Ferenc Révészhez írt egyik levele (1875. április 2.), melyben részletesen beszámolt arról az ébredésről (revival), melynek tanúja volt addigi útja során. Mindenképp egyetértést, megértést remélt Márk Ferenc soraival kapcsolatosan, amikor így írt: „Én nem tudom, mit feleljek az efféle mozgalmakra. (...) azt pedig egyáltalán nem tudom felfogni, amit éppen a héten egy meeting alkalmával hallottam, hol egy skót lelkész épp elbeszélte, miszerint egy társaságban tartott beszéde után, egy hatéves gyermek sírva ment hozzá, s bevallotta, hogy ő eddig a bűn útján járt, de e perctől kezdve megtért s most már jól ismeri az üdvözítő Jézus Krisztust. Igaz, hogy Isten előtt semmi sem lehetetlen, hanem féltő, hogy az ilyenféle megtérések csak is pillanatokig tartók.”¹⁴⁵

Révész Imre szerepének jelentőségéről, figyelemre méltó adatot találunk Balogh Ferenc levelezésében. Tabajdy Lajos edinburghi ösztöndíjas levelében beszámolt egy Duncan professzornál történt látogatásáról. (1866. október 10-i levelében)¹⁴⁶ „Duncant meglátogattuk, átadtam neki a Révész Imre által küldött levelet és könyvet. Tisztelő üdvözlete mellett köszönetét kívánja általam kifejezni. Szegény öreg, csaknem a sír szélén van már. Régóta nem tud már fölkelni ágyából, s e kegyben, az elfogadás kegyében is nagyon keveseket részesít. Úgy hiszem, a mi számunkra is csak Révész Imre úr levele, s magyarságunk nyitották meg az

---

¹⁴⁵ TtREL I.25.a)3.d. 205.sz.levég

¹⁴⁶ TtREL II.27.h) 2.d.

öregúr ajtaját. Jólesett látnom, hogy szobájának falán két magyarországi tájkép is van, s albumában, melyet várakozás közben egy másik teremben nyitottam föl, Révész Imre úrnak, utóbbi időből származhatott photograph arcképe van legfelül.”

4.2. Balogh Ferenc és a debreceni ébredés

Ifj. Révész Imre Somerville magyarországi útja kapcsán részletesen is foglalkozott Balogh Ferenc személyével. Ötvös László Balogh Ferencről írott dolgozata is helytállóan ismeri Révész véleményét, amely szerint: „Rendíthetetlen bibliaiság, az Evangélium teljes és tiszta igazsága mellett való bátor kiállása mindvégig ugyanaz maradt. Teológiai tanításának elsősorban azért volt szuggesztív hatása a debreceni főiskolai ifjúság legjavára hosszú évtizedeken át, amelyeknek során az evangéliumi ébredés szellemét, az élő és ható biblikus-református ortodoxiával együtt jóformán egyedül képviselte a debreceni Kollégium lelkész-képzésében; ( ) Ez volt az egyik oka annak, hogy Balogh mindhalálig, bármekkora tisztelet környezte is, eléggé elszigetelt maradt teológiai professzori és egyháztörténeti működésében, az elszigeteltségből pedig az következett, hogy magára a teológus-ifjúságra tett hatása is amennyire szuggesztív volt, éppoly kevésbé bizonyult dinamikusnak.”¹⁴⁷

Balogh Ferenc Nagyváradon 1836. március 30-án született. Tanulmányait Nagyváradon kezdte, majd 1854-től Debrecenben teológiát hallgatott, 1858-tól különböző kollégiumi tisztségeket viselt. Ezt követően két éven át külföldi egyetemeken tanult (Párizs, London, Edinburgh). 1865-ben történt hazatérte után először ideiglenes, majd rendes tanára lett a debreceni teológiának, ahol az egyháztörténeti tanszéket vezette, melyet Révész Imre nem vállalt el. Teológiai irányultságát az „új-ortodoxia” kifejezéssel jellemezte Balogh Ferenc. 1869-ben életre hívta a kollégiumi ifjúság körében a „Hittanszaki Önképző Társulat”-ot (továbbiakban HÖT), mely a debreceni ébredés bázisközössége volt. Szerkesztésében jelent meg az Evangéliumi Protestáns Lap.

Balogh Ferencről, Somerville debreceni tartózkodása idejéből (1888) tudjuk, hogy amikor, részletesen kikérdezte őt hitbeli álláspontjáról, lelki fejlődéséről „bizonyos meglepetéssel jegyezte fel, hogy megtérésének pontos idejét nem tudta megjelölni (bár azt elhitte neki,

hogy megtért!) s azon még inkább megütközött, hogy teológiai tanóráit nem imádsággal kezdi...”

Balogh elvhűségének és szándékai nemes voltának bizonyítéka, ahogyan a HÖT-öt minden nehézség ellenére fenntartotta és évekig vezette. A HÖT 1869-ban történt alakulásán elhangzott megnyitó beszéde is ezt a nemes szándékot tükrözte.¹⁴⁸

A keresztyénség védelme érdekében emelte fel szavát. „Egy század sem vette oly éles boncolás alá a keresztyénség gyökerét, eredetét, mint a 19-ik század, s a tisztító kés némelyek kezében irtó fejsze alakját öltötte fel.” Fegyverbe szólította hallgatóit, öltsek fel a szellemi fegyverzetet, vértézzék fel magukat, koruk kihívásainak megfelelő képzettséggel és eréllyel, „a hit, tudomány, lelkesedés, szeretet krisztusi fegyvereivel.”

Filó Lajoshoz hasonlóan ő is a 16.-k század reformációi hagyományára utalt, „mely a nem levőből lévőt teremtett. Hol a nagy iskolákat alapító buzgóság és tehetség fáradhatatlansága? Hol a lángoló hit, mely öntudatos hitvalló gályarabokat és vértanúkat képzett?

„Mi református magyar hittanulók, a hit égi lángját magunkban élesztgetni akarjuk, s a hittudományt önként is, keblünk vonzása szerint, ismerni és művelni óhajtjuk. Íme ez indok vezérelt bennünket.”

A célokat egyértelműen állította hallgatósága elé: „A mi célunk nem röpülés, de röpülni tanulás; nem ragyogás, de világosság keresés és szomjazás; nem diadalmenet rendezés, de küzdeni tanulás; a mi célunk magunk kiismerése és latolása, gyengeségeink erősítése, kezdes és készülés, s a hittudomány parlagon lévő magyar mezején gazdálkodni megkísérlés.” Cél a hittani, lelkészi pályára történő céltudatos felkészülés, az önművelés elsajátítása, „hogy az életben, állomásba lépéskor (ez) már második természetévé megy át.”

Eszközei, a teológiai- és modern nyelvek; művelése, értékes egyházi irodalom tanulmányozása, azokról rendszeres beszámolók készítése. Ez utóbbi az alapszabályban is megtalálható, a tagok kötelességeivel foglalkozó fejezetben: „Munkálkodás: Köteles minden tag egy év lefolyása alatt, legalább egyszer valamely tetszés és hajlam szerint választott tárgyban tett tanulmányozásának jelét adni.” (2.pont) Az önművelés eszköze, a rendszeresen tartott egyházi beszédek sorozata, amelyet tagtársai előtt mondott a hallgató. A vitatkozástán gyakorlása, az értelmes és tudományos igényű eszmecserék érdekében. Ez utóbbi már átvezetést

---

¹⁴⁷ Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1941. 34-35

¹⁴⁸ A Debreceni Református Főiskola Hittanszaki Önképző Társulat alapszabályai, tagjai és megnyitása. Debrecen, 1870. 15-28

jelentett a magasztosabb cél felé, hogy a HÖT a teológiai hallgató életében, jellemformáló erővé is váljon. „Menekülj ide, e hittani társaságba (...) a nemtelen élvezetek, az üres idők démonai elől... Itt mindenki testvérének, ugyanazon szent ügy vitéze s lovagjának tekintheti tagtársát, erő kifejtésre ösztönöztetik.”

Ehhez a célhoz bátorításul, azt üzenté a hallgatóknak, hogy két világosságra van szükség a reformáció munkájának továbbviteléhez a hit- és tudomány világához fűződő egyre szorosabb kapcsolat, kötődés. Ennek fóruma az önképző társulat, mely a kollégium történetében nem volt soha azelőtt. „Legyen a cél: önmegmentés és egyházmentés, legyen az áldozat, az oblatio: szellemi munka! Ez ős kollégium legvalódibb, legállandóbb (...) növendékeinek vezérszózatát fejezi ki a főtanodai pecsét ismert felirata: Orando et laborando. Imádkozz, azaz hittal élj, tekints az odafenn valókra, és dolgozzál, azaz munkára fel! A haladás lelke hasson át. Az egyik jelszó a mennyország, a másik a földi ország üdv eszközeire céloz, így az eget és földet kapcsolja mintegy össze.”

Az elkövetkező években is mértékadóak, programszerűek maradtak Balogh Ferencnek a HÖT rendes, évi megnyitón tartott ünnepi beszédei. Ezekből a beszédekből egyre inkább kikristályosodnak azok a sajátosságok, melyek az általa képviselt és vezetett „új ortodoxiának” sajátosságai lesznek, az 1870-es évektől ezzel a névvel különböztette meg irányát.

Ebben a sorban kiemelkedő az 1872-ben, a HÖT negyedik évének kezdetén tartott megnyitó beszéde.¹⁴⁹ A bevezetőben a külföldi testvéregyházak munkáira, szolgálataira tekintett, mellyel szembe saját kora elmaradottságát állította. De saját, magyar református hagyományaihoz képest is kevésnek találta korát: „...teljesen igaz, amit egy fiatal teológus fejtett ki rég: „Múltunk óriás fölénnyel magasodik ki korunk felett a vallásos lelkesedés és önfeláldozás terén.” Pedig a lelkesedés, mely az ifjúság aranya, fényesebben kellene, hogy ragyogjon a magyar hittanhallgatók körében.”

Beszédének célja: „megkísérlem jelen megnyitó beszédemben feltüntetni a védve haladó irányt, azaz felmutatni, mily irányt és elvet látok én célszerűnek követni mostani zilált körülményeink közepette.” Az ortodox irányt általában gúnnyal illették. Pedig, amit a római katolikusok még véletlenül sem használnak önmagukon kívül másokra, azt használják a protestantizmus kebelén belül, gúnyos vélemény gyanánt. Krisztusról bizonytságot tenni, feltá-

---

¹⁴⁹ In: Révész Figyelmezője, 1872. 190-502

madásba vetett hitet megvallani, némelyek szerint ez ortodoxia. „Krisztust szolgálni, ki pedig maga mondta, hogy az ő igája gyönyörűsége és az ő terhe könnyű”; őt nem csak erkölcsantónak tartani, de olyannak is, ki hitigazságokat tanított - ortodoxia.” Hinni a szentírás isteni ihletettségét, ez már ortodoxia.

„A mi irányunk a védve haladás iránya, azaz úgy tenni, mint a jeruzsálemi templom építésében Nehémiásék, kik haladtak az építésben de egyben védelmezték annak falait és leromboltatni nem engedték.” Mire terjedt ki ez a védelem? Balogh Ferenc válasza: négy területre: „Mi védjük az eget, a mennyet, hol a mi atyánk van, s kihez mi naponként imádkozunk, tudván, hogy a keresztyén ég, mennyországi már itt e földin kezdetét veszi a hívő kebelben.” Védelmük célja az Atya, Fiú, Szentlélek Istenbe vetett keresztyén hit, hisz e szentháromság nevében veszi mindenki az elpecsételő jegyet, a keresztség sákramentumában. Az egyházra is vonatkozott e védelem, tan-, szertartás- és szervezet tekintetében. „De annyira barátai vagyunk a haladásnak, hogy a mely percben kétségkívül beigazolódik, hogy háromszáz éves hitrajz valamely tétele nem hű nyomata Isten igéjének, hajlandók leszünk, sőt vagyunk azon tételt bibliaszerűvé tenni, jobban és újabban értelmezni, helyesíteni, (...) csak hogy „Isten beszédéből jobbra tanítson.”

Végül védelmük célja, hogy a parttalanná váló vitatkozásokban, kutakodásokban megálljanak, - a gondolatoknak, eszméknek viharában szilárd és biztos partot találjanak. „Mi védjük végre, hogy a tárgyak láncolatából, még csak egy szemet vegyünk figyelőre, azon tétel helyességét, mit egy államférfi így mondott: „ha általában pozitív vallást akarunk fenntartani, csakugyan meg kell állnunk valahol.”

Balogh Ferenc számolt az egyházon belüli szakadással: „Úgy rémlenek előttem a lehetőségek, hogy maga a protestáns egyház nagy szakadásnak siet elébe, ha csak a tudós vezetők kellő időben meg nem állapodnak. (...) Már is mutatkoznak az oszlás jelei.” A szakadáshoz vezető úthoz a zászlóvivő csoportosulást, a liberális teológia szellemében látta, melyet „lehetne tán modern unitarizmusnak nevezni.”

A teológusokat buzdította, hogy a hitnek és tudománynak eszközeivel keressék az igazságot, mert ezek nélkül nincs megmaradás, sem a tanulói, sem a lelkészi pályán.

Balogh Ferenc gyakorlattá tette, hogy megnyerje az ifjúságot és ezzel a jövődőt is. Somerville hozzá írt leveléből: „Magyarország keresztyéni jövőjének reménysége igen nagy részben ezekkel a fiatalemberekkel áll vagy esik...A keresztyéneknek sokkal többet kellene imádkozniuk különösen azért, hogy Magyarország és Erdély teológiai főiskoláinak növendé-

kei közt legyenek megtérések és legyen igaz keresztyén lelki élet. Ön, kedves Uram, sok bizakodással végezheti nemes munkáját. Gyakran hallom Önt tisztelettel és szeretettel emlegetni azok által, akiknek Ön tanára volt.”¹⁵⁰

4.3. Balogh Ferenc és az Evangéliumi Protestáns Lap

Balogh Ferenc irodalmi téren is a liberális teológia ellenében szállt síkra, mikor 1875-ben elindította folyóiratát. A mindössze négy évfolyamot megélt lap igen értékes fórumává vált a debreceni ébredésnek, létét soha nem tette feleslegessé Révész Figyelmezője. Számos szerző (Csécsi Miklós, Márk Ferenc, Filó Lajos, Rácz Károly, Heiszler József, Erdős József, Tóth Sámuel, Szalay István) Révész Figyelmezőjének is rendszeres szerzője volt, azonban olyan személyek cikkei is megjelenhettek, kik az ifjabb generációk tagjai voltak és később jelentős szerepet tölthettek be a debreceni ébredés irányában (pl: Csiky Lajos). Az Evangéliumi Protestáns Lap (továbbiakban: EPL) jelentősége mégis abban keresendő, hogy ez vált Balogh Ferenc számára is a szélesebb egyházi közönség felé alkalmas eszközül, hogy a debreceni ébredés gócpontjának számító Kollégium életébe részletes betekintést nyújtson. Ezért nem lehet véletlennek tartani, hogy lapjának célkitűzéseinek részletezése mellett az első számban elindított egy hosszú cikksorozatot - Menyhárt János, Tóth Mihály, Tóth Sámuel, teológiai tanártársaival közösen - hogy ismertessék teológiai álláspontjukat, címe is ez volt: „A debreceni jelenlegi theologiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokból.”¹⁵¹ A cikksorozattal párhuzamosan látott napvilágot egy, lényegében hasonló hangvételű, de Balogh Ferenc tollából született tanulmány is: „Irány elveink” címmel, mely a lap küldetéséről szólt.¹⁵² Az 1872-ben tartott HOT megnyitóbeszédével igen nagy hasonlóságot mutat - annyira, hogy jegyzetként maga Balogh Ferenc is utalt rá. A kérdésre: „Mit akar e lap?” a „védve-haladás” eszmeiségével válaszolt. A gondolkodást nem akarják „rabbilincsbe tűzni” - csupán azt kívánják, hogy az evangélium alap igazságait egyenlően igaznak fogadják el. A vakhitnek nem barátai, „nyomozzuk, keressük a hit örök lényegét, s ennek tisztább kifejezéseit, alakját.” Az egyházi életet akarták megmenteni és felrázni „szendergéséből”, hogy a holt betű igazságait átültessék a gyakorlati életbe. A megvalósítás egyik leghatékonyabb eszköze a „vallásos lelkesedés, a leg-

¹⁵⁰ Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943. 34

¹⁵¹ In: EPL 1875. 35; 13-15; 21-23; 37-38

dicsőségesebb és teremtőbb erők egyike...” A bibliával kapcsolatban sem képviseltek merev álláspontot. „Mi nem tartjuk a biblia minden betűjét, az üdvöt érdeklő, vagy a hit és erkölcsre vonatkozó adatait utolsó betűig ihletetteknek, az emberi tényezőt benne megtudjuk különböztetni az isteni tényezőtől: a szentírók nem voltak öntudatlan gépek, érvényesítették egyéniségüket.” A bibliából ismerhető meg azonban mindaz, ami Isten és ember viszonyában tudható az üdvre nézve.

Az ortodox ítéletekkel kapcsolatosan, meglepő módon a baptista lelkész Spurgeon szavait idézte. Spurgeon hangsúlyozta, hogy a keresztyének maguk választják meggyőződésüket, azonban kell, hogy legyen az embernek valamilyen meggyőződése, hitvallása, „mert a semmi, a nem létező nem választható odaadással.” Balogh ismertette, hogy felesleges a gúnyos vádaskodás ellenük, amikor „népvakítással”, viszálykodással illetik őket; mivel csak a védekezés, az önvédelem miatt szállnak harcba.

Az ortodoxia alatt, evangéliumszerúséget értett, melynek dicsőségét, hitelét képviselői szolgáltatják, „tudósok mellett főleg jellemeket teremt.” A tudomány vizsgálata akkor adhat egyértelmű haladást, ha hittel, jellemformáló erővel ötvöződik. „A haladást nem egyedül a tudomány előbb vitelébe helyezni, ez csak egy oldala a haladásnak; de az erkölcs, erély és jellem fokozatos fejlesztésébe is, azaz dogmatikus iránnyal, az Isten országa megvalósításába. A jellemtelen tudósoktól az Isten mentsen meg bennünket. (...) A haladás egy adott talajon lehetséges, maga a haladási mező és talaj jelölése és kiterjesztése a sikeres haladás előfeltétele. (...) Az oktan haladás visszaesést szül.”

Az Evangéliumi Protestáns Lap hitelvek melletti kiállása nem maradt visszhang nélküli. A „Tiszántúli nyilatkozat” az esperesi és segédgondnoki kar aláírásával hitelesítette Balogh Ferenc „ortodox, védve haladó” irányát.¹⁵³ A nyilatkozat hitelesen igazolja, hogyan találkozt egymással a hittudományi- és esperesi, segédgondnoki kar. „Az evangélium szent alapján állva, bátran jelölték ki a hittanárok az elengedhetetlen hittételeket, úgy azonban, hogy a kevésbé lényegesekre nézve a szabadság, és haladás útja nyitva maradt. Örömmel telünk el, hogy az evangéliumi elvek iránti hűséget és meggyőződést kifejtve látjuk; örömmel telünk el, hogy a lelkipásztori pályára készülő ifjú nemzedék, szilárd evangéliumi hitelvekre oktatva készítetik elő lelkileg az élet harcára s az Úr Jézus Krisztus szolgálatára.” (Debrecen, 1875. április 16.) Aláírták: Kiss Áron, Hajnal Ábel, Lukács Dániel, Szilágyi Lajos, Pap Károly, Nyi-

---

¹⁵² In: EPL 1875. 23-25; 31-32

¹⁵³ In: EPL 1875. 161

ri Péter, Kozma József, Doktor János, Papp Gábor, Osváth Imre esperesek; Kulin Imre, Ujfalussy József, Fráter Imre, Lipcsey Lajos, Kántor Sámuel segédgondnokok.

Balogh Ferenc kísérő sorai is hangsúlyozták a nyilatkozat jelentőségét és ünnepélyességét. „Az anyaszentegyház felvigyázói és őrállóinak eme fennkölt nyilatkozatát, melyről aláírás előtt egyik tekintélyes esperes így szólt: „megnyugvásunknak, örömünknek és reményünknek nyilvános kifejezést adni evangéliumi református egyházunk iránti kötelességünknek ismerjük”, hálás szívvel tesszük közzé, mint e heti közlöny legfényesebb lapját.”

Hajnal Ábel esperes, a „Nyilatkozat” után, „Absque ira et odio” címmel külön is védelmébe vette az ortodox elveket.¹⁵⁴ „Színt kell vallani, és sorakozni kell végre...” - szólt a harcias írásban a szerző és táborba szólította a Krisztus igazsága mellett saját egyházát. A „Nyilatkozat” – melynek egyik aláírója volt, megítélése szerint nemcsak néhány egyházi vezetőnek ügye („vaskalapos esperesek, papok, ortodox tanárok és ezek lekötelezettjei, s oly öreg világiak, kikről elénekelt a régi költő: „kitelt időtök, ősz szakállasok!”), hanem azoké, kik számára Krisztus evangéliuma éltető erő és forrás. „Azon nézet és meggyőződésben vagyunk, mint Jézusban igazán hívők, hogy ha ezek közül az evangéliumi hitigazságok közül csak egyet is a rajongás, az álbölcselet által megdönteni engedünk, vagy önmagunk megvetjük, nem leszünk többé Jézus Krisztusnak igaz hívei.”

Az Evangéliumi Protestáns Lap és Révész Figyelmezője számos nehézséggel küzdött és szinte egyszerre is szüntek meg. Zoványi Jenő ehhez értékes véleménye szerint az egyházkerület szeretettel karolt fel minden olyan vállalkozást mely hitvallásos, ortodox álláspontját támogatta, szolgálat, terjesztette, azonban a felkarolás nem jelentett anyagi támogatást is. Ami ennél lényegesebb, hogy a két lap egyazon évben való megszűnése jelezte, „hogy az egyházkerület hivatalos iránya nem egyszersmind a teljes közvéleményé is. Az Evangéliumi Protestáns Lap folytatása a Joó István felelős szerkesztése mellett megindult „Protestáns Hetilap” volt - mely mérsékeltebb, kevésbé harcias, ortodox hangot ütött meg.¹⁵⁵

Balogh Ferenc vállalkozása azonban - még ha tudományos színvonalában el is tért Révész Figyelmezőjétől - ráirányította a figyelmet a külföldi evangéliumi irányra. A Presbiteri Szövetséget, annak megalakulásától figyelemmel övezte, már 1875-ben „Üdvözlő szózat”

---

¹⁵⁴ In: EPL 1875. 201-204

¹⁵⁵ Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület Története. I. 1939. 129

köszöntötték. 1876-ban részletes beszámolókkal kísérték további sorsát, és amikor a Szövetség képviselőiben Blaikie és Taylor Debrecenbe érkeztek, vezércikket szenteltek e tárgynak.¹⁵⁶ A látogatásról részletes beszámolót közöltek, és az edinburghi „főgyűlésre” szóló levelet eredeti nyelven is közzétették, ezzel is hangsúlyozva az esemény jelentőségét. Csiky Lajos edinburghi beszámolója „Az egyetemes presbyteriánus gyűlés elő értekezlete” címmel ébren tartotta e témát.¹⁵⁷ Balogh Ferenc a nagygyűlésen részt vett és erről külön beszámolót is írt.¹⁵⁸ A tárgysorozati pontok közül figyelemre méltó az „ifjúság keresztyén neveléséről” szóló fejezet. Ebből kiderült, hogy a tanácskozás, „mely az ifjúság lelki építésével foglalkozott egyike volt a legmeghatóbbaknak, mindenki érezte, hogy itt az egyház és a szülők reményéről, jövőjéről van szó.”

Szintén az 1876-os esztendőben volt egy másik, kiemelt figyelemmel kísért külföldi esemény, az „Evangelical Alliance” genfi egyetemes kongresszusa, melynek fő tárgya a vasárnap megszentelésének kérdése volt.¹⁵⁹ Márk Ferenc vett részt az eseményen, melynek részleteit - az edinburghi gyűléshez hasonlóan - vezércikk ismertette.¹⁶⁰ Ugyan e kérdésben Balogh Ferenc és Csiky Lajos is kifejtették véleményüket.¹⁶¹

A „Protestáns Hetilap” 1880-ban történt megszűnése után, a „Debreceni Protestáns Lap”-val új korszak kezdődött, amely közvetlen elődjénél fényesebb pályát tudott megfutni. Tóth Sámuel után (1886), Csiky Lajos vette át a lap szerkesztését és maradt 1893-ig.

---

¹⁵⁶ In: EPL 1876. 293-296

¹⁵⁷ In: EPL 1876. 307

¹⁵⁸ Jelentés az Edinburghban 1877. évi július hó 5-10. tartott egyetemes presbyteri nagy-gyűlésről. Debrecen, 1877.

¹⁵⁹ Vasárnapügy, genfi congresszusára meghívó. In: EPL 1876. 155

¹⁶⁰ A vasárnap megszentelése érdekében összejött genfi egyetemes congressus. In: EPL 1876. 361-363

¹⁶¹ Balogh Ferenc: Vasárnapügy. Debrecen, 1881; Csiky Lajos: A vasárnap megszenteléséről. Budapest, 1895.

4.4. A Hittanszaki Önképző Társulat és a debreceni ébredés

A debreceni belmissziói munka megindításában kezdeményező szerepet játszott a Hittanszaki Önképző Társulat. A HÖT 25 éves jubileuma alkalmával Lencz Géza szerkesztésében megjelent egy kiadvány, melynek bevezetőjét Balogh Ferenc írta.¹⁶² Ebben a beszédében utalt Balogh Ferenc arra, hogy a HÖT közvetlen előfutáraként Mikrovicz Bálinttal és Bihari Péterrel megalakították az „Önképző Társulatot”, továbbá tervbe vették egy rendszeresen megjelenő közlőny kiadását. A megalapítás előtt, a Kollégiumban korábban működő „Önképzőköri Társulat” anyagát kívánták áttekinteni. Mikrovicz Balint 1856. január 14-én levelet írt Révész Imrének, melyben tájékoztatta őt, az „Önképző Társulat” megalakításáról. Ugyanez év februárjában (február 10.) Révész től kért segítséget, hogy az elveszettnek hitt - korábbi „Önképzőköri Társulat” anyagának fellelhetősége érdekében „Lugossy úrnál” közbejárjon.¹⁶³ Révész Imre, Balogh Ferenchez írt egyik levelében (1875. november 17.) kifejtette: „Nem járok semmiféle olvasókördbe, noha mindegyikbe fizetek.” A HÖT munkáját lehetőség szerint támogatta, és amikor Csiky Lajos - mint a HÖT főjegyzője - levélben felkereste (1872. november 22.), hogy az HÖT éves beszámolóját Figyelmezőjében közreadja-e - nem hárította el a felkérést.¹⁶⁴ Figyelmezőjében helyet biztosított a HÖT híradásoknak.

A HÖT munkáját sokan elismeréssel jutalmazták. Heiszler József dombrádi lelkész, korábban sárospataki tanár, „Nyílt levél a debreceni református főiskola Hittanszaki Önképző Társulatának.”¹⁶⁵ Méltatta az ifjúság tudománnyal és hittel kapcsolatos becsületes szándékait, törekvéseit. „Közlőnyük iránya nagyon helyes, s azt mutatja, hogy önök előbb akarnak ösztönösen tanulni, mint tanítani! Mai nap ellenben azok tanítanak leghosszabban, akik az iskolai teológiai leckéken kívül egyetlen rendszeres teológiát sem olvastak át, s így tanítanak, mielőtt tanulnának.”

A HÖT szándékai közt eleinte inkább a tudományos vizsgálódás iránti igény volt hangsúlyosabb, mint a belmissziói. Csohány János debreceni ébredésről írt tanulmánya részletesen elemezte a HÖT Közlőnyének és éves pályatételeinek jellemzőit, miként kívánta Balogh Ferenc a figyelmet a puritán hagyományokra irányítani.¹⁶⁶ A tudományos vizsgálódó irány

---

¹⁶² TtREL II.24.h

¹⁶³ TtREL I.25.a) 3.d

¹⁶⁴ TtREL I.25.a) l.d.

¹⁶⁵ In: EPL 1876. 89-92

¹⁶⁶ Csohány János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: Református Egyház (továbbiakban: RE), 1974. 193-197

mellett azonban látható, hogyan vált mégis a belmisszió egyik „bölcsőjévé” a HÖT. Ennek előkészítését szolgálta Balogh Ferenc is, melyre értékes utalást találunk Tabajdi Lajos, edinburghi ösztöndíjas diáknak, hozzá intézett levelében (1866. október 10.)¹⁶⁷ „Mint hallottam, szomszédunk egy középkorú hivatalnok, ki velünk, mintegy családot alkotva, vezetni fogja, mint legidősebb az esteli és reggeli házi istentiszteleteket. A helyzetünk - mint gondolná Balogh úr - nem kellemetlen, ha megleptek is, de kedvesen leptek meg, a vallásosságnak azon continentalis vallásosságtól eltérő nyilatkozatai, amelyekről, odahaza együtt sokat beszélgettünk.”

A belmissziói munkásság elindítását szolgálták azok a beszámolók, melyek az edinburghi hittanhallgatók missziói társulatának missziójáról szóltak.¹⁶⁸ Csiky lelkesült hangon ismertette tapasztalatait: „A város legelhagyatottabb részén, hol leginkább látogat a nyomor, tart fenn a társulat bizonyos helységeket, hol meetingeket rendez, a templomba nem járó gyülekezet részére. 25 tag a „látogató” kötelességét végzi, vagyis felkeresi a nyomorban élő családokat, igyekeznek őket rábírní, hogy vegyenek részt a tartandó istentiszteleten. Ha találnek beteget, kik nem mehetnek, azok előtt olvasnak fel a bibliából.

Ezt az irányt képviselte Csiky Lajos: „A skót szabad egyház ismertetése” című munkája¹⁶⁹, amelyet az Evangéliumi Protestáns Lap előfizetői ingyenesen megkaptak, a skót szabadegyház budapesti zsidó missziójának támogatása révén. Ebből a munkából kiemelendő, a hittanhallgatókra vonatkozó fejezet (45-49.) A teológusoknak „kiváltképpen figyelmébe van ajánlva, hogy a belmisszió terén működjék, melyre alkalmat talál, mint a kollégiumi missziói társulat tagja.” Megemlítendő még: Csécsi Miklós részletes ismertető cikke Wichern belmissziói munkásságáról.¹⁷⁰

A HÖT-ban is megfogalmazódott a belmissziói munka iránti igény, Fiók Károly a HÖT főjegyzője 1880. október 2-án tartott beszédében felfedezhető ennek nyoma.¹⁷¹ A vallásos érzület ápolása és a tudományos munkában történő előrehaladás mellé, ajánlotta a gyakorlati munkát, a belmissziót. „Az életrevalóság, gyakorlatiasság új követelményeket tűz elénk. S mihelyt olyan fiatalok képződnek, kik hő vágyukat, tehetségüket élvezettel és örömmel szakpályájukon keresik, (...) belmissziói új működési térnek kell felnyílni és felnyitanni e kisdud társaság előtt, nevezetesen apostoli lélek hatása alatt a város különböző pontján, - a tágasabb

---

¹⁶⁷ TtREL II. 24.2.d.

¹⁶⁸ Csiky Lajos: Edinburghi hittanhallgatók missziói társulata. In: EPL 1876. 145; 153-154

¹⁶⁹ Csiky Lajos: A skót szabad egyház ismertetése. Debrecen, 1877

¹⁷⁰ Csécsi Miklós: A „Rauhes Haus.” In: EPL 1877. 388; 394; 407; 417

¹⁷¹ Fiók Károly: A hittanhallgatók önképzéséről. In: Közlöny, 1880. 7-8

elemi iskolák tantermeiben, a körül lakó nép részére bibliaolvasás, fejtegetés és igehirdetésből álló evangélistai istentiszteletek rendezhetők be. Nem fogja a tett szent vágyának útját állni, sőt anyagilag is támogatja majd a helybeli egyháztanács; s a vallásos nép szíve a vonzó pontokhoz fordul, s élő kapocs fonódik az igehirdetés által a teológiai intézet és a vallásos nép között. Mindez most még, mint eszmény a jövő kebelében szendereg, de oly kilátásként, melyre az önképzés dús útján elindulhat e társulat is, mint eljutottak külföldi ifjú társaink is; s a közvélemény, mint ott, úgy itt is a tettekért, viszont tettekben és viszont áldozatokban nyilatkozik segítőtől.” Révész Imre a debreceni egyház múltjának néhány tanúságait ismertető művében hasonlóról írt Barta Boldizsár (1656-64-es krónikájára utalva): „A régi Debrecenben halálosan komolyan vették azt, hogy a mi egyházunk az Ige egyháza. Az igének bőséges hirdetéséről még a rendkívüli körülmények között sem mondtak le. Tűzi romlások, hadi veszedelmek idején, amikor a lakosság nem tartotta kockáztathatónak az Isten házában való gyülekezést (mert hiszen nem csak egyszer, 1656-ban történt meg, hogy az istentisztelet idején kiütött tűzvész következtében „sokak, kik templomban voltak, csak füstét látták édes lakóházuknak és benne valójuknak.”). A város több különböző pontjain, utcaszerte, nagyobb udvaron tartották - ilyen veszedelemben - az istentisztelet a prédikátorok, meg az e célra segítségül kért „tudós scholabeli deák ifjak.”¹⁷²

Csiky Lajos „Egyháziasság és belmisszió” című előadása 1884-ben hangzott el.¹⁷³ Csiky ekkor már a teológia gyakorlati tanszékének tanára volt (1881-től). Hallgatóságát a belmissziói munkásság „ismeretlen országába” kívánta elkalauzolni. Személyes élményeiből merítve vázolta, az egyháziasság azon formáját, melyet mint 23 éves ösztöndíjas Edinburghban tapasztalt. „Új volt előttem minden. Hírből hallottam csak korábban a házi istentiszteletekről, s ott gazdag szalonokban láttam, amint együtt imádkozik, énekel és olvas bibliát gazdájával és a vendégekkel együtt a cseléd.” A belmisszió fogalmát a cselekvő hit szempontjából magyarázata. A belmisszió célja nem az igazságban élő keresztyén gyülekezetnek elérése, hanem az egyháztól elidegenedett, elszakadt emeberek megkeresése. A „keresztyéntelen” közösség megmentése a legfontosabb cél. Ez iránt nem lehet közömbös a keresztyén közösség.

---

¹⁷² Révész Imre: A debreceni egyház múltjának némely tanúságai. Debrecen. 1925. 32-33

¹⁷³ In: Közlöny, 1884. 28-31

A megkezdett útnak folytatása volt Balogh Ferenc 1884. október 18-án tartott éves megnyitóbeszéde, „A hittanulói pálya s a jelenkor követelményei.”¹⁷⁴ A második pontban kifejtette, mit is jelent az „új ortodoxia” és ennek milyen következményei vannak a teológusokra nézve. „Az új ortodoxia, az evangéliumelvűség abban különbözik a régi ortodoxiától, hogy felfogása szerint a keresztyénség nem pusztán tan és elv, hanem isteni erő és élet, melynek át kell hatnia s alakítani az embert, a vallásnak érzületben, tettekben és életben kell magát kimutatni, igazolni és megvalósítani.” A teológushallgatóknak felismerhetőeknek kell lenniük jellemük és életfolytatásuk alapján. Az egyház üzenetét kell felmutatni az életvitelen, cselekedeteken keresztül. „Ily körülmények között a hittanhallgatóknak is tenni kell valamit, érezni és éreztetni, mily mezőnek munkása ők!” Legfontosabb javaslata, hogy 10-12 fős teológus társaság vállalja fel a szolgálatot. A város egy legmesszebbi, egyben legnépesebb pontján, valamely elemi iskola tantermében rövid istentiszteletet tartana. A szolgálatot beosztanák egymás között a hallgatók és úgy járnának ki hetente. „Új kötelék lenne ez a város kegyes népe és a hittanhallgatóink, sőt főiskolánk között – valódi belmissziói munkamező, állandó helyi legáció!”

A Balogh Ferenc által ajánlott „állandó helyi legációk” első tényleges nyoma az 1901-ben a Közlönyben olvasható. (A gyermek istentiszteletek már korábban 1894-ben elindultak.) A közlemény: Görömbei Péter esküdtfelügyelő javaslatát nagy lelkesedéssel fogadta a HÖT tagsága, mely szerint, a Csapókertben lakó 4.000-nyi református hívekhez minden vasárnap küldjenek teológust istentisztelet végzésére. További javaslata volt, hogy a város különböző pontjain „felolvasásokat tartsanak.”¹⁷⁵ A javaslat háttere a HÖT jegyzőkönyveiben megtalálható. 1901. február 20-án tartott ülésükön Görömbei Péter a budapesti ifjúság missziójáról beszélt és ajánlotta társainak: „vázolta azt a példátlan és dicséretes munkásságot, melyet egyházunk nagyjai, ifjai Budapesten az ottani erőteljes, református közszellem érdekében belmissziói téren kifejtének.” Ezzel szemben Debrecenben teljesen közönyösen szemléli az egyház, a várost körülölelő és egyre növekvő lakosságú városrészek elhanyagoltságát. A templomoktól távol esnek e helyek, ellátásuk megoldatlan volt. A csapókerti lakosok kérvényét a lelkészi kar elutasította, melyben kérték, havonta legyen istentisztelet náluk is. Hasonló esetről írt Kövér Gyula a homokkerti egyházrész tanácsosa, akik hasonló kérvényt juttattak el a presbitériumnak 1903-ban, de kérésüket nem teljesítették. „Kiss Albert lelkészelnök nem rokonszenvezett a homokkertiek ügyével. Az ilyen újítás szokatlan s rendkívüli volt az ősi

---

¹⁷⁴ In: Közlöny, 1884. 9-14

¹⁷⁵ Mozgalmak Debrecenben. In: Közlöny, 1901. 96

debreceni református egyházban. A hit tisztaságát féltő ortodoxia volt az idegenkedés legfőbb oka.”¹⁷⁶ Görömbei Péter ezért: „Indítványozza, mondja ki a HÖT, hogy a csapókeri református lakosok szükségleteiről gondoskodni fog, s minden vasárnap, reggel 9 órakor az ottani leányiskola helységében – önként ajánlkozó hittanhallgatók által – istentiszteletet tart.”¹⁷⁷ A tanári kart kérték, indítványukat támogassák a lelkészi kar felé is. További javaslata volt még, vallásos estélyek megrendezése, amit szintén támogatólag fogadott a tagság.

A kezdeményezés visszhangja, a Közlöny március 1-én kiadott száma tartalmazza. „Nem akarjuk ismertetni a felsőbb hatósághoz intézett kérvényünk egyesek által történt fogadtatását, örömmel csak annyit írunk, hogy a lelkészi kar az engedélyt végre is megadta. Az első istentisztelet március első vasárnapján volt, amikor Isten igéje után szomjazók nagy seregét a tágas iskolaterem nem volt képes befogadni. Görömbei Péter esködtfelügyelő imádkozott, Ferenczy Gyula dr. pedig egyházi beszédet mondott. Azon elhatározással távoztunk, hogy lelkünk egész melegével s a tudásunk összes erejével igyekszünk kielégíteni a Krisztushoz sóvárgók lelki szükségét.”¹⁷⁸ Ferenczy Gyula halálakor, 1931-ben a homokkeri egyházrész jegyzőkönyvében emléket állított személyének: „Sokan vannak, akik visszaemlékeznek az 1908-as évekre, mikor dr. Ferenczy Gyula volt az, aki – bár hivatali kötelessége nem volt – kiállt a küzdelem terére (...) legelsőnek ismerte fel, hogy Debrecen külső területén lakó hívek lelki szükségletének a kielégítése, az egyház elodázhatatlan feladatai közé tartozik. Így kezdte el a rendszeres vasárnapi istentiszteletek tartását.”¹⁷⁹

Az 1902-ből származó HÖT beszámoló részleteket közölt, a teológus ifjúság körében kibontakozó belmissziói mozgalom fogadtatásáról és reményeiről.¹⁸⁰ Balog Ferenc véleménye szerint a HÖT a belmisszió felkarolásával egy teljesen új korszak hajnalához ért, „nagy feladatok megoldására hivatott, de legszebb sikerekkel biztató jövődónek.” A kibontakozó mozgalom új vezetője Harsányi Pál, későbbi szenior volt. A város négy pontján, kéthetente egyháztársadalmi összejöveteleket tartottak, melyet nem csak a tanári kar, hanem a város presbitériuma is helyesléssel támogatott.

1903-ban tartott HÖT nyitó ülésén (szeptember 24.) Harsányi Pál szenior a vasárnapi iskolák rendezését javasolta. „Elnök kifejti, hogy az elmúlt évben rendezett egyháztársadalmi összejövetelek nem eredményezték azt a sikert, mit azoktól vártak. Ez okból azokat az idén

---

¹⁷⁶ In: Vasárnap, 1933. 410-412

¹⁷⁷ TtREL II.24.h) 6.d.

¹⁷⁸ In: Közlöny, 1901. 104

¹⁷⁹ In: Vasárnap, 1931. 241

¹⁸⁰ TtREL II.24.h) 9.d.

ejtené, és a helyükbe javasolja: Tartson a Társulat vasárnaponként 5-6 elemi iskolában, gyermekek és ifjak számára bibliamagyarázatot – mintegy vasárnapi iskolák gyanánt.” Más szolgálatot is elfogadott a HÖT a nagyszabású protestáns estélyekét.¹⁸¹

1904. február 3-i HÖT ülésen Harsányi Pál javasolta (10.sz.), hogy a protestáns estélyek bevételeiből a homokkerti reformátusok számára vásároljanak két ezüst úrvacsorai kanacsót: „ez által is maradandóvá emléket állítva a kétévi nagyszabású munkásságnak.” A február 17-i ülésen jelentették a történeteket. A HÖT nagyszámú küldöttséggel kívánta, Szele György lelkésznek átadni az ajándékot, ünnepi nyilatkozat kíséretében. „E két ezüst úrasztali edény záloga óhajt lenni annak a hitben erős viszonynak – éspedig úgy szeretetnek, mint hálának, mely a Társulatot a debreceni egyházhoz a maga teljes valójában eltölti. De emlékeztető jel óhajt lenni annak a kedves szolgálatnak is, melyet a Társulat éppen most kezdett meg azon a helyen, hol ezek az edények az istentiszteletnek eszközei lesznek. Az ifjú, most szerveződő egyházközség fogadja el e megemlékezést úgy, mint szíves szeretetnek, buzgó kézzorításnak kifejezését, attól a testülettől, melynek ifjú tagjai szent lelkesedéssel állnak ugyanazon, magas eszme szolgálatában s készek annak diadalra juttatásában segíteni mindenütt, hol segítségre szükség van.”¹⁸² Kövér Gyula egyházi tanácsos visszaemlékezése utalt a teológusok homokkerti missziójára. „Uray Sándor gyakran kijött hozzánk istentiszteletet tartani. Aztán a teológus ifjúság, kiknek élén Harsányi Pál senior, mostani békés-bánáti esperes állt. Két év elteltével a presbitérium belátta, hogy a homokkerti gyülekezet ügyét rendezni kell, úgy oldotta meg a kérdést, hogy a hívek lelkigondozását a főiskolai seniorokra bízta. Ezek voltak: Harsányi Pál, Kövér Árpád, Papp László, Miszti Mihály, Bán István, Sárközi Lajos, Erdős Károly, Bereczky József, Nagy István. 1911. évtől a hitoktató lelkészek végezték a lelkesi szolgálatot, máig.”¹⁸³

A választmányi jegyzőkönyvekben található 1907-ből egy rövid közlés, mely szerint Kovács János népiskolai felügyelő, mint a csapókerti rendes lelkész átiratot intézett a HÖT-höz, melyben megköszönte a vasárnap délutáni istentiszteleteket ellátását az ifjúságnak.¹⁸⁴

Az 1910-es közgyűlésen (október 12.) Nagy István elnök az egyháztársadalmi rendezvények átalakítását javasolta. Az megújított rendezvényektől remélte, hogy a „legsükségebb lelki táplálék” azok számára lesz elérhető, „akik úgyszólván mindenünnen ki vannak

---

¹⁸¹ TtREL II.24.h) 6.k.

¹⁸² TtREL II. 24.h) 6.k.

¹⁸³ Kövér Gyula: Az első homokkerti istentisztelet. In: Vasárnap, 1933. 410-412

¹⁸⁴ TtREL II. 24.h) 7.k.

zárva, a templomból is, t.i. az alsóbb néposztályok.” Négy debreceni iskolát javasolt az átszervezett alkalmaknak: Mester utca, Csapó utca, a vagongyári és az ispotályi iskolákat.¹⁸⁵

Ugyancsak Nagy István a választmányi ülésen ismertette, a Dicsőffi József homokkeriti lelkészhez intézett beadványukat, hogy a vasárnapi alkalmakat a HÖT tagjai bízva. A lelkész „csak azon feltétel mellett hajlandó nevezett imaházat átengedni, ha a HÖT garanciát nyújt arra, hogy az istentiszteletek ott rendszeren és pontosan végeztetnek.”¹⁸⁶

A HÖT kiterjedt, folyamatosan végzett belmissziói tevékenységét az Alapszabályzat módosítása is rögzítette, 1911-ből. A IV. fejezet 22§-a: „A társulat szellemi működése vallásos ünnepélyek rendezése és belmisszió művelésében és gyakorlásában áll. (...) A belmissziói munkálkodás körébe tartozik az a feladat, hogy külső imaházakban tagjai által önkéntes vállalkozás útján a vasárnap délutáni istentiszteletet végzik.”¹⁸⁷

Az 1911-ben módosított, de lényegében már évekkel előtte is alkalmazott gyakorlat, híven tükrözte azt a lelkipásztori nevelési eszményt, mely az egyszerre elméleti, és gyakorlati életre egyaránt összpontosult. A „védve haladás” gondolata nem csak elméleti tárgyára, hanem a lelkészi hivatásra nézve is igaz volt. A délföldi ébredési irány is megfogalmazta a maga elképzeléseit a lelkipásztorral szemben, melynek megvalósulását Szalay József személyében példázta. Nem véletlen, hogy a debreceni ébredési irány is megfogalmazta ezeket az elvárásokat. Csiky Lajos: „Lelkipásztorkodás, kapcsolatban a lelkipásztor belmissziói munkakörével” című műve erről szól. A lelkészi működés új, belmissziói elvárásait összegezte, köz- és magánéleti vonatkozásban. „Akinek az az élethivatása, hogy mások javításán dolgozzék, azt maga a következetesség kényszeríti, hogy maga törekedjék különösen jóvá lenni. Kikerülhetetlen dolog, hogy az emberek a lelkészben általában az evangélium szellemének és követelményeinek legtisztább képviselőjét keressék, s ha ő e várakozást kellő mértékben betölti, ez a vallás érdekeit hathatósan előmozdítja.”¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ TtREL II. 24.h) 6.k.

¹⁸⁶ TtREL II. 24.h) 7.k.

¹⁸⁷ A Debreceni Főiskola Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai. Debrecen, 1911. TtREL II.24.h) 9.d.

¹⁸⁸ Csiky Lajos: Lelkipásztorkodás, kapcsolatban a lelkipásztor belmissziói munkakörével. Debrecen, 1907.

5. A református tanyamisszió Debrecenben

A debreceni tanyamisszió feladata mai mértékekkel is hatalmas volt, hiszen az akkori Magyarország egyik legnagyobb határában több mint 15.000 református lakos lelkigondozását volt hivatott ellátni. Előttörténete szorosan összefonódott a debreceni ébredéssel, amelynek gyakorlati következménye volt – a kertségek gondozása után - a tanyamisszió.

Debrecen határában, túlnyomórészt református vallású lakosok éltek, ebben az értelemben itt tisztán tanya- és nem szórványgondozásról lehet beszélni. Győri Elemér és Imre Lajos munkáikban tisztázták a két missziói munkaág közötti különbségeket. Rámutattak, hogy a szórványmunka „sokkal súlyosabb és egészen más természetű kérdés, mint a tanyagondozás.” Az alapvető különbség, hogy a tanyavilág reformátusai beletartoznak a területileg érintett gyülekezetbe, legtöbbször többségi vallásként együtt, egy tömbben élnek. Gondozásuk elsősorban fizikailag akadály, összegyűjtésük központok szerint történhet. Ezzel szemben a szórvány egy községben azt a néhány főt, családot jelenti, akik megmaradtak református hitvallásukban, mely környezetük számára idegen. A többségi vallással ellentétben, gyakran elenyésző kisebbséget képeznek. A szórványgondozás és a tanyagondozás közös jellemzője a fizikai nehézség, veszélyes helyzetük pedig abból adódik, hogy mindkettő a szektás tanítások céltáblája. Mindkettő missziói munka, ebben az értelemben gyülekezet építés.¹⁸⁹

5.1. A debreceni tanyavilág

A Debrecen környékén lévő települések a hódoltsági időben elpusztultak. A város lakossága növekedésnek indult, mivel a városon belül remélhették életük és vagyonuk nagyobb biztonságát. „A török hódoltság folyamán jöttek létre a nagy határokkal rendelkező, egymástól távol eső népes mezővárosok és falvak. A közösségtől messze fekvő, művelés alá vett földeken azonos gazdasági érdekek léptek föl a munkaerő, az idő megtakarítása, a közvetlen gazdasági felügyelet - a tanyaszerű gazdálkodás terén.”¹⁹⁰

A napóleoni háborúk koráig a legfőbb kiviteli árú az élőállat volt, melynek legelőterületeit a várostól nyugati, észak-nyugati irányban található területek adták, ugyanakkor a keleti irányban elterülő u.n. erdős-puszták a téli tartásra szolgáltak. A debreceni határ megközelítőleg 170.000 kat.hold nagyságú volt, szélessége 15 km-t, hossza viszont 75 km-t is elérte. A

---

¹⁸⁹ Győri Elemér: Szórványmunka. In: Igazság és Élet 1935. 240-244; Imre Lajos: Ekkléziasztika. Budapest, 1941. 130-138

¹⁹⁰ Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Szeged, 1929. 230

gabonatermelés előtérbe kerülésével fokozatosan feltörték a legelőket, melyek művelésére elszórtan tanyák alakultak. Ezekbe állandó lakosság telepedett, akik már nem a városi élet mellett jártak ki (szezonálisan) a tanyákra, hanem egész éven át itt éltek. Ennek a korát Szabó István a 19. század első felére teszi, az itt lakók száma 750-800 tanyán elérte a háromezer főt. Ugyancsak a tanyák fejlődésének kedvezett, hogy Debrecen határában 1876-ban 14 ezer hold legelő kiosztásra került. A legelők feltörésével lehetővé vált, hogy a gazdák egy tagban jussanak nagyobb földhöz, amelyen már érdemes volt tanyát építeni. A legelők feltörésén túl, a tagosítás is kedvezően befolyásolta a tanyarendszer fejlődését.¹⁹¹ Egy 1853-ból származó jelentés ismertette a tanyákon élő – javarészt cselédsorsú – lakosság vallásos szokásait. „Vallási téren sincsenek a majorságokban kívül lakók és ezek gyermekei elhanyagolva, mert azoknak kötelességük lévén a városban gazdáiknál gyakorta megjelenni, és e célból legtöbbször vasárnapokon és ünnepnapokon jönnek be, ugyanekkor ez istentisztelet és egyéb vallási szertartások gyakorlatában részt venni elegendő módjuk van.”¹⁹²

1856 után indult el a tanyai iskolák építése, amelyek természetes központjaivá váltak egy adott területnek. A 19. század második felében felgyorsult a tanyarendszer fejlődése, aminek következtében 1910-re Debrecen város határában, több mint 16.000-en laktak, 1920-ra a külterületei lakosok száma majdnem elérte a 20.000 főt. A mezőségi tanyarészek: Ebes, Hegyes, Ondód (ez a rész volt a legnépesebb, 1920-ban 2350 fős lakosságot számlált, nem véletlenül indult itt az első tanyai istentisztelet), Szepes, Elep, Macs, Kösélyszeg, Pallag; erdőség: Pac, Nagycsere, Haláp, Bánk, Fancsika.

Debrecen város határa (a várostól keletre Fancsika olvasandó)

¹⁹¹ Részletesen: Rácz István: Parasztok, hajdúk, cívisek. Debrecen, 2000. 315-419

¹⁹² Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Szeged, 1929. 230

5.2. A tanyamisszió kezdetei, az első tanyai istentiszteletek

A tanyai istentiszteletek történetének fontos eseménye, a „Debreceni Kálvinisták Templomegyesületé”-nek (továbbiakban: Templomegyesület) megalakulása, amely 1920. szeptember 26-án a Nagytemplomban volt. A szervezet Baltazár Dezső püspök kezdeményezése alapján jött létre, és a lelkeszi karon kívül a város református értelmiségét is tömörítette. A Templomegyesület volt az a szervezet, amely a tanyai lelkipozás ügyében is kimagasló szerepet vállalt. Szakcsoportokat alakítottak, amelyek feladata a városban található belmissziói feladatok ellátása és munkájuk koordinálása volt. A szakcsoportok vezetői külön bibliaköröket tartottak.¹⁹³

Az 1920 után kibontakozó debreceni belmissziói munkásságnak, a 19. század fordulójával szemben az egyik legfőbb jellemzője, hogy egyre szélesebb rétegeket vont befolyási körébe. A HÖT-val ellentétben nem csak a teológiai tanárok és hallgatók szorosabban vett körére terjedt ki, hanem mozgósítani akarta a város szélesebb református rétegeit.

A Templomegyesület célja a református egyház tagjainak bevonása volt a belmissziói munkába. Révész Imre megfogalmazása alapján az egyházat közéletet formáló erővé kell tenni. „A régi szellemet ezer okunk van visszasírni, és föltámasztásán, egyházunk jellemképző és közéletformáló erejének a visszahozásán – a változott idők, változott viszonyaihoz mérten – minden módon dolgoznunk kellene. Mert ne feledjük: a hit, vallás és egyház élete, mihelyt egyszer beszorul a templom, s legföljebb az iskola falai közé, előbb vagy utóbb onnan is el fog párologni, akár a rosszul bedugaszolt üvegből a félretett rózsaoilaj.”¹⁹⁴ Az 1920-as években kibontakozó belmissziói ébredés sajátossága, hogy a gyülekezet szélesebb köreit is aktiválni kívánta, melyet számos korabeli tanulmány is alátámaszt. Balla Bertalan debreceni városi tanácsnok presbiter tanulmánya: „A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai.” (In: Vasárnap, 1924. 37; 41-42; 46-47; 51; 54-55; 59) „A tanyai lelki szolgálat pontos és rendszeres ellátása fontos, a hívek nagy létszáma miatt sürgősen szükségesnek tartom megfe-

---

¹⁹³ Templomegyesületi szakcsoportok 1925-ben: 1. vallásos szakcsoport, vezető: Kolozsváry Kiss László, 2. ifjúsági, vezető: Uray Sándor, 3. sajtó szakcsoport vezető: Révész Imre, 4. ének- és zene, vezető: Baja Mihály, 5. jótékonyági, vezető: Dancsházy Sándor, 6. beteget, gyászolókat gyámolító szakcsoport, vezető: Szele György, ügyvezető: Makay Lajos, 7. bukottakat és szektásokat gondozó szakcsoport, vezető: Nagy István, 8. összekötő szakcsoport, vezető: Molnár Ferenc. In: Vasárnap, 1925. 173

¹⁹⁴ Révész Imre: A debreceni egyház múltjának némely tanúságai. Debrecen, 1925. 28-29. további fontosabb tanulmányai: Egyházunk megújítása. In: Hit és Élet. 1922. évfolyam. A magyar református egyház és az egyetemes keresztyénség. In: Hit és Élet. 1922. évfolyam. Debreceni egyházunk bajai és kilátásai. In: Vasárnap, 1925. évfolyam.

elő számú tanyai lelkészi állások mielőbbi megszervezését és betöltését.” Továbbá Egri Magoss György, Balogh István, Szűcs Géza presbiterek: „A debreczeni egyház jövőjéért” című tanulmánya szintén e témáról szól.¹⁹⁵

A Debreceni Gazdasági Egyesület vetette fel elsőként a tanyai istentiszteletek gondolatát. A Gazdasági Egyesület azt tervezte, hogy a tanyavilágban elindít egy gazdasági előadás-sorozatot, amelyet istentiszteletekkel kapcsolnak össze. A tervet Jóna István elnök és Rác Lajos titkár képviselték.¹⁹⁶

A Debreceni Gazdasági Egyesület Alapszabályai között több pontban is megtalálható az előadások és az ezekhez kapcsolódó istentiszteletek gondolati alapvetése: „Az egyesület célja, a mezőgazdaság minden ágának előmozdítása és javítása Debrecen szabad királyi város területén.” (6.§.) Továbbá részletesen: „Tanulmányozza, és figyelemmel kíséri a város gazdasági állapotát, figyelmezteti a gazda közösséget a hiányokra, s javaslatokat tesz azok orvoslására.” „Megvitatja mindazon kérdéseket, melyek a helyi viszonyokra való tekintettel úgy a város, mint vidékének gazdasági ügyeire fontossággal bírnak.” (7.§.a.) b) pont).¹⁹⁷

A Templomegyesület 1920. december 16-án, a Kollégium Kistanácsstermében tartott ülésén foglalkozott a Gazdasági Egyesület felvetésével, a 2. pontban. A Templomegyesület a Gazdasági Egyesület felvetését teljes mértékig támogatta és örömmel üdvözölte.

A „Vasárnap” című hetilapban jelent meg a híradás: „Az első tanyai istentisztelet e hó 23-án, d.e. 9 órakor lesz Ondódon, a Vedres-dűlői iskolában.”¹⁹⁸ A tanyai iskolában előbb az istentiszteletet tartották meg, melyet Wolszky Győző tanár gazdasági előadása követett. Szűcs Lajos tanító köszönetet mondott a Templomegyesületnek, a Református Egyháznak valamint a Gazdasági Egyesületnek. A köszöntésre Jóna István a Gazdasági Egyesület elnöke válaszolt.

Egy hét múlva folytatódott a sor, ekkor az Ondód-Kádár-dűlői iskolában gyűltek össze a tanyai lakosok. Az istentiszteleten Tóth János a „Vasárnap” című lap szerkesztője szolgált, majd Wolszky Győző és Vásáry József tartottak gazdasági előadást, Ecsedi István válaszolt a

---

¹⁹⁵ In: Vasárnap, 1923. 85-87; 90; 94; 98-99; 102-103; 110-111; 114-115. Valamint a két évfolyamot megélt „Református Szemle” szintén a belmisszió és egyháziasság népszerűsítését tűzte ki legfőbb céljaként, szerkesztette Kenéz Lajos debreceni ügyvéd, presbiter.

¹⁹⁶ A Debreceni Törvényhatóság Mezőgazdasági Bizottságának 1929. januárjában kelt levele is megerősíti, a debreceni református földbirtokos réteg, tanyai lelkigondozásban vállalt szerepét. A levélben Jóna István elnök, Balogh István földbirtokos indítványát támogatólag ajánlotta a presbitériumnak, hogy minden tanyai iskolában tartson az egyház vasárnapi istentiszteleteket. TtREL I.99.d)73.d.16.sz.

¹⁹⁷ Debrecen Városi Levéltár X.301.9.

¹⁹⁸ In: Vasárnap, 1921. január 23.

feltett gazdasági kérdésekre. A tudósítás végén olvasható: „A lelki élet magvetése megindult a tanyákon is. Csak előre nem csüggedő lélekkel a megkezdett úton. Áldások bőségét teszi meg egyházi és nemzeti életünkben e magvetés. A mai napon (február 6.) Hegyesen lesz istentisztelet.”¹⁹⁹ Február folyamán még öt helyen ismétlődött meg ugyanígy a gazdasági előadás és az istentisztelet sora: Kishegyes, Szepes, Pac, Bánk, Fancsika.

A szolgálatokba bekapcsolódtak a diákok is, Ondód-Kádár-dűlőn Nagy László IV. éves tanítóképzős hallgató kántorizált, Pacon pedig Gencsy Béla kollégiumi esküdtfelügyelő hirdette az igét. A tanyamisszió történetében időről-időre feltűnnek a teológus hallgatók, azonban nem olyan rendszeresen és tartósan, mint a debreceni külsőségek esetében (Csapó-kert, Homokkert), ahol a diákok végezték az igehirdetés munkáját éveken keresztül.

Úrvacsorás istentiszteletet húsvétkor és pünkösdkor voltak, utóbbi alkalmával tizen-négy helyen, ahol Baltazár Dezső püspök szolgálat, személyes példamutatással járt elől. A Templomegyesület e témában belmissziói tanfolyamot is szervezett.

Révész Imre az 1922. március 28-án tartott lelkészi értekezleten így értékelte a helyzetet: „Lelkészi karunk, amidőn egyfelől a tanyai istentisztelet fontosságát a legmélyebben átérzi, másfelől sajnálattal állapítja meg, hogy a debreceni lelkészjellegű egyének oly nagyszámú seregéből sem most, sem egyéb alkalmakkal nem lehetett teljes számban ellátni az összes tanyai istentiszteletet, pedig különösen a messzebbfekvő tanyákon ez igen nagy szükséglet, pusztán amiatt is, hogy egyéb felekezetek propagandája azokon a tanyákon különösen érezhető.”²⁰⁰

Nem véletlen, hogy a tanyamisszió szervezését Révész Imre vette kézbe, ezzel a területtel kapcsolatos elkötelezettségét püspöksége idején is bizonyította. Áprilisban erről tudósítás jelent meg: „A fontos ügy, Révész Imre lelképásztor úr gondos kezébe van letéve, kinek buzgólkodása által a közlő húsvéti ünnepek alatt tíz tanyán osztanak úrvacsorát.” (Bánk, Pac, Macs, Szepes, Csere, Haláp, Ebes, Fancsika, Hegyes, Ondód-Kádár-dűlő) A lelkészek szállításában tanyai gazdák segítettek. (A segítségnyújtó gazdákról megemlékezett a „Vasárnap”, 1922-ben is közölték nevüket.)

„Minden egyes alkalommal erősen érezhető a tanyai lelkészi állás, sőt állások szervezésének – nem sokáig elodázható – szükségessége. Ajánljuk a debreceni egyház presbitériu-

---

¹⁹⁹ In: Vasárnap. 1921. február 6.

²⁰⁰ TtREL 1.99.c) 3.k.

mának szíves figyelmébe.”²⁰¹ A lelkeszi kar 1922. szeptember 17-én tartott gyűlésén Révész javaslata alapján szervezték meg a tanyagondozást. Ideiglenesen Kocsis János kinevezését javasolta, akinek már voltak tanyamissziói tapasztalata (makói segédlelkészi idejéből). Az állást a tanyai gazdák gyűjtése alapozta meg, akik vállalták 1923. október 1-től, a tanyai lelkész illetményének egy részét (a gyűjtés eredménye 1-2 mázsa búzát tett ki), Kocsis javadalmazásához a Templomegyesület is hozzájárult – mint titkárát díjazásban részesítette. A gyűlés lényeges döntése volt, hogy ugyancsak Révész Imre javaslatára átvették a Templomegyesület-től a tanyai istentiszteletek szervezését.

Révész Imre javaslatának háttéréhez értékes utalásokat találunk életrajzában: „Elég korán észrevettem, hogy ezek a problémák tulajdonképpen mind egy létkérdés elágazásai: kikristályosítani a tömegegyházból a hitvalló egyházat. (...) Ezt a központi gondolatot igyekeztem belevinni igehirdetésembe, irodalmi és közegyházi munkásságomba. (...) Ebből a központi gondolatból és törekvésemből következett, hogy a missziói vonal mindig sokkal jobban érdekelt, mint az egyházpolitikai. (...) A misszió vonalán viszont az lett előttem csakhamar nyilvánvalóvá, hogy amilyen mértékben ébred rá az egyház a maga valódi lényére és feladataira, olyan mértékben kell, hogy átvegye önmaga a saját missziói munkáját, a saját konkrét történeti valójában és hitvallási alapján, a szabad egyesületektől.”²⁰²

1923-tól olyan elemekkel gazdagodott a tanyamisszió, amelyek a kezdeti eredmények tartósságát biztosították: az egyházi szervezettebb háttér, a tanyamisszió népszerűsítése a sajtóban, a tanyai egyházzrészek megalakulása.

Az 1922-23 év fordulóján megalakult a központi lelkeszi hivatal. A lelkeszi karban is új tisztség a „moderátor” szerveződött, melyet elsőként Révész Imre látott el, később Uray Sándor. „A moderátor lesz felügyelője a központi lelkeszi hivatalnak. Ez a hivatal lesz az összes debreceni református lelki munka „rendező pályaudvara”, ahol a gyülekezet tagjai a lelkeszi és egyéb munkákkal összefüggő bármely kérdésben tanácsot, útbaigazítást nyerhetnek.” A központi lelkeszi hivatal hangolta össze a tanyagondozást, amely azért is fontos feladat volt, mert a tanyavilágban alkalmanként teológushallgatók is kijártak.²⁰³

---

²⁰¹ In: Vasárnap, 1921. június 4.

²⁰² Révész Imre: Vallomások. Budapest, 1990. 59-60. Továbbá: Hogyan lesz a tömegegyházból hitvalló egyház? In: RÉ 1934. 235-236

²⁰³ Lelkésztisztület, központi lelkeszi hivatal, moderátor. In: Vasárnap 1923. 5-6

1923-ban már megjelent az első olyan prédikáció, amely tanyai istentiszteleten hangzott el²⁰⁴; továbbá a debreceni lelkésztestület ülésén is ilyen tartalmú előadás hangzott el Erdős Károlytól. (Tanyai istentiszteletek címmel 1923. január 15-én). A cikkek és előadások révén, a városban élők megismerték a tanyai hívek világát, és elfogadottá vált az értük hozott áldozat.

Az említett prédikáció tüzetesebben megvizsgálta a város és a tanya egymáshoz való viszonyát. Így utal a karácsonyi történet érdekes vonatkozására: „...nem a városiaknak hirdetik először az életnek, világnak, történelemnek és az emberi szívnek legnagyobb eseménye (...), hanem a szegény, tanyai embereknek. A mezei pásztornépek elhagyatottak voltak. Akkor még a népszámláló bizottság sem törődött velük, önekik nem kellett bent lenniük Betlehemben! Ma már veletek valamivel többet törődnek – de az állam is, egyház is szégyenkezve vállalja meg, hogy még mindig korántsem eleget. Az egyház részéről ez ezután másként lesz!”

A tanyákon folyamatosan bővültek a lehetőségek. Pl.: a Nádudvarhoz közeli Kösélyszege²⁰⁵ és Pallagon (a gazdasági Akadémia épületében) ígéretes munka kezdődött.

Megfigyelhető, hogy a rendszeresen végzett szolgálat eredményeként megindult a gyülekezetté szerveződés, amelynek gyakorlati vonatkozása, hogy a hívek adakozásából már saját igényeiket is ki akarták elégíteni. Az első tanyai alkalmak perselyadományát az Ispótnak szentelték, de 1922. után már elindult a gyülekezet úrvacsorai, és keresztelői eszközeire, harmóniumra történő külön gyűjtés és adakozás. (Pl: 1923. május Ebes keresztelési edények beszerzésére külön gyűjtést rendeztek; július Kösélyszege harmóniumra keresztelési- és úrvacsorai szerekre gyűjtöttek a tanyai hívek; Nyilas-telepen harmóniumra gyűjtöttek; 1924. március Bánkon harmóniumra gyűjtést rendeztek.) Továbbá voltak egyéni felajánlások pl: úrasztali terítők készítése Bánkon, 1924. május.

Az 1924-es év végén, 14 helyen folytak rendszeresen tanyai istentiszteletek, melyekről a sajtó folyamatosan beszámolt. A gyülekezetté válást erősítette ugyancsak a gyűjtésen túl, a gyülekezeti bizottságok megalakulása. (1923. július Kösélyszege; 1924. március Pac; május Bánk; június Ondód-Kádár-dűlő; november Fancsika; 1925. április Haláp)

---

²⁰⁴ Révész Imre: Pásztorok a mezőn. In: Vasárnap. 1923. január 28.

²⁰⁵ A kösélyszegei gyülekezet örömmünnepe. In: Vasárnap 1923. 147-148

5.3. A tanyai lelkeszi állások létrehozása

5.3.1. Korai évek, átmeneti megoldások (1923-1926)

A tanyai lelkeszi állásra nézve döntő fordulat volt, amikor Révész Imre 1923. szeptember 9-én értekezletet hívott össze ennek ügyében. Itt felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy a 15.000 fős tanyai körzet gondozása elodázhatatlan felelősséget ró a debreceni reformátusságra. „Javasolta, hogy ideiglenesen 1923. október 1. és 1924. szeptember 30. között egy állandó utazó tanyai lelkeszt alkalmazzanak”²⁰⁶ A megbízott tanyai lelkesz a Templomegyesület titkára, Kocsis János lett. A szolgálatát számos akadállyal küszködve végezte, 1924-ben, csak egy alkalommal kapott fogatot. Így a tanyavilágot vonattal, vagy gyalogosan látogatta. A nyári istentiszteleteket, kisebb központokat csak „gyéren látogatták”, pedig a szervezésben a tanyai tanítók is részt vállaltak, (énektanításban, kántorizálásban segédkeztek) melyért külön díjazást kaptak. (Pl.: Varga József nagycserei tanyai tanító írása „Tanyai istentiszteletek” beszámolója.) 1925-ben Kocsis János távozott a Templomegyesület titkári posztjáról, és egyúttal a tanyai állásból.

Kocsis jelentése az első hivatalos leírás a területről. A jelentés leírta, hogy az egyházi vezetőkön kívül (Baltazár Dezső, Révész Imre ünnepekkor tanyán is prédikáltak), az egyházi világi vezető tagjai szintén megjelentek a tanyai alkalmakon. Egri Magoss György polgármester, akit a bányai egyházzrész tiszteletbeli gondnokául választottak, rendszeresen megjelent az ünnepi tanyai alkalmakon. Az 1920 táján kibontakozó debreceni reformoknak lényeges elemét képezte az a törekvés, hogy a presbitereket bevonják a belmisszió népszerűsítésébe. Balla Bertalan, városi tanácsos, presbiter írása „A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai” szorgalmazta a tanyagondozás megsegítését. „A tanyai lelki szolgálat pontos és rendes ellátása és a hívek nagy létszáma miatt sürgősnek tartom megfelelő létszámú tanyai lelkeszi állások mielőbbi megszervezését és betöltését. Lelkeszi karunk mai kevés létszáma és nagy elfoglaltsága mellett csak a legnagyobb önfeláldozással és mindig csak felváltva képes ennek eleget tenni.”²⁰⁷

1924. május 10-én tartott presbiteri gyűlésen (72/1924.) a lelkeszi kar javaslatot tett négy új lelkeszi állás (három tanyai és egy klinikai) létrehozására. A presbitérium – egyház és

---

²⁰⁶ TtREL I.99.c) 3.k. valamint: Lelkeszi értekezlet. In: Vasárnap. 1923. 152

²⁰⁷ In: Vasárnap, 1924. 41-42

város által kiküldött – vegyes bizottság létrehozása mellett döntött, amely megvizsgálja, és javaslatot tesz az új állások ügyében.

Ugyanezen év június 30-án (96/1924.) a vegyes bizottság jelentése alapján, a presbitérium elhatározta két tanyai lelkészi állás létrehozását. Az egyiket Ondód-Kárád-dűlői, a másikat fancieskai központtal. A tervezett központok indoka volt: „az ondódi I. számú iskola mellett kapjon telket az egyház az építéshez, mivel a megjelent statisztikai adatok szerint Ondód és az erdőség a legsűrűbben lakott külső részek.” Mindkét helyen lelkészlak felépítését határozták el, 30 hold földjavadalommal, melyek mellé „később felépítendő templom, illetve imaház” is elkészül.²⁰⁸

Az állások létrejötte előtt, hogy a presbitérium megoldja a szolgálatok rendszeres ellátását, döntést hoztak arról, hogy a debreceni segédlelkészek nem vállalhattak ünnepen legáció szolgálatot, hanem e helyett a tanyai körzetben kell prédikálniuk. 84/1925. számú határozat: „A presbitérium kimondja, hogy segédlelkész, még ha szenior, vagy esküdtdiák is, legációt egyáltalán nem vállalhat, sem vidéken, sem helyben. Egyben kötelezi a presbitérium egyházunk összes segédlelkészeit, hogy szolgálati beosztás szerint a tanyai istentiszteleteket végezzék.”²⁰⁹ A döntésekből látható, hogy megoldatlan volt a tanyai alkalmak ellátása. 1924-26-ra a kezdeti lelkesültség alábbhagyott, ennek egyik oka a súlyosbodó gazdasági bajok voltak.

1925. októberében a lelkészi kar javasolta, hogy a tanyamisszió ellátására vonjanak be két IV. éves teológust, mivel a vallásoktató lelkészeknek kötelezővé tette – az őket fenntartó állam - a vasárnapi exhortációt, így ők a tanyavilágot nem látogathatták. A döntésben döntő része volt Baltazár Dezsőnek. „Senki sem akar különbséget tenni a városban lakó és tanyai hívek között.”²¹⁰ Annál kevésbé, mert hiszen az egyházi teherviselésben sincsen megkülönböztetés. Méltán elvárhatja a tanyán lakó, és velünk egyformán adózó hittestvérünk, hogy a presbitérium – ha már évekkal ezelőtt szép lelkesedéssel elkezdte – a tanyai istentiszteletek havonkénti tartását: gondoskodjék ezeknek további zavartalan biztosításáról.”²¹¹ Ugyancsak hátráltatta az istentiszteleteket a fogatok – szinte teljes – elmaradása. Külön kérést jelentettek

---

²⁰⁸ TtREL I.99.c) 94.k.

²⁰⁹ TtREL I.99.c) 95.k.

²¹⁰ A tanyagyülekezetek egyházi adó kérdéséhez értékes gondolatokat közölt Gesztelyi Nagy László: Jelentés a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara 1922-1932 évi működéséhez. Kecskemét, 1932. 192-193; külön: Az egyházi adózás és párbér jelen állása Magyarországon. Kecskemét, 1939. 107-130; továbbá Szíj Rezső: Egy szórványgyülekezet élete. Budapest, 1941. 30-32

²¹¹ TtREL I.99.d) 61.d.

meg ennek dolgában.²¹² Karácsony előtt a megoldás érdekében ismételten felhívást tettek közzé, „Ami ránk tartozik” címmel. Ravasz László szavait idézték: „A magyar reformátusok jó része, diaszpórákban él. A szórványok gondozására nekünk sokkal nagyobb munkát és áldozatot kell fordítani, mint eddig, sőt azt egyenesen az egész magyar reformátusság ügyévé kell tenni. Addig is, amíg valamit biztosan lehet e tárgyban tenni, különösen a presbitereket kérem, hogy legyenek a munkában a lelkészek segítőtársai. Ne legyen olyan tanya, ha ott református cseléd, vagy gazda él, hogy oda minden hónapban egyszer legalább be ne köszöntsön egyik, vagy másik presbiter.(...) Azt az igazságtalanságot is fájlalnunk és megszüntetéséről gondoskodnunk kell, hogy minél kisebb egy gyülekezet, annál nagyobb terhet hordoz, és minél nagyobb és gazdagabb egy gyülekezet, annál kisebb terhet hordoz.” Szerkesztői kérdés: „Ezen a helyen is felhívjuk a gazdálkodó testvéreket, hogy ünnep alkalmából fogatot legyenek szívesek az egyház rendelkezésére bocsátani.”²¹³

5.3.2. Az állandó tanyai lelkészi állások előkészítő munkálatai (1927-1935)

A lelkészek utazási nehézségei ellenére sem álltak le az istentiszteletek, az elkezdett helyeken, havonta legalább egyszer voltak. Az ígéretesen indult munkának voltak új gyümölcsői, Köntösgát és Hármashegy tanyai iskolai körzetében istentiszteleteket tartottak, utóbbi helyen önálló egyházzrész alakult (1927. május). 1927. októberétől Nagy-Hortobágyon, 1929. decemberétől a Sámsoni-úti iskolában, 1932. novemberétől Dombostanyán rendszeresítették a szolgálatokat, amelyek a nyári időszakban – különösen júliusba, augusztusban - szüneteltek.²¹⁴ 1931. áprilisában Ebesen megalakult a tanyai egyházzrész.

1927. június 23-án tartott presbiteri gyűlés megerősítette a tanyai állásokra vonatkozó szándékát (72/1927.), amikor a város a „Haláp-telekből” (1927. október 1-től), az egyháznak átengedett használatra 64. kat. hold területet. Kimondták a két, új állás létrehozását (Ondódon, Fancsikán), egyben megbízták a lelkészi kart a tanyai lelkészség szervezeti szabályzatának

---

²¹² Tanyai istentiszteletek. In: Vasárnap, 1925. 177

²¹³ Ami ránk tartozik. In: Vasárnap, 1925. 228

²¹⁴ Sipos Imre: Jobban szervezkedjünk. A „nyári szünetek” megszüntetését javasolta a tanyai szolgálatokban. In: Vasárnap, 1928. 234

megalkotására. A használatba átengedett területeket haszonbérbe adták, amíg az építés elindulhatott.²¹⁵

1927. november 4-én új iskolák építéséről, és néhányak átvételéről tanácskozott a presbitérium. (141/1927.) Az 1926. évi VII. tc. „A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról” szolt és messzemenőig figyelembe vette a helyi egyházak szempontjait, véleményét is. A gróf Klebansberg Kunó által kezdeményezett és vezetett tanyaiskolai akció a magyar tanyarendszer elmaradt állapotának megszüntetését tűzte ki célul. (5.§.) A népiskolák létesítésénél, a statisztikai adatok figyelembe vétele mellett, „a helyi viszonyokkal és szükségletekkel való egybevetés és további előkészítés céljából, a közigazgatási bizottság kiküldött tagjai (...), helyszíni szemlét és az érdekeltekkel (ideértve az illetékes felekezeti hatóságok képviselőit is) tárgyalásokat tart,.... Többek közt arról, mely ponton legyen az iskola épülete, állami, községi vagy felekezeti jellegű iskola állíttassé-e?”²¹⁶ Az állam kedvező hitelekkel és egyéb forrásokkal támogatta a tanyai iskolák építését, amelynek jelentőségéről a presbiteri jegyzőkönyv is megemlékezett: „Ezektől az iskoláktól nagyban függ az egyház jövője és fejlődése. A megjelölt helyeken, és azok környékén 90%-ban református lakosság él.” A debreceni kertségekbe tervezték a legtöbb új iskolát, de ott volt közöttük a köntösgáti állami iskola átvétele is, melyet túlnyomó többségében tanyasi gyermekek látogattak.

1928 a tanyai lelkészi állások szempontjából a legfontosabb időszak, a figyelem középpontjába kerültek a tanyák, ahogyan a város külső területei, egyházi részei is. Ebben az évben született meg az önálló egyházi részek szervezeti szabályzata, melyben külön fejezet szolt a tanyai egyházi részekről (44-51.§.)²¹⁷ A Debrecenben megindult mozgalom célja, a kertségi részen történő templomépítés volt (Nyilastelep, Homokkert, Csapóker). A tanyai egyházi részek számára az új lelkészek beállítását egyre jobban sürgették a híradások. A lelkészi állásokat ekkor már templomok építésével kívánták kiegészíteni. Hangsúlyozták, az iskolatermek, nem helyettesítik a templomokat. „Akik még soha nem voltak templomban”²¹⁸

---

²¹⁵ TtREL I.99.c) 97.k.

²¹⁶ In: Magyar Törvénytár – 1926. évi törvénycikkek. Budapest, 1927. 59-71

²¹⁷ A Debreceni Református Egyházközség Egyházi részeinek Szervezeti Szabályzata. 1928. TtREL I.8.d.55.d.

²¹⁸ In: Vasárnap, 1934. 232-233

1928. január 29-én tartott egyházkerületi elnökségi ülés döntött arról, hogy a tanyavilágot 11 tanyai körzetre osztják és ezeket a körzeteket két lelkészi állás gondozására bízzák.²¹⁹ Az ülésen megerősítette Baltazár Dezső, hogy két új tanyai lelkészi állás szervezése folyamatban van. A tanyai körzetek megjelent képviselői voltak: Nagycsere, Haláp, Bánk, Pac, Fancsika, Ebes, Elep, Ondód Vedres- és Kádár-dűlő. A megjelent körzetek képviselői megajánlották a rendszeres fuvart, amelyet írásban szintén megajánlotta. „Ezzel a megajánlással egy nagyot lépett előre a szervezés ügye.” Elnökség külön jegyzőkönyvbe vette a tanyai tanítók áldozatos munkáját, melyet a tanyai istentiszteletek szervezésében addig is kifejtett. 1928. márciusában arról tudósított a „Vasárnap”, hogy az ondódi két dűlő lakosai egymás közt „versengenek”, hová kerüljön a lelkészi hivatal: „mivel a város fogja megállapítani a közigazgatási központokat a tanyákon, az egyház oda építteti a lelkészek lakását, ahol a legcélravezetőbb lesz.”

„Egyházi élet a tanyákon” címmel foglalta össze Juhász Nagy Sándor főjegyző az eseményeket.²²⁰ Világossá tette, hogy az egyház nagy tervekkel tekintett a tanyavilág jövődjére. A két új állás mellett, egy új egyeki állás terveiről is beszámolt. „Köztudomású azonban, hogy a fenti végleges szervezet megteremtése előtt, már évek óta élénk egyházi élet van a tanyákon. Tizenhat tanyai állami iskolában rendszeres istentiszteletek vannak, melyeket többnyire a hitoktató lelkészek látnak el. Ezenfelül, több helyen már megalakultak az egyházzrészi bizottságok.” Az egyház, számos tanyarészben világi közigazgatási kérdésekkel is foglalkozott. „Az Ondód-Kádár-dűlői körzet kérelmet intézett a presbitériumhoz, hogy tanyai szülésznő részére lakást építtessen” (19/1927.). A presbitérium szívesen felajánlotta a telket az egyház földjéből, a lakásépítés ügyében pedig megkereste a városi tanácsot. Az Ondód-Vedres-dűlőben már arra is tett indítványt az egyházkörzet vezetősége, hogy az egyház a körzetben postát, hitelszövetkezetet és olvasókört létesítsen. Az egyház ezeket a kezdeményezéseket elvben támogatta.

1928. szeptember 18-án tartott presbiteri gyűlés a két tanyai állást megerősítette, továbbá elfogadta a tanyai lelkészség szervezeti szabályzatát (139/1928.). A szervezeti szabályzat kimondta, hogy a két lelkész teljes munkaidejükkel a tanyai hívek gondozását kell hogy végezze. Munkaterületük: az Ondód-Kádár-dűlői lelkésze („feketeföldi”) – Ondód-Kádár- és Vedres-dűlő, Hegyes. Elep, Szepes és Ebes; a fancsikáié („erdőségi”) – Bánk, Haláp,

---

²¹⁹ Részletes beszámoló: Siposs Imre: A tanyai lelképásztori állások szervezése. In: Vasárnap, 1928. 41

²²⁰ In: Vasárnap, 1928. 97-98

Hármashegy, Nagycsere, Pac. A beosztás „a jelenleg meglévő állami népiskolák rendje szerint történik.” Munkájuk közt a folyamatos családlátogatás kiemelten szerepelt: „mely teljes komolysággal, szent szolgálatként végzendő és alkalmas körülmények között családi istentisztelet tartásával kapcsolandó össze, melybe az egész háznép, gyermekek, cselédek, lehetőleg a szomszédok is bevonandók.” Hangsúlyozta még a szabályzat, az egyházfegyelem gyakorlását és szekták elleni hathatós védekezést.²²¹ A szervezeti szabályzatot 1928. október 4-én az egyházmegye (94/1928.), és az egyházkerület december 4-6-án tartott közgyűlése elfogadta (585/1928.). A tanyai szolgálatba ismét bekapcsolódott a teológus ifjúság. Csikesz Sándor vezetésével 10-12 fős csoport alakult, akik hetente kijártak a tanyákra istentiszteleteken szolgálni.²²²

1929. május 14-én tartott presbiteri gyűlés a debreceni határ legtávolabbi pontján létesítendő tanyai lelkészi állás ügyével foglalkozott, a 70 km távol lévő egyeki reformátusokkal (55/1929.). A tervezett álláshoz tartozott Belső-Ohat, Ohat-Telekháza, valamint Nagy-Hortobágy és a Halastó-telep reformátusai. Az új lelkészi állás jelentőségét a távolságon túl növelte az erős katolikus nyomás, mely az egyekieket érintette. Az egyekiek imaházat kívántak építeni, a tervet az önkormányzat elutasította.²²³ A presbiteri gyűlés 1932-ben megerősítette egyeki állásra vonatkozó terveit (118/1932.), azonban alig két hónap múlva – anyagi nehézségek miatt – a terv megvalósítását elhalasztották (143/1932.)

1933-ban (augusztus 17.) a tanyai lelkészség felállítását még időszerűbbé tette a növekvő szektatevékenység.²²⁴

5.3.3. A tanyai lelkészi állások és az egyházrész létrejötte (1936-1937)

1936. március 16-án tartott presbiteri gyűlés határozatot hozott (22/1936.) nyolc új segédlelkészi állás létrehozásáról – ezek közül öt volt tanyai szolgálatra rendelve. Elrendelte továbbá a két tanyai lelkészlakás felépítését (23/1936.). 1936. szeptemberében a presbitérium

---

²²¹ TtREL I.99.d) 73.d. 16.sz

²²² Tanyai híradás. In: Vasárnap, 1933. 318

²²³ Lesz-e imaház Egyeken? In: Vasárnap, 1929. 385

²²⁴ Szektárius törekvések a Nyilastelepen. In: Vasárnap, 1928. 41; A nyilastelepi „Varjas-féle” szektárius mozgalom. In: Vasárnap, 1928. 54; továbbá: Új szekta Szabolcsban – a Berecz János és Sándor féle mozgalom. In: Vasárnap, 1928. 255

kinevezte Szabó Endre, vallásoktató lelkészt a tanyai körzet vezetésével. Feladatköre volt – saját istentiszteletei és vallásórái mellett – a 11 tanyai körzetben az egyháztanácsok megszervezése és a segédlelkészek folyamatos ellenőrzése. A tanyakörzetek véglegesítésére és a segédlelkészek beállítására – az anyagi nehézségek ellenére – szép jövőndő ígérkezett, mert 1937-ben határozta el az állam a tanyai közigazgatás reformjának megvalósítását. A tanyai közigazgatás megvalósításánál, külön szempont volt a lakosság lelkipozásának megoldása. „Legérezhetőbb hiánya a tanyai településeknek az, hogy: (...) nincsen rendszeres istentisztelet és vallásérkölszi oktatás; nincsenek plébániák, lelkészségek és filiálék, nincsenek egyesületek.”²²⁵

1937-ben a tanyai körzetek véglegesítését elvégezték. Első lépésként a tanyai egyházrészek tanácsválasztó közgyűlését rendezték meg a Nagytemplomban (január 21.). A megválasztott egyházrészi tanácsosok eskütétele a legközelebbi egyházrészi tanácsülésen (február 8.) volt. Az eskütétel után a presbitérium örömmel vette tudomásul a tanyai egyházkörzet megalakulását, vezető: Szabó Endre lelkész, főgondnok: Juhos Lajos a pallagi gazdasági akadémia igazgatója, gondnok: Balogh István földbirtokos volt. A református egyházban szintén új korszakot kezdett a tanyamisszió két kiemelkedő személynek, Hetessy Kálmán, kecskeméti lelkésznek, és Gesztelyi Nagy László, a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara elnöknek köszönhetően. Hetessy Kálmán az Egyetemes Konvent missziói előadója lett 1936-ban. Megfelelő méltatásuk a református tanyamisszió országos történetének megírásával volna lehetséges.²²⁶

A tanyavilághoz kapcsolódó beszámolók eddig nem látott mértékig megsaporodtak.²²⁷ A két lelkészlakást befejezték, átadásuk még 1937 folyamán megtörtént, előbb Nagycserén (május 6.)²²⁸, majd Ondód-Kádár-dűlőben (június 3.).²²⁹ Nagycserén beszédet mondott

---

²²⁵ Alsó László: A tanyai közigazgatás rendezésének alapelvei. In: A tanyai közigazgatás rendezése. Budapest, 1937. 9-63

²²⁶ Ez irányú fontosabb tanulmányaik, könyveik: Hetessy Kálmán: A tanyai reformátusság lelki élete. I-II. In: RÉ 1934. 66-74; Százezer lélekre egy lelkipásztor. In: RÉ 1935. 118-119; Krisztus a tanyán. In: RÉ 158-159; Gesztelyi Nagy László könyvei: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét, 1926; Magyar tanyakérdés. Kecskemét, 1927; Magyar tanya. Kecskemét, 1927. második kiadás: Kalocsa, 1928; A jövőndő magyar intelligencia és a tanyakérdés. (Bethlen Gábor Kör kiadásában) Kolozsvár-Szeged, 1928; A tanyavilág élete I. Kecskemét, 1930; A tanyavilág élete II. Homok, 1932. Ez utóbbinak a végén külön táblázat összegzi a magyarországi történelmi egyházak tanyamisszióját, részletes forrásértékű adatokkal. Gesztelyi Nagy László református sajtóban megjelent cikkei: A tanyai magyarság felekezeti vonásai. In: Protestáns Szemle, 1939. 128-138; A mi sebeink. I-II. In: Lelkészegyesület, 1941. 21. 93-94; Hogyan gyógyíthatók a „mi sebeink”? In: Lelkészegyesület, 1941. 135-136; A tanyai reformátusok lelki gondozása. In: Protestáns Szemle, 1942. 166-175

²²⁷ Húsvéti ünnep a tanyákon. In: Vasárnap, 1937. 115; Szász Imre: Boldog várakozás – esperesi látogatás a tanyákon. In: Vasárnap, 1937. 149; Háromszáz tanyai növendék konfirmációja a Kistemplomban. In: Vasárnap, 1937. 160

²²⁸ Lelkészlakás avatás Nagycserén. In: Vasárnap, 1937. 150

Mezey Béla nyilastelepi lelkész, aki elmondta, hogy „17 éven át dolgozott ő is - többekkel azért - hogy a tanyavilág egyházi szempontból felkaroltassék. Különösen nagy ünnep számára az összejövetel, mert ő kezdettől fogva azok között volt, akik arra törekedtek, hogy lelkész legyen a tanyán és íme megtörtént.”

A tanyai egyházi körzet második évi jelentését is közzétették.²³⁰ Szabó Endre vezetőlelkész beszámolt arról, hogy a segédlelkészekkel együtt 30 helyen folyt vallásoktatás, (heti 106 óra). A vallásórák mellett, vasárnapi iskolát szerveztek, ifjúsági bibliaórákat, konfirmációi előkészítőt vezettek, szegénygondozást végeztek (karácsonykor ruha-segélyeket készítettek). A vezetőlelkész irányításával havonta bibliaórán találkoztak a lelkészek. Az 1940-es évek tanyai körzetei. Szabó Endre: Pallag, Szíkgát; Bárdi Ferenc: Haláp, Hármashegy, Lukaháza, Pipóhegy, Állóhegy; Bíró Béla: Diószegi-úti iskola, Bánk, Fancsika, Dombostanya, Szatán; Papp Géza: Pac, Hosszúpályi-úti iskola, Mézeshegy, Szepes, Ebés; Rápolthy Árpád: Ondód-Kádár- és Vedres-dűlő, Kunpálhalom, Kishegyes, Nagyhegyes; Váry László: Kismacs, Nagymacs, Cuca, Elep, Kösélyszeg; Kulcsár Ferenc: Ohat-Telekháza, Belsőohat, Köntösgát.

5.4. A tanyai konferenciák és második világháború évei (1938-1945)

A debreceni egyház tanyamisszióval kapcsolatos legnagyobb szabású megmozdulása, az első tanyai konferencia volt, melyet 1938. november 6-án rendeztek Szepesen. A résztvevők között volt Makkai Sándor teológiai tanár, Uray Sándor püspök helyettes, Szász Imre esperes, Illyés Endre, Öry István és Jóna István földbirtokosok.²³¹ A legnagyobb figyelem Makkai Sándor előadására irányult. Előadásában elhangzott, hogy a tanyán élő lakosságból negyedmilliónyi a református, ebből több mint 20.000 él Debrecen környékének tanyáin. Az istentiszteletet semmi sem pótolhatja, ezek szervezése a tanyamisszió legfontosabb ága: „Istent más formában is tisztelhetjük, de a gyülekezeti istentiszteletet semmi egyébvel nem pótolhatjuk. A gyülekezet valami egyedülálló, páratlanul nagyszerű dolog. (...) A gyülekezet az, amelyben érezhetik a tanyán élők, hogy nincsenek egyedül, hanem élő részesei az egész magyar református anyaszentegyháznak.” Az iratterjesztés a másodsorban fontos teendő. „A

---

²²⁹ A Kádár-dűlői lelkészi lakás felavatása. In: Vasárnap, 1937. 186

²³⁰ A tanyai egyházi rész 1937-38. évi munkaprogramja. In: Vasárnap, 1937. 314

²³¹ A debreceni református egyház első tanyai konferenciája Szepesen. In: Vasárnap, 1938. 402-405

gyülekezeti istentisztelet hatása csak akkor lehet teljes, ha a szétszórtan élő hívek állandó lelki irányítását a betű, a könyv támogatja. (...) Minden család asztalán legyen egy olyan könyv, mint például az öreg Szikszay. Ezek nélkül még református anyaszentegyházunk történetét is elfeledjük. A másik oldalról szükséges, hogy a tanyavilágban meglegyen az akarat, a lelki szomjúság mindezek befogadására.” A harmadik, hogy a tanyakörzeteknek, híveknek át kell alakulniuk „szolgáló testvéri munkaközösségekké.” Az a közösség élő, és növekvő, ahol számon tartják, meglátogatják egymást a tagok. Ehhez, Makkai Sándor férfi és asszonyszövetségek alapítására buzdított.

A szolgáló közösségekhez Illyés Endre ajánlotta, hogy miként a 18. században, az üldözésekkel a családfő vezetésével házi istentiszteleteket tartottak családonként, „ezt a szétszórtan élő tanyai hívek körében ma is meg lehet valósítani.” A tanyai konferenciáknál tartósabb volt a tanyai leánykonferenciák rendezése. Kezdetben Nagycserén 1934-36 között²³², majd Pallagon 1937-1940 között.²³³

A második tanyai konferenciát 1939. május 14-én Hármashegyten tartották.²³⁴ A szeptemberi konferencia sikerén felbuzdulva határozták el a folytatást, amely – szerényebb keretek között – Révész Imre betegsége miatt is, visszafogottabb volt az elsónél. Uray Sándor püspökhelyettes, Erdős József kollégiumi és egyházkerületi ügyész mellett Harsányi Imre, Kántor József, Nagy Lajos képviselték a presbitériumot. A tanyai egyházrész három éves beszámolója volt a fórum legfőbb anyaga, melyet Szabó Endre vezetőlelkész adott elő.

A harmadik tanyai konferenciát 1940. április 14-én Cucán tartották, Révész Imre igehirdetésével, amit Erdős Károly előadása követett. A konferenciának nem volt folytatása, jóllehet, Szabó Endre jelentéseiben ezt többször ajánlotta. A konferenciák eredménye mégis megmutatkozott abban, hogy napirenden tartották a tanyakérdést, ráirányították a közönség figyelmét a tanyák fontosságára. Népszerűsítették a tanyagondozást, jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy „sikeresen oldják a tanyai nép elszigeteltségét”, - más helyen Szabó Endrétől – „segítették, hogy a városi hívek lelkileg összelelkezzenek a tanyán élő hívekkel.”

Szabó Endre rendszeres beszámolóí közül, a tanyai konfirmációi gyakorlatot említjük²³⁵. A tanyai gyermekek konfirmációja a Kistemplomban történt, amelynél az a cél vezette

---

²³² In: Vasárnap, 1934. 252. 263. 281; 1935. 4-11; 1936. 9-16. 213

²³³ In: Vasárnap, 1937. 216; 1937. 228; 1939. 275

²³⁴ A második tanyai konferencia. In: Vasárnap, 1939. 175

²³⁵ Külmiszió. In: Vasárnap, 1939. 60-61; Tanyai miszió. In: Vasárnap, 1939. 130-132; Ünnepek után. In: Vasárnap, 1940. 45

a lelkészeket, hogy ezt minél emlékezetesebbé tegyék számukra, 1937-ben már, 450 gyermeket hoztak a városba. „A konfirmálás a Kistemplomban történt, ahol az úrvacsorát is vették a megkonfirmáltak. Ennek végeztével megvendégeltük a növendékeket a Kollégium tápintézetében, délután a város nevezetességeit mutattuk meg nekik. (...) Most Isten segédelmével megint behozzuk őket Debrecenbe, már csak azért is, mert van olyan tanyai gyermek, aki még templomot sohasem látott. Úgy hiszem, a konfirmáció ilyen módon való megrendezése, mély lelki nyomokat hagy a gyermek lelkében egész élete végéig.”

Az 1941/42. évre vonatkozó beszámoló négy pontját emeljük ki.²³⁶ A vallásoktatást ekkor 34 tanyasi iskolában végezték. A vallásórák mellett rendszeresen végezték a vasárnapi iskolákat. A debreceni diákokat bevonták a tanyai gondozásba. „A Dóczi-leánygimnázium és tanítóképző intézet, valamint a fiúgimnázium növendékei, a tanyai gyermekekkel levelező és személyes kapcsolatot tartanak fenn, ami a testvéri szeretet és a szociális érzék fejlesztését növeli.” A két újonnan megnyitott állami iskolában (Szováti-úti, Perc-dűlői) gyülekezeteket szerveztek. Elsőben Révész Imre, másodikban Erdős Károly avatták fel az úrvacsorai és keresztelői felszereléseket.

A tanyai segédlelkészek nehéz anyagi helyzetével foglalkozott az 1940. augusztusában összehívott tanácsülés – a tanyamisszió „függő és nyugtalanító kérdéseiről.” Tanyai segédlelkészek, Révész Imréhez eljuttatott beadványukban nehéz helyzetük megváltoztatását kérték. A nyolc segédlelkész évente 450 istentiszteletet, 100 bibliaórát tartott, mindezt 31 körzetben, ahová gyakran csak gyalogszerrel tudtak eljutni. A tanyai lelkészeken kívül a gyűlésen megjelent Révész Imre püspök, Szász Imre esperes, Juhász Nagy Sándor és Ferenczy Károly. A gyűlés legfontosabb határozatai: Megállapították, hogy a „tanyai lelkészek munkáját mindenki megelégedéssel nézi, és lehetetlent senki nem kíván tőlük.” Anyagi nehézségeikre nézve megállapították, hogy „a maga részéről is kívánatosnak tartja ezek megoldását.” Kérték végül Révész püspököt, „tekintettel a tanyai segédlelkészek nagyon nehéz munkájára, jobb elhelyezkedési lehetőségénél, az itt eltöltött idejüket számukra előnynek tudja be.”²³⁷

---

²³⁶ A tanyai egyházrészben végzett missziói munka 1941/42. évben. In: Vasárnap, 1942. 228

²³⁷ TtREL I.8.d.55.d.

5.5. A lehetőségek fokozatos megszűnése a tanyavilágban (1946-1950)

1946-ban Szabó Endre vezetőlelkész összegezte a tanyai egyházzsér állapotát.²³⁸ Az egyházzsér 36 körzetből állt, melyből 18-at tudtak rendszeresen ellátani. Négy lelkész (Rápolthy Árpád, Ondód-Kádár-dülői, Molnár Gyula, nagycseri, Nagy Sándor és Szabó Endre) végezte a szolgálatot. 1946 elejétől a körzetek száma megnőtt 41-re, melyek ellátásához az egyház támogatását kérte a vezetőlelkész. A háború a tanyai körzetet is megtépázta (úrvacsorai, keresztelési eszközök tűntek el, harmóniumok mentek tönkre), de volt amikor a lelkészeket is veszély fenyegette. A tanyai körzet nehézségei ellehetetlenítették a szolgálatok rendszeres végzését.²³⁹

A debreceni egyház bajainak megoldását egyre inkább az egyházzsérök önállósodásában látták.²⁴⁰ A tanyákra nézve is elkerülhetetlennek vélték az önállósítást.²⁴¹ A tanyai önállósításhoz ajánlott néhány szempontot. „Mekkora területet tud egy lelkész elgondozni?” Az 1500 fős gyülekezetet tanyavilágban 30 négyzetkilométeren találni. A tanyai lelkészek kötelességei közt találni –1945 után – egy újat, a hittanórát, vallásórát. A tanyai állami tanítókra, ekkor már nem lehetett oly mértékben számítani, mint 1945 előtt. Az új iskolai tanterv általános rendszerrel és szakosítással olyan feladatok eléállította a tanítókat, „ha a maguk dolgát becsülettel el akarják látni, kevés lehetőség van kielégítő vallástanításra.” Az 1936-os rendelkezés is kötelezte az újonnan kinevezett tanyai segédlelkészeket hitoktatásra, azonban heti 10-12 órában, mivel a többi helyen az állami iskolák református tanítói elvégezték a vallástanítást. 1947 után erre az egyház egyre kevésbé számíthatott. A tanyai tanítók jelentős része minden fizetség nélkül is végezte a vallásórát, ennek ellenére előfordultak olyanok is, az állami tanítók között, akik „egyenesen megtagadták, felkérésünk dacára a vallástanítást.” Az állam a tanyai tanítók kinevezésénél sem tartotta magát az egyházzal 1907-ben kötött megállapodáshoz, amelynek értelmében, a tanulók vallási megoszlása arányában kaptak – a többség vallásának megfelelő – tanítót. 1947-ben Szabó Endre javaslatával ennek a megállapodásnak kívánták ismét érvényt szerezni.

---

²³⁸ A tanyai körzet. In: Vasárnap, 1946. november

²³⁹ Szabó Endre: Istentisztelet a tanyán. In: Vasárnap, 1947. február; A tanyai egyházzsér az 1946/47. évben. In: Vasárnap, 1947. június, július

²⁴⁰ Szenes László: Az egyházzsérök önállósulása. In: Vasárnap, 1946. december; Gavallér Lajos: Önálló egyházzsér – élő gyülekezet. In: Vasárnap, 1947. január

²⁴¹ Molnár Gyula: Néhány megjegyzés a tanyai egyházzsérök önállósításához. In: Vasárnap, 1947. augusztus

A 49/1947. számú határozat: „Szabó Endre jelentette, hogy az 1907. április 2-án a tanyai népoktatás állami kézbe vétele tárgyában, a 98-5348/1907. sz.a. megkötött szerződés II. pontjában foglalt ama rendelkezést, amely szerint a VKM „a tanyai állami tanítókat a tanulók vallási megoszlásának arányára figyelemmel fogja kinevezni s egyenlő minősítés esetén a debreceni illetőségű pályázónak elsőbbséget biztosít”, az utóbbi években nem tartja be a VKM. Mivel az egyházunkra sérelmes, indítványozza, hogy a presbitérium keresse meg a magyar állam illetékes szervét, s kérje meg azokat a szerződésben foglalt kötelezettség betartására.” A presbitérium felkérte Révész Imre püspököt, a sérelmes ügyben a megfelelő lépések megtételére.”²⁴²

További nehézséget jelentett az egyre nagyobb szektás mozgalmak, különösen Jehova tanúinak aktivitása.²⁴³ Tanaik terjedését, a háború utáni lelki válságban látta Szabó Endre, valamint abban, hogy egy kis területet egyszerre sokan felkeresnek. A beszámoló mégis legtanúságosabb része, hogy a református egyházhoz hasonlóan, Jehova tanúi is minden korlátozás nélkül használhatták a tanyai iskolák tantermeit. „A kismacsi általános iskolában a legutóbbi jehovista összejövetelen kb. 150 református testvérünk vett részt, és az istentiszteleten legfeljebb 50-60 lélek szokott lenni.” A Zsinati Tanács 1948. június 3-án kelt körlevelében tájékoztatta a presbitériumokat az állammal történt tárgyalások eredményeiről. Idevágó része: „A kormány magáévá tette az egyházi élet szabad működésének értelmezésében az általunk kívántakat, és pedig, hogy az istentiszteleteket teljesen szabadon tarthatjuk, nemcsak templomban, hanem középületben...(...) Mindezekre a célokra a szükség szerint az állami iskolák tantermeit felhasználhatjuk, az említetteken kívül egyéb vallásos és egyházi összejövetelek és gyűlések céljaira is.”²⁴⁴

1949. január 1-től az egyházrészek önálló gyülekezetek lettek. A tanyai egyházrész 41 körzetéből öt önálló gyülekezet alakult, hozzá tartozott még Egyek-Ohat, melyekben a lelkészválasztás is megtörtént. (Dr. Kökényessy András – Hegyes-Elep; Dr. Rápolthy Árpád – Ondód-Macs; Nagy Sándor – Bánk; Molnár Gyula – Nagycsere-Haláp; Erdei Károly – Szepes-Ebes; valamint az ekkor még Debrecenhez tartozó Egyek-Ohat – Major Zoltán.) A lehetőségek egyre szűkültek, a tanyai népesség létszáma drasztikusan csökkent, a kezdődő kollekti-

---

²⁴² TtREL I.99.c) 107.k.

²⁴³ Jehova tanúi a debreceni reformátusok között. In: Vasárnap, 1948. október

²⁴⁴ A Zsinati Tanács tájékoztató körlevele a Magyar Református Egyház Presbitériumaihoz! In: Vasárnap, 1948. június

vizálás miatt. Amikor 1949. novemberében a „Vasárnap” teljes száma a tanyai hívek ügyével foglalkozott, világossá vált, hogy a tanyavilágban az egyház helyzete egyre bizonytalanabb. Nagy Sándor vezércikke „Tanyai gondok” elmondta, hogy a hivatalosan létező 12.000 fős reformátusság már csak „papírforma.” A kezdettől meglévő anyagi gondok egyre megoldhatatlanabb nehézségeket jelentettek. A cikkekből ez a fajta elkeseredett hang érezhető. Az egyeki templom felépülésével sem a reményteljes jövődó, hanem egyszerűen a túlélés vált bizonyossá.²⁴⁵

A debreceni református egyházmegye 1950. május 19-én bizottságot küldött ki a tanyai körzetbe, hogy megvizsgálja „az életképtelen gyülekezetek ügyét és javaslatot tegyen.” 1950. november 10-én tartott egyházmegyei közgyűlés határozatot hozott az érintett gyülekezetek kérdésében. A bánki egyházközséget életképesnek találták és megmaradását megállapították (116/1950.); az Ebes-szepesi egyházközségről is ugyanezt állapították meg (117/1950.). A Hegyes-elepi egyházközséget életképtelennek nyilvánították, és kimondták megszűnését. „A gyülekezet tagjainak jelentős része, kb. 60%-a a földbirtokok kollektivizálása miatt elköltözött az egyházközség területéről. Aktív presbitériuma nincs, mivel a gyűléseken átlag 6-7 presbiter szokott megjelenni. Az istentiszteleteken kívül más missziói, vagy egyéb lelkipásztori tevékenységre nincs lehetőség.” A megszűnt egyházközség Elep, Hegyes, Nagyhegyes részeit a balmazújvárosi egyházhoz, a kösélyszegi részt nádudvari egyházhoz csatolták. Hortobágyot Egyekhez, a cucai részt pedig az Ondód-macsi egyházközségehez rendelték. Az egyeki és Ondód-macsi, Szepes-ebesi egyházközségek is megmaradhettek.²⁴⁶

5.6. A Váradi Szabó Miklós-féle alapítvány

A debreceni tanyamisszió nagy hiányossága volt, hogy nem épültek tanyai templomok. Az egyeki templom felépítése is csak 1950-ben történt. Hegyaljai Kiss Géza, amikor a tanyai templomok felépítését szorgalmazta, már lehetetlent kívánt: „Illő és kötelező tehát, hogy a tanyák népe is megkapja a maga templomait.”²⁴⁷ A debreceni egyháznak – különös módon – nem csak lehetősége, hanem feladata is volt a tanyai templomépítés, melyre a Váradi Szabó Miklós-féle alapítvány szolgált.

---

²⁴⁵ Templomszentelés Egyeken. In: Vasárnap, 1950. május

²⁴⁶ TtREL I.31.a) 20.d.

²⁴⁷ Tanyamisszió. In: Vasárnap, 1950. május

A Debreceni Képes Kalendárium 1919-es évfolyamában a debreceni tanyamisszió szempontjából igen fontos közlést lehet megtalálni.²⁴⁸ Váradi Szabó Miklós (1834-1903) Debreceni földbirtokos számos más alapítványt tett. Ezek legtöbbször édesapjának Váradi Szabó Jánosnak állít emléket, így Debrecen, Sárospatak és Pápa Kollégiumainak 2000 koronás alapítványokat tett, „neveléstani pályamunkák” kiírása és méltó jutalmazása céljából, a tállyai református egyháznak hagyta ottani házát és földbirtokát, a debreceni jótékony nőegyletnek hagyta Széchenyi utcai házát. Azonban örökségének legértékesebb részét 180 hold területű debreceni földjeit, a debreceni egyháznak hagyta, abból a célból: „hogyan azon a földön, annak a jövedelméből a tanyai lakosok számára református templom építtessék és mellette állandó lelkesítő állás tartassék fenn. E hagyaték értéke halálakor mintegy 120-125 ezer korona volt.”

1930. december 21-én a Vasárnap című lapban ismét utaltak a Váradi Szabó-féle alapítványra: „Ki akar új templomot építeni Debrecenben?” Írója S. Szabó Miklós,²⁴⁹ aki a templomépítésre való adakozásra kívánt buzdítani, lelkesíteni írásában. A rövid cikk számba vette, hogy kik adományoztak a debreceni templomok építésére. „Úgyszólván majdnem minden templomunk építésénél ott van egy kegyes buzgó házaspár, akinek a támogatásával volt megvalósítható a munka. (...) Tanyai templomnak a felépítésére Váradi Szabó Miklós 180 hold földet hagyományozott.”

1938. decemberében „Egy végrendelet” címen látott napvilágot Dr. Farkas Ignác cikke, amely az első tanyamissziói konferencia beszámolóját megelőzően irányította az olvasók figyelmét a nagy értékű, és nemes célú Váradi Szabó-féle alapítványra.²⁵⁰ A tanyai szórványgyülekezet tagjai és munkásai érdekében, tanyai templomok megépítését kívánta, melyek által az alapítványtevő szándéka végre valóra válhat.

A Szepesen tartott első debreceni református tanyai konferenciát követően „Mesterutcai református” néven megjelent egy cikk szintén e tárgyban: „Hozzászólás a szepesi tanyai konferenciához.”²⁵¹ A tanyai templomról szóló alapítvány kapcsán megállapította: „Nemcsak reáterelte az eklézsia figyelmét az addig teljesen elhanyagolt tanyai belmisszió erőteljes gyakorlására, hanem fejedelmi bőkezűséggel az eszközt és módot is a kezébe adta, hogy tanyai templomot építhessen és azt fenntarthassa. Könnyűvé tette az egyházra bízott új feladat telje-

---

²⁴⁸ In: Debreceni Képes Kalendárium 1919. 59-62

²⁴⁹ In: Vasárnap 1930. 468

²⁵⁰ In: Vasárnap 1938. 401

²⁵¹ In: Vasárnap 1938. 413. A szerző valószínűleg a Mester utcai egyházrész gondnoka, Szeremley Béla lehetett, aki 1931-ben is, amikor a Templomegyesület a „Kálvin-ház” építését tervezte, azzal a javaslattal állt elő, hogy a „Kálvin-ház” helyett inkább tanyai templomok felépítésén kellene fáradozni. Késő szó a Templomegyesülethez. In: Vasárnap, 1931. 83-84

sítését. Nagyon sajnálkozom, hogy mindez ideig semmit sem hallottam, sem semmit nem olvastam a Váradi Szabó Miklós alapítványából épülhető templom és paplak előkészületeiről.”

Az alapítványra vonatkozó cikkek talán legélesebb hangú fejezte az „Örökhagyók és az örökség” című Erdei Károlytól.²⁵² A cikk az egyházközségekre osztott nagy debreceni egyház vagyonmegosztási ügyei kapcsán a tanyai hívek „örökségről” szólt, felidézte a Váradi Szabó-féle alapítvány sorsát. „Elfogadták az örökséget anélkül, hogy az örökhagyó végakarátát teljesítették volna. (...) Ma már csak vezekelnünk lehet amiatt, hogy bár Isten megadta a lehetőséget arra, hogy a debreceni tanyákon templomok épüljenek, még sincs sem templom, sem imaház. Pedig az örökhagyónak, amikor vagyonát Isten háza építésére hagyományozta, lelki szemei előtt bizonyára megjelentek a pusztai helyeken kis tornyaikkal égbenyúló templomok, ahová a tanyai emberek járnak Istent dicsérni. Isten kérlelhetetlen ítélete mutatkozik meg abban, hogy ma már sem föld, sem templom nincs többé.”

A levéltárban, az „Alapok, alapítványok törzskönyvei – 1868-1939”²⁵³ 2. dossziéja tartalmazza a Váradi Szabó-féle alapítvány adatait, mint leltári feljegyzést 1941-ből. A leltár a tanyaudvar részletes leírását tartalmazza, a hozzá tartozó földterületek megnevezésével együtt.

---

²⁵² In: Vasárnap 1950. július

²⁵³ TtREL I.99.1.2.d.

Befejezés

Kálvin János az egyházat, a Genfi Egyház Kátéjában, mint közösséget határozta meg.²⁵⁴ Az egyház egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy közösség teremtő erő, mely legmélyebb értelme szerint különbözik a világi közösségektől, alakulatoktól. Az egyház természetes lételeme a közösség, függetlenül a körülményektől – hogy ez néhány személyre, vagy több száz, vagy ezer fős tömegre vonatkozik. A délalföldi- és a debreceni ébredési mozgalomnak sajátossága, hogy figyelme nem csupán a meglévő, szervezett gyülekezetekre terjedt ki, hanem odafordult azok felé is, akik még távol voltak a gyülekezetek közösségétől, akik felé az új kezdeményezések irányultak. A gyülekezeteket nem pótolja semmi – állapította meg Mak-kai Sándor az első tanyai konferencián Szepesen. A megvizsgált két ébredési ág, az egyház legbelső természetét a gyülekezetek építését kívánta elérni a gondozása alá eső területeken. Az egyház közösségteremtő erő, mely nem csak egy adott kornak, hanem nemzedékeknek nyújt megmaradást és növekedést. Ennek nyomai egészen máig felismerhetőek, az érintett korban elvégzett szolgálatoknak gyümölcseit élvezzi a mai kor egyháza.

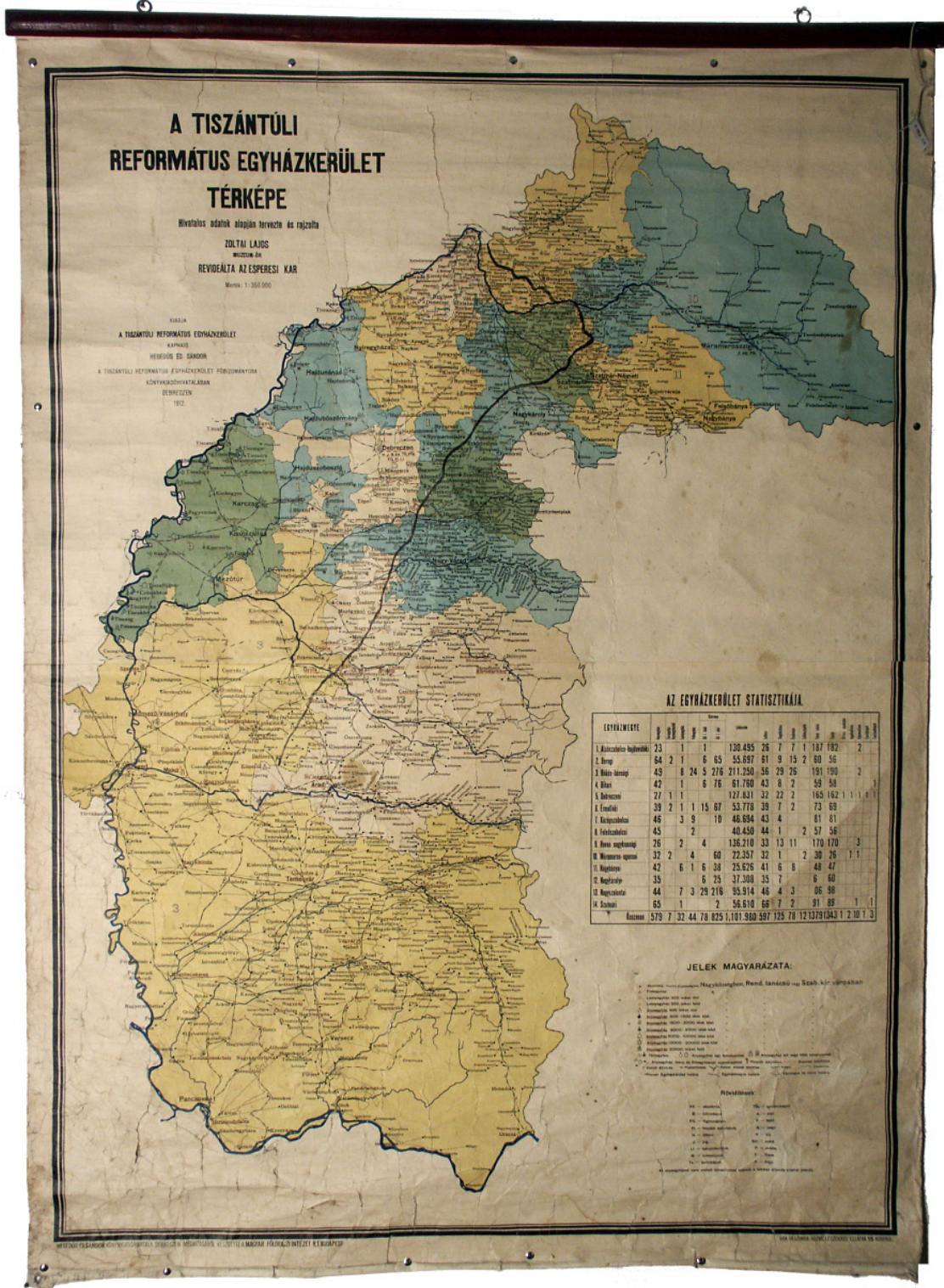
A debreceni tanyamisszió az 1920-as évektől, életerős gyülekezeteket teremtett. Az erőszakos kollektivizálás megszüntette az addig kialakult közösségi formákat, bár ennek ellenére megmaradtak a nagyobb központok körül szerveződött egyházközségek. A tanyamisszió érdeme, hogy bizonyoságát adta annak, hogy az egyház közösségteremtő és közösségformáló erő tud lenni, összefogja az azonos területen élőket, Krisztus nevében. A tanyarendszer erőszakos felszámolási kísérletei dacára megmaradtak tanyai gyülekezetek. Korunkban az 1950-es évekig elmaradt templomépítések elindultak Bánk (1995), Nagyhegyes (1996), Ebes (1997), bizonyoságául annak, hogy a megmaradást a könyörülő Isten végzi. Révész Imre szavaival: „Az eklézsia egyenlő az egyházzal, mely a „hivatalos szentek” társasága: azaz olyan lelkeknek közössége, akik már „megízlelték, hogy jószágos az Isten,” tehát megtapasztalták az Ő kegyelmét, (...) elhívta őket, szólította őket, parancsolt nekik, hogy attól fogva egész életük, minden beszédük és cselekedetük ne legyen más, mint az Ő csodálatos dolgainak: bűnt megbocsátó, szívsebeket gyógyító, roncsolt életeteket helyreállító, sírba dőlt nemzeteket, önmaguk ellen esküdt társadalmakat fölemelő és önmagukkal kibékítő örök szeretethatalmának a hirdetése, megbizonyítása.”²⁵⁵

---

²⁵⁴ Mi az egyház? Azon hívők testülete és társasága, akiket Isten az örök életre eleve elrendelt. In: Kálvin János: A Genfi Egyház Kátéja. Ford.: Ceglédi Sándor, Pápa, 1907. 19

²⁵⁵ Révész Imre: Egyházunk megújulása – az egyház neve és mivolta. In: Hit és Élet, 1922. 102

1. számú melléklet

Irodalomjegyzék

Könyvek

- A Debreceni Református Egyházközség EgyháZRészeinek Szervezeti Szabályzata.H.n. 1928.
A debreceni ev. ref. egyház parokiális körök szerint való rendezésére vonatkozó javaslat tárgyalásának és fejlődésének ismertetése. Debrecen, 1893.
- A Debreceni Református Főiskola Hittanszaki Önképző Társulat alapszabályai, tagjai és megnyitása. Debrecen, 1870.
- A Debreceni Főiskola Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai. Debrecen, 1911.
- Alsó László: A tanyai közigazgatás rendezésének alapelvei. In: A tanyai közigazgatás rendezése. Budapest, 1937. 9-63
- Ágoston Sándor: A szórványok egyházi gondozása. Különnyomat a Dunamelléki Református Egyházkerület 1916. évi Jegyzőkönyvéből. H.n. 1916.
- Ágoston Sándor: Rövidített Református Valláskönyv a szórványok részére. Szabadka, é.n.
- Balogh Ferenc: Jelentés az Edinburghban 1877. évi július hó 5-10. tartott egyetemes presbyteri nagy-gyűlésről. Debrecen, 1877.
- Balogh Ferenc: Vasárnapügy. Debrecen, 1881.
- Baksay Sándor egyházi munkái. I-IV. Kiadta: Hetessy Kálmán, Kecskemét, 1930.
- Csiky Lajos: A vasárnap megszenteléséről. Budapest, 1895.
- Csiky Lajos: A skót szabad egyház ismertetése. Debrecen, 1877.
- Csiky Lajos: Lelkipásztorkodás, kapcsolatban a lelkipásztor belmissziói munkakörével. Debrecen, 1907.
- Csiky Lajos: Traktátusok, vagyis a nép számára írt rövid vallásos értekezések, s az ezeket terjesztő társulatok története. Budapest, 1880.
- Filó Lajos: A feltámadás és a spiritualizmus – vagyis védelem a Jézus testi feltámadása igazságának. Kecskemét, 1862.
- Filó Lajos: A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében – vagyis szellőztetése Ballagi Mór úr „Tájékozás”ának. Kecskemét, 1863.
- Földes Károly, Gergely Ferenc, Horváth Jenő, Kovács Pál, Sass Kálmán, Szigethy Béla: Szórványainkról. Kolozsvár, 1935.
- Gesztelyi Nagy László: A jövő magyar intelligencia és a tanyakérdés. (Bethlen Gábor Kör kiadásában) Kolozsvár-Szeged, 1928.
- Gesztelyi Nagy László: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét, 1926.
- Gesztelyi Nagy László: A tanyavilág élete I. Kecskemét, 1930; A tanyavilág élete II. Homok, 1932.
- Gesztelyi Nagy László: Az egyházi adózás és párbér jelen állása Magyarországon. Kecskemét, 1939.
- Gesztelyi Nagy László: Magyar tanyakérdés. Kecskemét, 1927.
- Gesztelyi Nagy László: Magyar tanya. Kecskemét, 1927. második kiadás: Kalocsa, 1928.
- Imre Lajos: A szórványmunka elvi és gyakorlati kérdései. Kolozsvár, 1940.
- Imre Lajos: Ekkleziasztika. Budapest, 1941.
- Javaslat a debreceni ev. ref. egyházban tervezett „lelkészi parokiális körök” felállításával kapcsolatos szervezetről. (Némethy Lajos, lelkészelnök, Somogyi Pál főjegyző aláírásával) Debrecen, 1891.

Jelentés a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara, 1922-1932 közötti működéséről. Kecskemét, 1932.

Kálvin János: A Genfi Egyház Kátéja. Ford.: Ceglédi Sándor, Pápa, 1907.

Kecskeméti Ferenc: A nap és hold megállása. Békés, 1890.

Kecskeméti Ferenc: Az úri ima. Békés, 1898.

Kecskeméti Ferenc: Krisztus személyisége. Angolból ford. Budapest, 1885.

Kecskeméti Ferenc: Örök életnek beszéde. I-III. Békés, 1889-1897.

Kecskeméti Ferenc: Tudakozzátok az írásokat. Békés, 1890.

Kecskeméti Ferenc: Új Simeon énekei. Békés, 1899.

Kecskeméti Ferenc: Vértanúk emlékezete. Békés, 1890.

Kiss Ferenc: A zarándok Gyülekezet története Magyarországon. In: Edmund Hamer Broadbent: Zarándok Gyülekezet. Glasgow, 1963.

Kiss Ferenc: Magyar paraszt-próféták. Budapest, 1942.

Kutas Bálint: Huszonötévi lelkészkedés. Törökszentmiklós, 1916.

Magyar Törvénytár – 1926. évi törvéncikkek. Budapest, 1927.

Makkai Sándor: A Tiszántúli Református Egyházkerület jövője. Debrecen, 1942.

Presbiteri János: A több szavazat és még valami. Munkács. é.n.

Rácz István: Parasztok, hajdúk, cívisek. Debrecen, 2000.

Révész Imre: A debreceni egyház múltjának némely tanúságai. Debrecen. 1925.

Révész Imre: Egyetemes egyháztörténet. Debrecen, 1865.

Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A.N. Somerville magyarországi körútja (1887-1888) Debrecen, 1943.

Révész Imre: Egyházi beszédek. III. Debrecen, 1869.

Révész Imre: Egyházi beszédek Robertson nyomán. I. Pest, 1864. 1868; II. Pest, 1867; III. Debrecen, 1869.

Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864.

Révész Imre: Révész Imre élete. Debrecen, 1926.

Révész Imre: Zsinati teendőink mivolta, rendszere és egymásutánja. Debrecen, 1878.

Révész Imre: Vallomások. Budapest, 1990.

Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Szeged, 1929.

Szalay József: A lelkipásztor sikeres működhetése főbb alapfeltételei. Budapest, 1882.

Szalay József: Evangéliumi keresztyén tanítások. Nagybecskerek, 1908.

Szalay József: Konfirmációi Káté – a Helvét Hitvallás alapján. Gyula, 1900.

Szalay József: Szívművelő, vagyis lelki képek a földműves életéből. Budapest, 1882.

Szalay József: Világosság útja. (németből fordította) Budapest, 1883.

Szalay József: Templomi beszéd, Isten üdvigazsága. Prédikáció Spurgeon után. Budapest, 1895.

Szűcs Rezső: Egy szórványgyülekezet élete. Budapest 1941.

Tomay Dezső: A pásztori látogatás áldásai. Debrecen, 1940.

White E.G.: Jézushoz vezető út. Budapest, 1894.

Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. I-II. Debrecen, 1939.

Cikkek

- A belsősomogyi egyházmegye szlavóniai missziója. In: PEIL 1866. 889-892. 922-929
- A békés-bánati egyházmegye közgyűlése. In: PEIL 1863. 1426-1429
- A debreceni református egyház első tanyai konferenciája Szepesen. In: Vasárnap, 1938. 402-405
- A Kádár-dúlői lelkészi lakás felavatása. In: Vasárnap, 1937. 186
- A szerb misszióról. In: KE 1902. 77
- A magyarországi szerb misszió. In: KE 1902. 85
- A második tanyai konferencia. In: Vasárnap, 1939. 175
- Ami ránk tartozik. In: Vasárnap, 1925. 228
- A nyilastelepi „Varjas-féle” szektárius mozgalom. In: Vasárnap, 1928. 54
- Akik még soha nem voltak templomban. In: Vasárnap, 1934. 232-233
- A kőszegségi gyülekezet örömnépe. In: Vasárnap 1923. 147-148
- A tanyai egyházrész 1937-38. évi munkaprogramja. In: Vasárnap, 1937. 314
- A Zsinati Tanács tájékoztató körlevele a Magyar Református Egyház Presbitériumaihoz! In: Vasárnap, 1948. június
- Az első tanyai istentisztelet. In: Vasárnap, 1921. január 23.
- Az Okor-Szigetvidéki Egyházi Értekezlet. In: PEIL 1895. 697-698
- Az ököritói istentisztelet. In: KE 1910. 49
- Az ököritói gyehenna szemtanúk elbeszélése szerint. In: KE 1910. 50
- Az ököritói istentiszteletéről. In: KE 1910. 63
- Balogh Ferenc, Menyhárt János, Tóth Mihály, Tóth Sámuel: A debreceni jelenlegi theologiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokból. In: EPL 1875. 35; 13-15; 21-23; 37-38
- Balogh Ferenc: A hittanulói pálya s a jelenkor követelményei. In: Közlöny, 1884. 9-14
- Balogh Ferenc: Blaikie és Taylor úrak Debrecenben. In: EPL 1876. 293-296
- Balogh Ferenc: Megnyitó beszéd a Hittanszaki Önképző Társulat negyedik évének kezdetén. In: Révész Figyelmezője, 1872. 190-502
- Balogh Ferenc: Irány elveink. In: EPL 1875. 23-25; 31-32
- Ballagi Mór: Belső misszió. In: PEIL 1858. 85
- Beszámoló a tanyai istentiszteletekről. In: Vasárnap, 1921. június 4.
- ”Búdszentmihályi”: Ahol baj van. In: PEIL 1884. 629-632
- Czelder Márton levele Bartakovics Béla egri érsekhez 1861. december 29-én. In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1887. 243-245
- Czékus István: Győzzön a jobb! In: PEIL 1858. 229-232
- Czékus István: A belső misszió áldásai In: PEIL 1858. 553-557
- Czinke István: In: PEIL 1879. 1467-1471; 1497-1499
- Czrejanov Tósa jelentése a misszió működéséről. In: KE 1902. 29
- Csécsi Miklós: A „Rauhes Haus.” In: EPL 1877. 388; 394; 407; 417
- Csiky Lajos: Az egyetemes presbyteri gyűlés elő értekezlete. In: EPL 1876. 307
- Csiky Lajos: Edinburghi hittanhallgatók missziói társulata. In: EPL 1876. 145; 153-154
- Csiky Lajos: Egyháziasság és belmisszió. In: Közlöny, 1884. 28-31
- Csohány János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: RE 1974. 193-197
- Egri Magoss György, Balogh István, Szűcs Géza: A debreczeni egyház jövőjéért. In: Vasárnap, 1923. 85-87; 90; 94; 98-99; 102-103; 110-111; 114-115
- Eötvös Károly Lajos: A protestáns népirodalom. In: PEIL 1887. 65-71

- Eördögh Árpád: Pünkösdi prédikáció. In: KE 1904. 86-88
- Erdei Károly: Örökhagyók és az örökség. In: Vasárnap 1950. július
- Erdős József: A magyar református egyház missiója, a jelenben. In: DPL 1885. 391-393
- Erdős József: A magyar református egyház és a missió I-II. In: DPL 1885. 317-318; 325-326
- Eröss Lajos: Révész Imre és a debreceni viszonyok. In: DPL 1900. 33-34
- Évi jelentés a szerb misszióról. In: KE 1902. 37-38
- Farkas Ignác: Egy végrendelet. In: Vasárnap 1938. 401
- Farkas József: A hívek meglátogatása. In: PEIL 1882. 419-422
- Farkas József: A szórványok. In: PEIL 1887. 610-612)
- Felhívás a szerb misszió érdekében. In: KE 1900. 125
- Filó Lajos: A bel misszió feladata, a tudomány jelen állapota szerint fölfejtve. In: PEIL 1858. 779-784
- Filó Lajos: A bel misszió alkalmazva hazai protestáns egyházunk viszonyaira. I. In: PEIL 1858. 1075-1080; II. 1099-1104
- Filó Lajos: Protestáns ortodoxia, modernizmus és római katolicizmus. In: Révész Figyelmezője, 1875. 1-33
- Fiók Károly: A hittanhallgatók önképzéséről. In: Közlöny, 1880. 7-8
- Gavallér Lajos: Önálló egyházzrész – élő gyülekezet. In: Vasárnap, 1947. január
- Gesztelyi Nagy László: A tanyai magyarság felekezeti vonásai. In: PSz 1939. 128-138
- Gesztelyi Nagy László: A mi sebeink. I-II. In: Lelkészegyesület, 1941. 21. 93-94
- Gesztelyi Nagy László: Hogyan gyógyíthatók a „mi sebeink”? In: Lelkészegyesület, 1941. 135-136
- Gesztelyi Nagy László: A tanyai reformátusok lelki gondozása. In: PSz 1942. 166-175
- Gondolatok a nazarénizmusnak és baptizmusnak hazánkba lett behozatala és ellenszerei felett. A „Krassó-vidéki lelkészi kör” felhívása. In: PEIL 1883. 325-330
- Győri Elemér: Szórványmunka. In: IÉ 1935. 240-244
- Hajnal Ábel esperesi jelentése. In: PEIL 1963. 1480-1481
- Hajnal Ábel: Absque ira et ordo. In: EPL 1875. 201-204
- Hajnal István ajánlása. In: PEIL 1882. 599-600
- Háromszáz tanyai növendék konfirmációja a Kistemplomban. In: Vasárnap, 1937. 160
- Hegyaljai Kiss Géza: Tanyamisszió. In: Vasárnap, 1950. május
- Heiszler József: Nyílt levél a debreceni református főiskola Hittanszaki Önképző Társulatának. In: EPL 1876. 89-92
- Hetessy Kálmán: A tanyai reformátusság lelki élete. I-II. In: RÉ 1934. 66. 74
- Hetessy Kálmán: Százezer lélekre egy lelkipásztor. In: RÉ 1935. 118-119
- Hetessy Kálmán: Krisztus a tanyán. In: RÉ 158-159
- Hörccsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Debrecen, 1989. 161-182
- Húsvéti ünnep a tanyákon. In: Vasárnap, 1937. 115
- Híradás: Imahét Nagybecskereken. In: KE 1904. 9-10
- Jehova tanúi a debreceni reformátusok között. In: Vasárnap, 1948. október
- Jelentés a szerb misszióról. In: KE 1900. 117
- Jelentés a szerb misszió kilenc évi működéséről. In: KE 1901. 61-62
- Jelentés a szerb misszió ügyében. In: KE 1903. 19-20
- Juhász Nagy Sándor: Egyházi élet a tanyákon. In: Vasárnap, 1928. 97-98
- Kató Gusztáv: Vélemények a békés-bánati egyházmegye felosztásáról. In: KE 1900. 116

Kecskeméti Ferenc: Negatív predikálás. In: DPL 1883. 282-284
 Kecskeméthy István: Az intenzív keresztyén munkásság apologiája. In: PEIL 1896, 673-675
 Kék Kereszt Egylet. In: KE 1902. 76;
 Kiss Áron: A nagy egyházközségek. In: PEIL 1902. 541-544; 557-559
 Kiss József: A hívek látogatásának szükségessége, eredete és gyakorlásának módja. In: PEIL 1897. 179-181; 194-196; 211-213; 227-229.
 Kivonat a homokkerti egyházzsér jegyzőkönyvéből. In: Vasárnap, 1931. 241
 „K...n”: Javaslat a debreceni ev. ref. egyházban tervezett „lelkészi-parochiális-körök” felállításával kapcsolatos szervezetről. In: DPL 1890. 391-392; 401-402; 409-411
 Kovács István: Szórványok egyházi gondozása. In: PEIL 1917. 180-181; 192-193
 Közlemény. In: Közlöny, 1901. 104
 Kövér Gyula: Az első homokkerti istentisztelet. In: Vasárnap, 1933. 410-412
 Kocsis János: Jelentés a tanyai istentiszteletekről. In: Vasárnap, 1924. 41-42

Láng Adolf: A keresztyén misszió. In: Magyar Egyházi és Iskolai Figyelő 1879. 447-464
 Láng Adolf: In: PEIL 1879. 1532-1534
 Láng Adolf: A diasporában lakó gyermekek confirmatiói tanításáról. In PEIL 1882. 275-277
 Lelkészlakás avatás Nagycserén. In: Vasárnap, 1937. 150
 Lelkészi értekezlet. In: Vasárnap. 1923. 152
 Lelkészttestület, központi lelkészi hivatal, moderátor. In: Vasárnap 1923. 5-6
 Leánykonferenciák Nagycserén. In: Vasárnap, 1934. 252. 263. 281; 1935. 4-11; 1936. 9-16. 213
 Leánykonferenciák Pallagon. In: Vasárnap, 1937. 216; 1937. 228; 1939. 275
 Lesz-e imaház Egyeken? In: Vasárnap, 1929. 385
 Lónyay Menyhért főgondnoki székfoglaló beszéde. In: PEIL 1871. 738-741

Mayer Endre: Belmisszió és pietizmus. In: PEIL 1901.131-133; 147-148
 Márk Ferenc: A vasárnap megszentelése érdekében összejött genfi egyetemes congressus. In: EPL 1876. 361-363
 Márk Ferenc: Az alkoholizmus elleni harc. KE 1903. 82-83
 Mester-utcai presbiter: Hozzászólás a szepesi tanyai konferenciához. In: Vasárnap 1938. 413
 M.F.: Szalay és Meyer! In: DPL 1888. 335
 Miklós Géza: Misszióügy. In: PEIL 1902. 117-119
 Miskey Károly: Belső misszióra tartozók. In: PEIL 1858. 201-203
 Missziói iskola Nagybecskereken. In: KE 1902. 132
 Molnár Gyula: Néhány megjegyzés a tanyai egyházzsérök önállósításához. In: Vasárnap, 1947. augusztus
 Mozgalmak Debrecenben. In: Közlöny, 1901. 96
 Morvay Ferenc: A szórványok lelkigondozása. In: PEIL 1895. 618-619; 631-632
 Muraközy Gyula: A három tiszántúli egyházkerület. In: RÉ 1942. július 4. szám

Nagy János: A bel misszió és a persely. In: PEIL 1858. 745-751

Osszuk fel a békés-bánati egyházmegyét! In: KE 1902. 116-117

Pavkov Mita. In: KE 1902. 132-133

Rácz Károly: Állítsuk vissza a zarádi egyházmegyét. In: DPL 1884. 105-106; 114
 Rácz Károly: Élesszük fel a Beszerményi Egyházmegyét. In: SzE 1891. 109-110
 Révész Imre: Az igehirdetés ügye Debrecenben. In: PEIL 1858, 1211-1214; 1234-1239
 Révész Imre püspöki székfoglaló beszéde. In: Vasárnap, 1938. 330-334

- Révész Imre: Debreceni egyházunk bajai és kilátásai. Parókiális kör. In: Vasárnap 1925. 133-134
- Révész Imre: „Nagyegyház” és „tömegegyház.” In: RÉ 1934. 98-99
- Révész Imre: A parókiális körök történetéhez. In: Vasárnap, 1928. 1-2; 10-11; 18; 26-27
- Révész Imre: Pásztorok a mezőn. In: Vasárnap. 1923. január 28.
- Révész Imre: A szociális mozgalom. In: Révész Figyelmezője 1872. 347-350
- Révész Imre: Egy elszomorító pont a debreceni főiskola jelenkorából. In: Révész Figyelmezője, 1875, 459-466
- Révész Imre: Debreceni egyházunk bajai és kilátásai. In: Vasárnap, 1925. 135-136
- Révész Imre: Hogyan lesz a tömegegyházból hitvalló egyház? In: RÉ 1934. 235-236
- Révész Imre: Egyházunk megújítása. In: HÉ 1922. évfolyam.
- Révész Imre: A magyar református egyház és az egyetemes keresztyénség. In: HÉ 1922. évfolyam.
- Révész Imre: Debreceni egyházunk bajai és kilátásai. In: Vasárnap, 1925. évfolyam.
- Sipos Imre: Jobban szervezkedjünk. In: Vasárnap, 1928. 234
- Siposs Imre: A tanyai lelkipásztori állások szervezése. In: Vasárnap, 1928. 41
- Sós István: A rossz és a jó pásztor. In: SzE 189. 35-36
- Sós István: Az Úr napja megrontásáról. In: SzE 189. 29-30
- Sós István: A megtérésről. In: SzE 1891. 86-87
- Sós István: Az ékes menyasszony. In: SzE 1891. 98-101
- Szabó Aladár: A misszió-ügyről. In: PEIL 1886. 1320-1322
- Szabó Endre: Külmisszió. In: Vasárnap, 1939. 60-61
- Szabó Endre: Tanyai misszió. In: Vasárnap, 1939. 130-132
- Szabó Endre: Ünnepek után. In: Vasárnap, 1940. 45
- Szabó Endre: A tanyai egyházzrészben végzett missziói munka 1941/42. évben. In: Vasárnap, 1942. 228
- Szabó Endre: A tanyai körzet. In: Vasárnap, 1946. november
- Szabó Endre: Istentisztelet a tanyán. In: Vasárnap, 1947. február
- Szabó Endre: A tanyai egyházzrész az 1946/47. évben. In: Vasárnap, 1947. június, július
- Szathmári Károly: A bánáti misszió. In: PEIL 1865. 18-21
- Szalay József: „A magvető” prédikáció. In: KE 1902. 156-159
- Szalay József: Hogyan dolgozik Meyer? In: DPL 1888. 263-264
- Szalay József: Válasz M.F.-nek. In: DPL 1888.402
- Szalay József: Egyházunk romlása fő kútfeje. In: SzE 1888. 17-18. szám
- Szalay József: A nazarénizmus és baptizmus terjedése okai. In: SzE 1891. 65-66
- Szalay József: Úti levelek. In: DPL 1881. 283-284; 306-307
- Szalay József: Belmisszió. In: PEIL 1883. 75-80; 174-176; 421-423; 451-455
- Szalay József: A belmisszió érdekében. In: PEIL 1882. 701-704
- Szalay József: Tartsatok házi istentiszteletet! In: KE 1911. 9-10
- Szalay József: „Imádkozó és biblia olvasó társulat” – alapszabály tervezete. In: KE 1902. 121-122
- Szalay József: Állítsuk meg egyházaink tagjainak fogyatkozását. In: KE 1903. 25-26
- Szalay József: Állítsunk missziói iskolát. In: KE 1902. 116-117
- Szalay József: Válasz a „Quid tunc”-ra. In: DPL 1895. 293-294
- Szalay József: Füleki Kovács Mihály. In: KE 1910. 44
- Szalay József: Válasz Tóth József vádjaira. In: DPL 1893. 433-435; 446-447
- Szalay József: Az én baptistákkal való küzdelmem. In: DPL 1899. 464-465
- Szász Imre: Boldog várakozás – esperesi látogatás a tanyákon. In: Vasárnap, 1937. 149
- Szenes László: Az egyházzrészek önállósulása. In: Vasárnap, 1946. december

- S.Szabó Miklós: Ki akar új templomot építeni Debrecenben? In: Vasárnap 1930. 468
- Szeremley Béla: Késő szó a Templomegyesülethez. In: Vasárnap, 1931. 83-84
- Szektárius törekvések a Nyilastelepen. In: Vasárnap, 1928. 41
- Szigeti Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek és a protestáns egyházak. In: ThSz 1976. 77
- Szigeti Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. In: ThSz 1976. 71-77
- Szinay Gyula: A nagy egyházközösségek rendezése. In: PEIL 1902. 397-398
- Szöts Farkas: A vallás-erkölcsi népies irodalom. In: PEIL 1887. 451-454
- Szöts Farkas: Belmissziói munkásság és belmissziói szervezkedés. In: PSz 1901. 637-648
- Szöts Farkas: Nagy gyülekezetek rendezése. In: PEIL 1902. 225-227; 299-301
- Szöts Farkas: Misszióügyi teendőink. In: PEIL 1886. 1187-1190; 1219-1222
- Tanyai híradás. In: Vasárnap, 1933. 318
- Tanyai istentiszteletek. In: Vasárnap. 1921. február 6.
- Tanyai istentiszteletek. In: Vasárnap, 1925. 177
- Templomegyesületi szakcsoportok 1925-ben. In: Vasárnap, 1925. 173
- Templomszentelés Egyeken. In: Vasárnap, 1950. május
- Tiszántúli nyilatkozat. In: EPL 1875. 161
- Tóth József : Baptisták-e hát? In: DPL 1893. 496-497; 512-513; 529-530
- Tóth József: Nagyváradi levél. In: DPL 1893. 387-388
- Tóth Pál: A pusztai templomozásról és a most keletkezett helvét hitvallású leányegyházról Szankon. In: PEIL 1862. 1441-1442
- Új szekta Szabolcsban – a Berecz János és Sándor féle mozgalom. In: Vasárnap, 1928. 255
- Vajda Mihály: Néhány szó „Az én baptistákkal való küzdelmem” című cikkhez. In: DPL 1899. 489-490
- Vasárnapügy, genfi congresszusára meghívó. In: EPL 1876. 155
- Váradai Szabó Miklós (1834-1903) In: Debreceni Képes Kalendárium 1919. 59-62

Rövidítések

- Szabad Egyház = SzE
- Protestáns Szemle = PSz
- Keresztyén Evangélista = KE
- Református Élet = RÉ
- Theologiai Szemle = ThSz
- Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező = Révész Figyelmezője
- Evangéliumi Protestáns Lap = EPL
- Református Egyház = RE
- Igazság és Élet = IÉ
- Hít és Élet = HÉ

Levéltári források jegyzéke

Debrecen Városi Levéltár X.301.9.

Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban: TtREL) I.8.d.55.d.

TtREL I.25.a) 1.d.

TtREL I.25.a) 2.d.

TtREL I.25.a) 3.d.

TtREL I. 25.b)

TtREL I.29.a) 1.d.

TtREL I.29.a) 7.k.

TtREL I.29.a) 8.k.

TtREL I.29.a) 9.k.

TtREL I.29.a) 10.k.

TtREL I.29.i) 132.d.

TtREL I.29.i) 133.d.

TtREL I.29.i) 134.d.

TtREL 11.27. 2.d.

TtREL II.24.h) 2.d.

TtREL II.24.h) 6.d.

TtREL II.24.h) 9.d.

TtREL II.24.h) 7.k.

TtREL I.31.a) 20.d.

TtREL I.99.c) 3.k)

TtREL I.99.d) 61.d.

TtREL I.99.d)73.d.

TtREL I.99.c) 94.k.

TtREL I.99.c) 95.k.

TtREL I.99.c) 97.k.

TtREL I.99.c) 107.k.

TtREL I.99.1.2.d.

SUMMARY

The dissertation entitled „Religious Revival Movements in Hungary Beyond the River Tisza and the Mission Among the Hungarian Small Farms” covers a rather long period of time, reaching from the second half of the 19. century to the end of the 1940ies. The connecting element of this long period is the geographical limitation of the largest Hungarian Calvinist church district beyond the river Tisza. Two of the three (Budapest, Debrecen and the Southern Plain) 19. century religious revival movements in the Hungarian Reformed Church are bound to this diocese. The most significant spiritual center of the revival movement of Debrecen and the Southern Plain was the College of Debrecen. Nevertheless it must be stated that the spiritual influence of the Free Church of Scotland had a great importance, - directly through the wandering students and indirectly through the means of literary works.

The evaluation of the Reformed College in Debrecen could not be imagined without the person of sen. Imre Révész, being the most outstanding church authors and pastor of his age. His widespread home and foreign correspondence represents irreplaceable documents about the beginning of the religious revival movement in the region of Debrecen és the Southern part of the Plain, allowing the examination of the beginnings of both movements in Hungary. Owing to his important organizational work and personal intermediate role, several students could get scholarships in Edinburgh, further he was able to organize new ministry locations in the Southern Plain.

The dissertation has the intention to display the history of the religious revival of the region of the Southern Plain through the person of József Szalay. He carried out his pastoral service in Nagybecskerek, being a multinational region. As an earlier Edinburgh scholar, he made efforts to put into practice in his congregation what he experienced in the church life during his scholarship. His versatile activities made him wellknown, having issued a paper, organized teaching among the children, started home Bible studies, and women’s associations. He tried to draw into this service persons of not pastoral circles, e.g. ad Bible distributors for those he also initiated the organization of Bible study schools. The mission among the Serbs was started by Pavkov Mita. The activity of Szalay was running parallel with the Baptist and Nazarene movements at this territory. He tried to build out good contacts and being in dialogue with them, which was criticized by his contemporaries. As Szalay’s

activity was based on the great masses of people, it is very natural, that he founded the „Blue Cross Association” for saving hard drinkers, or a „Non-alcoholic heated public rest room”, or a provisional shelter for the domestic servants.

The Debrecen revival is characterized by the fact that it was and remained primarily a course of the intellectual surrounding of the College. Its influence was getting along through the pastors having got their education there. The methods were based on the Scotch examples, trying to carry out their influence through the student associations (Religious Self-education Society), having been initiated by the church history professor, Ferenc Balogh. The views of the Debrecen revival were developed and defended by highly qualified personalities, mostly on literary fields. As regards its spirituality, it was characterized by the silent, restricted piety. The practical activity of the Debrecen revival movement can be followed the forming of new congregations at the outskirts of the town Debrecen, called „garden region”. Regular services were organized which meant a good basis of the strengthening of these new congregations. The service of the Colleg students depend the perception that the large mass congregations should be reorganized into smaller, independent congregations.

The common feature of the revival movements of Debrecen and the Southern Plain territories is, that the attention of the church leaders was turned from the great church centers to the border regions of church life, to people of the outskirts of towns and those living in scattered small farms. The significance of the small farm mission in the neighbourhood of Debrecen is, that it broadened its activities towards the people living alone, far away from the towns. Primarily, this activity was teaching, connected with agricultural lectures, being held in the schools of the small farm centers, where mostly reformed teachers carried out this service. There was a great change in this mission when independent small farm pastors were installed, which emphasized the fact that the members of the church must be found at their very place and addressed on their own language. This service was carried out by Debrecen pastors, especially jun. Imre Révész who becoming later bishop of the Diocese of the region beyond the river Tisza, was deeply concerned about this mission. Unfortunately, this was also abruptly ended with the political changes of 1945, as it had been at all the territories of the church activities.